

Azərbaycan Milli Kitabxanası

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

AYTƏN HACIYEVA

**LİŦVİSTİK TİPOLOGİYADA
TİPOLOJİ MODİFİKASIYA
PROBLEMI**

BAKI - 2008

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 16 may 2008 -ci il tarixli iclasının (protokol №6) qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor:

*AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Ağamusa Axundov*

Rəyçilər:

*filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Mahmudov*

*filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Məmmədov*

*filologiya elmləri doktoru, professor
Həbib Zərbəliyev*

Hacıyeva Aytən Yunis qızı. Linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi. Bakı, 2008, 282 səh.

Aytən Yunis qızı Hacıyevanın «Linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi» adlı monoqrafiyası linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin bir çox problemlərinin altqatını təşkil edən ümumnəzəri məsələlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Monoqrafiya filoloq-dilçilər, aspirantlar, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin magistr və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

G İ R İ Ş

Dil sisteminin yekcins tipololoji mahiyyət kəsb edən element və mexanizmlər toplusu olmaması fikri müasir linqvistik tipologiya təliminin banisi hesab edilən V. Humboldtun araşdırmaları dövründən etibarən, demək olar ki, yekdilliklə qəbul edilmiş və müəyyən mənada, doqma statusu qazanmış mülahizə hesab edilir¹. Lakin bu (politipoloji) sistemi təşkil edən komponentlərin tipoloji təbiəti, onların (həmin komponentlərin) qarşılıqlı münasibəti, fərqli (tipoloji) mahiyyətli elementlərin birgə-mövcudluğunun əldə edilməsi naminə yaranan «konsensus proqramlar», bu qəbildən fəqliliyə malik komponentlərin politipolojilik şəraitində sərgilədikləri «davranış» mexanizmi və onun sistem tərəfindən təyinlənən limiti, habelə həmin fərqli tipoloji təbiətli element və mexanizmlərin formalaşdırdığı sistemin struktur özəyindəki tipoloji təmayüllərin «qüvvələr nisbəti» məsələsi kimi bir çox problemlər linqvistik düşüncə tarixində önəmli xidmətlərə imza atmış ən müxtəlif tipologiya nəzəriyyələrinin, bir növ, (belə demək mümkünsə) «Axilles dabanı» hesab edilir. Belə ki, linqvistik tipologiyada, hətta, bu təlimin özəyini, bir növ, meydanagəlmə səbəbini təşkil edən «dil tipi» anlayışının özünün nələri ehtiva etməsi, nə kimi kriterilərə əsaslanan bölgüdən çıxış edilərək hansı kəmiyyət və özəlliklərə malik olması kimi məsələlərin belə dəqiq həll qazanmamış olması ardı – ardına silsilə problemlərin ortaya çıxmasına təkan verməyə bilməzdi.

¹ bax: Морфологическая типология и проблема классификации языков (сбор.стат.). М.-Л., 1965; Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965; Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов. Л., 1961; Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов. Л., 1961. və s.

Linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin tarixindən bəlli olduğu kimi, ən mütəlif dövrlərdə morfoloji təsnifat kriteriləri ilə bağlı sərgilənən və linqvistik konsepsiya müxtəlifliyindən qaynaqlanan fərdi yaradıcı münasibət dil tiplərinin bölgüsünün iki¹, üç², dörd³, beş⁴, səkkiz, və hətta, iyirmi bir⁵ (?! – A.H.) tipin fərqləndirilməsinə çatmasına yol açmışdır. Sözsüz ki, belə fikir müxtəlifliyi və ən əsası, ortaq məxrəcin əldə edilməsi yönündə ümumi nəzəri platformun hazırlanması cəhdlərinin, demək olar ki, qeyri – mövcudluğu bu kimi problematik məsələlər toplusunda konsensusun əldə edilməsinə yardımçı ola bilməzdi.

Linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin ikiyüzlük inkişaf tarixinin ən ötəri təhlili belə bu təlimin cəmiyyət həyatında dilə, onun (dilin) təbiət və mahiyyətinə, habelə, ictimai spesifikasiyaya və təfəkkürlə yaratdığı təbii vəhdətinə münasibətin dəyişməsi ilə sıx bağlı olduğuna şübhə yeri qoymur. Başqa sözlə, ictimai hadisə olan dilə (sözünü etdiyimiz qəbildən) münasibətin və bir ictimai elm kimi dilçiliyə maraq səviyyəsinin göstəricilərindəki istənilən xarakterli dəyişikliklər linqvistik tipologiya

¹ Şlegel qardaşlarının ilkin təsifat dəyərləndirməsində olduğu kimi, bax: Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. B., 1979.

² məs: A.Şleyxer təsnifatında (bax: yenə orda, s.26); Ç. Bazelin dəyərləndirmələrində (bax: Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М., 1972, с.15-30) və s. təhlillərdə olduğu kimi.

³ фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М., 1984.

⁴ бax: Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М., 1956, Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4; с. 22 – 30. və s.

⁵ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. B., 1989, s.430.

nəzəriyyələrinin ideya platformunda təsirsiz ötüşə bilməzdi. Belə ki, romantizm ruhunun ictimai-fəlsəfi görüşlərə hakim kəsildiyi, pozitivist yanaşmanın aparıcı dünyagörüşü kimi qəbul edildiyi dövənlərdə dillərin struktur quruluşunun təxminən müvafiq prizmadan dəyərləndirilməsi tamamilə anlaşılan idi. Bu mənada, xalqın dilinin «xalqının ruhu» ilə özleşdirilməsi,¹ dil tiplərinin isə, öz növbəsində, xalqın təfəkkür tərzii və dünyagörüşü kontekstində dəyərləndirilməsi məlum ideya fəlsəfi cərəyanların spesifik təfsirinin davamı kimi səciyyəliyə bilər. Sözügedən fəlsəfi cərəyanların təbiət və həyat hadisələrinin, bir növ, idealizasiyası meylləri dil tiplərinin təhlili prosesində eyni standartların tətbiqini qaçınılmaq etmişdir. Belə ki, romantik – tipoloqların (lingvistik tipologiyanın baniləri sayılan Fridrix və Avqust – Vilhelm Şlegel qardaşlarının) flektiv dilləri ideallaşdıraraq ən yüksək təfəkkür tərzinin inikası olmasını iddia etməsində, habelə, bu dillərdə onların «ideallığına» xələl gətirən iltisaqi dil elementlərinin mövcudluğunu gözardı etməsində,² bir növ, sözügedən süni idealizasiya tendensiyasının təsir izlərinin mövcudluğunu inkar etmək mümkün deyil.

Darvinizm ideyalarının ictimai – fəlsəfi fikrə, demək olar ki, hakim kəsildiyi bir dövrdə dil tiplərinin təbiət varlıqlarının iyerarxiyasına uyğun şəkildə (kristallara – təcridi quruluşlu dillər, bitkilərə – aqlütinativ quruluşlu dillər, heyvan orqanizminə – flektiv quruluşlu dillər uyğun tutulurdu) nəhayətli təkamül sxeminə müvafiq (yəni, ən son

¹ фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М., 1984.

² Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.- Л., 1965, стр. 84-85.

təkamül pilləsi qismində flektivlik nəzərdən keçirilirdi) inkişafda olması fikrinin yeni tipoloji təlimin əsasını təşkil etməsi heç də təəccüblü deyildi.¹ A.Şleyxerin adı ilə bağlı olan bu «naturalistik tipologiya» təliminin sonralar N.Y.Marrın və ardıcıllarının təklif etdikləri yeni tipoloji təkamül konsepsiyasına² əsasən «sosial rəlslərə oturdulması», müəyyən mənada, həmin dövrə, yəni XX əsrin əvvəllərinə xas olan inqilabi – sosialistik ideya platformuna müvafiq yanaşma hesab edilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan tipoloji nəzəriyyənin və eləcə də təqdim edilən monoqrafiya çərçivəsində araşdırmaya cəlb olunan bir qisim digər tipoloji konsepsiya və araşdırmaların ideya-nəzəri köklərinin onların (həmin konsepsiyaların və bu konsepsiyaların daşıyıcısı olan əsərlərin) meydana gəldiyi dövrün sosial-siyasi konteksti fonunda təhlili linqvistik tipologiyanın bəzi hallarda (belə demək mümkünsə) siyasi konyuktur maraqlardan çıxış etdiyi və ya ən azından, dövrün ideya – fəlsəfi tendensiyalarının ciddi təsirinə qaldığı təəssüratını oyadır.

Dil tiplərinin sərbəst birgəməvcudluğu mülahizəsini ortaya atan və əslində, nümayəndələrinin bir çox təhlillərində «dil tipi» bölgüsünü və bu bölgüyə müvafiq qarşılaşdırmanı məqbul hesab etməyən «funksionalist tipologiya»nın³ təxminən XX əsrin ortalarından aparıcı ideya –

¹Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. B., 1979; s. 26.

² Вах: Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра) Л., 1933; Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Б., 1927; Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л., 1936, Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л., 1948. və s.

³ Вах: Скаличка В. О современном состоянии типологии. / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963; Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4; Даниленко В.М. Лингвистическая

fəlsəfi platformlardan birinə çevrilmiş liberalizmindən təsirləndiyinə şübhə doğmur. İrəlidə daha təfsilatlı şəkildə izləyəcəyimiz kimi, istər sözügedən həmin cərəyan nümayəndələrinin, istərsə də digər tipoloji nəzəriyyə müəlliflərinin təkamül ideyalarını prinsip etibarını ilə ziyanlanmasının səbəb və şəraiti ilə, ən əsası isə, arqumentasiyası ilə tanışlıq bu yanaşmanın siyasi korrekliyə (bəzən ifrata varan həddə olan) meyillikdən başqa bir şey olmadığını ortaya qoyur.

Göründüyü kimi, «dil tipi» anlayışına və (dil sistemində tipoloji modifikasiyaların rüşeym formasında kodlaşdırılmasını təmin edən) struktur təkamül ideyasına belə fərqli münasibətin hökm sürdüyü şəraitdə birmənalı yekdilliyi ilə seçilə bilən təhlil həllərinin təklif edilməsini gözləmək sadələşmə olardı. Bununla belə, onu da xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, həmin ideya plüriyalizmi son nəticədə linqvistik tipologiya təliminin müasir səviyyəyə yüksəlməsində, və ən əsası, tədqiqatımızın obyektindən önəm kəsb edən politipologizm şəraitinin meydana gətirən altyapı və (müxtəlifcinsli: dildaxili və dilxarici) faktorların araşdırılması işində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən fikir və mülahizələrin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Linqvistik tipologiya nəzəriyyələrindəki problemlərin alt qatını təşkil edən və həmin problemlərin ortaya çıxma-

характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4, стр. 120-128; Реформатский А.А. Теория языка. Типологическая (морфологическая) классификация языков. http://genhis.philol.msu.ru/printer_133.shtml ; Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии М., 1963; Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warszawa PWN polish Scientific Publishers, 1973; Характерология. <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/118/449.htm> və s.

sını, demək olar ki, şərtləndirən bir çox suallar «düyün»ü mövcuddur. Həmin sualları (spektr yaxınlığına) əsasən təxminən aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür.

1) «Linqvistik tipologiya» təlimi nəyi ehtiva edir və onun tədqiqat sahəsinin əhatə dairəsi və limiti nədir? Belə ki, (irəlidə daha təfəssilatlı şəkildə izləyəcəyimiz kimi) linqvistik tipologiyanın, sadəcə, morfoloji klassifikasiyanı və ya (təsnifatlandırma mexanizmini ehtiva edən) xüsusi tədqiqat metodunu əhatə etdiyini önə sürən araşdırmalarla yanaşı, onun (lingvistik tipologiyanın) daha geniş spektrli məsələlərin çözmünü təklif edən təlim olduğunu önə sürən dəyərləndirmələr də mövcuddur.¹

Digər tərəfdən dil sisteminin tipoloji kimliyinin təsbiti zamanı onun (sistemin) yalnız «bu gün»ündən çıxış etməyi məqbul hesab edən araşdırmalarla² yanaşı, sistemin müasir tipoloji xarakteristikanın şəkillənməsində onun «dünən»inin də önəmli rol oynaması fikrində israrlı olan tədqiqatlar da yox deyildi.³ Bu antinomik yanaşmalarda

¹ бах: Рождественский Ю.В. Тезисы о природе понятия лингвистической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965; Колшанский Г.В. Универсальная и частная типология языка / Лингвистическая типология. М., 1985; Рона-Таш А.О комплексивности типологических методов / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965; Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. М., 2003; Городецкий Б.Ю. Основы концептуального аппарата лингвистической типологии. / Лингвистическая типология. М., 1985 və s.

² məs: Вардуль И.Ф. О предмете и задачах типологии / Лингвистическая типология. М., 1985 və s.

³ məs: Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981; Гухман М.М. О содержании и задачах типологических исследований / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965; Гухман М.М. О предмете исторической типологии / Лингвистическая типология. М., 1985;

dilemma «favorit»inin hansı təhlil həlli olduğunu təsbit etmək üçün bu problemlər silsiləsinin alt qatına nüfuz edilməlidir.

2) «Dil tipi» anlayışı nəyi ehtiva edir, hansı kriterilər toplusu (və həmin kriterilər hansı kontekstdə götürüldükdə) bu anlayışın təsbiti mümkündür?

Bu qrup problemlər linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin iki əsri əhatə edən tarixində ən müxtəlif cərəyan və məktəb nümayəndələrinin müvafiq istiqamətli əsərlərində səsləndirilən əksər sualların ortaya çıxmasını şərtləndirmiş birbaşa və ya dolayı təkanverici faktorlar hesab edilə bilər. Belə ki, kriteri ixtiyariliyi, «qarışıq tip» amili, termin qarışıqlığı və s. bu kimi məsələlər, əslində, «dil tipi» anlayışının dəqiq və birmənalı təsbitinin mövcud olmamasından qaynaqlanan problemlər «aysberq»inin görünən tərəfləridir.

3) Aparıcı tipoloji təmayül və dilin struktur mexanizmləri arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkündürmü? Aparıcı tipoloji təmayül və qrammatik (tipoloji) determinantı eyniləşdirmək olarmı?

Bu sualların daha öncə səsləndirilmiş olan və irəlidə nəzərdən keçiriləcək problemlərin çoxrəngli spektrinin mərkəzini, «nüvə»sini təşkil etdiyini söyləsək, yəqin ki, yanılmazdır. Belə ki, bir çox məsələlərin obyektiv və birmənalı həllərini, məhz, bu silsilə sualların dil sistemi reallıqlarına adekvat şəkildə cavablandırılıb-bilməsindən birbaşa asılıdır. Bu və ya digər tipoloji xarakteristikaya malik mexanizmin heç vaxt da dil sisteminə müvafiq səciyyəli tipoloji «kimlik» vəsiqəsi qazandıra bilməyəcəyini önə sürən tədqiqatçıların (məs: həmin araşdırıcılara görə, aqlütinativ mexanizm mövcuddur, lakin bu,

«aqlütinativ dillər» haqqında danışmağa imkan tanımır)¹ mülahizələri fonunda «determinanta»² anlayışı az qala öz aktuallığını itirdiyi halda, tipoloji determinantanın mücərrəd dominativ və implikativ element və mexanizmlərin məcmusu qismində nəzərdən keçirilməsi³ aqlütinativlik, flektivlik anlayışlarında spesifik (tipoloji) və universal mexanizmlər məcmusu olması anlamına gəlir ki, bu da yeni spektr sualların meydana çıxmasını şərtləndirmiş olur. Digər tərəfdən tipoloji determinantanın nəyi və ya nələri ehtiva etməsinin adekvat şəkildə müəyyənləşməməsi şəraitində qeyri – determinativ element və mexanizmlərin çəkisinin, onların müvafiq tipoloji xarakteristikalı dil sisteminə nüfuz edə bilmə sərhəddinin təsbiti işi, demək olar ki, mümkünsüz olur.

4) Tipoloji modifikasiya nədir? Onun meydana gəlməsini şərtləndirən dildaxili və dilxarici faktorlar hansılardır?

Daha öncə səsləndirilən suallarla üzvü şəkildə bağlı olan bu problemlər silsiləsinə çözümlər gətirilməsi üçün dil strukturunun sabit və ya dəyişkən olması ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirilməsi qaçınılmazdır. Belə ki, yetərinəcə problematik olan və haqqında ən müxtəlif fikir və

¹ Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1.

²Бах: Мельников Г.П. Детерминанта - ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика (в честь 70-летия А.А.Реформатского). - М., 1971. <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm>; Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие. М., 1969.

³Бах: Панфилов К. Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial> ; Панфилов К. Основы контенсивной типологии <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>

mülahizələr irəli sürülən¹ bu məsələyə aydınlıq gətirilməməsi (və ya ən azından, adekvat hesab edilən müəllif münasibətinin bildirilməməsi) şəraitində dil sistemindəki tipoloji metamorfozların meydana gəlmə səbəb və şəraitinin təsbiti qeyri – mümkündür. Struktur təkamülünün müvafiq xarakterli modifikasiyaların meydana gəlməsindəki birbaşa və dolayı iştirak səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi dil sistemindəki tipoloji sapma faktlarının xarakter və çəki göstəricilərinin şəkil dəyişmələrinin mahiyyətinin aşkarlanmasında müstəsna rol oynaya bilər.

5) Tipoloji modifikasiyaların real nəticəsi kimi meydana çıxan tipoloji sapma faktlarının determinantaya münasibəti necə ola bilər? Bu elementlərin çəkisinin artma və ya azalma tendensiyaları hansı faktorlardan asılıdır və həmin tendensiyaları və eləcə də sapma elementlərinin xarakter dəyişikliklərini (məs: təcridi quruluş elementlərinin azalması fonunda iltisəqi elementlərin artmasını) və determinantaya nüfuz etmə səviyyə və imkanlarının proqnozlaşdırmaq mümkündürmü?

Əksər hallarda, daha öncəki tədqiqatlarımızdan² da məlum olduğu kimi, sapma faktları tipoloji araşdırmaların diqqətindən kənar qalırdı. Bu qəbildən elementlərin heç də monotipoloji olmayan dil sistemində yer alması faktını etiraf edən (və monoqrafiya çərçivəsində araşdırmaya cəlb edilmiş) çox sayda tədqiqatın³ mövcudluğuna rəğmən,

¹ məs: Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983; Babayev A. Dilçiliyə giriş. B., 1992; s. 442-443.

² Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər). nam...diss. B., 2006.; Hacıyeva A.Y. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B., 2007,

³ məs: Ярцева В.Н. «Языковой тип» среди сопредельных понятий / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980; Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990; Шарадзенидзе Т.С.

onların mahiyyəti və meydana gəlməsini şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillərin rolunun dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş əsərlərin sayının məhdud olduğunu diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Obyektivlik naminə onu demək də lazımdır ki, türkologiya¹ və monqolşünaslıqda², habelə digər xüsusi dilçilik sahələrində bəzi ayrı-ayrı dil faktların mahiyyətinin dəyərləndirilməsi kontekstində belə kompleks yanaşmalı dəyərli tədqiqatlara şahid olmaq mümkün olsa da, həmin təhlillərin digər araşdırmanın tərkib hissəsini təşkil etməsindən, eləcə də, yalnız bir və ya bir qrup dil faktı və ya prosesini əhatə edən lokal dəyərləndirməni

Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975 və s.

¹ məs: Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971; Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4; Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965; Насыев Т.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. B., 1981; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. B., 1988; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. B., 1984; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqələr, 1999, № 3 və s.

² məs: Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., 1953; Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969; Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, №3 və s.

ehtiva etməsindən və ya məhdud həcmli təhlil təcrübəsini əhatə etməsindən dolayı, burada qlobal anlamda dil sistemini əhatə edə biləcək və tipoloji modifikasiyaların mahiyyətinə tam mənası ilə işıq sala biləcək nəzəri ümumiləşdirmələrin aparıldığını söyləmək çətindir. Bununla belə, məhz, həmin qəbildən ilkin faktitiv dəyərləndirmələrin mövcudluğu sonrakı nəsil tədqiqatçıların nəzəri dəyərləndirmələrə köklənmiş araşdırmalarının ideya – material bazasını təşkil etməsi və sözügedən dəyərləndirmələr sayəsində aşkarlanan bir çox müddələrin ortaya çıxması şəraitində tipoloji modifikasiyalarla bağlı sonrakı mərhələ nəzəri təhlillərin aparılmasının qeyri – mümkünlüyü etiraf edilməlidir.

Sözsüz ki, hər hansı bir monoqrafiyanın həcm imkanları yuxarıda sadalanan geniş spektrli problemlərin ətraflı təhlil və köklü şəkildə həll konsepsiyasını təklif edə bilməz. Bununla belə, biz, oxucuların mühakiməsinə təqdim olunan bu araşdırmada, linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya probleminin həllini mümkün edə biləcək əsas baza istiqamətləri təsbit etməyə çalışacaq, sözügedən məsələnin altyapısını təşkil edən problemlər silsiləsini tələb olunan ardıcılıqla çözməyə çalışacağıq. Həmin məqsədin gerçəkləşməsi üçün problemin sırf linqvistik tipologiya çərçivəsində təklif olunan həll variantlarının müqayisə və təhlili ilə kifayətlənməyərək bu geniş spektrli məsələlər toplusunun ayrı – ayrı məqamlarının psixolinqvistik, sosiolinqvistik müstəvidə dəyərləndirməsinə də yer verəcəyik.

Bu məqsəddən irəli gələn konkret vəzifələrə gəlincə, linqvistik tipologiyanın antinomiyalararası təlim kimi təhlili çərçivəsində linqvistik tipologiyanın taksonomik təsnifatlandırmanı, sistematizasiyanı və ya xarakteroloji təsvir mexanizmini təcəssüm etdirməsinin aydınlaşdırıl-

ması; tipoloji araşdırmaların obyektivliyinə xələl gətirən amillərdən biri olan terminoloji qarışıqlığın səbəblərinin dəqiqləşdirilməsi və bu məsələyə müəyyən çözümlər gətirilməsi; lingvistik tipologiyanın metod, fənn və ya təsnifatlandırma sistemini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı problematik sualın cavablandırılması; sinxronik – diaxronik tipologiya qarşılaşdırılmasındakı «qüvvələr nisbəti»nin müəyyənləşdirilməsi və tipoloji araşdırmalar zamanı üstünlüyün bu təhlil konsepsiyalarından hansı birinə verilməsinin məqsədəuyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi; çərçivəsində genealoji və tipoloji araşdırmaların ortaq problemi olan «əzəli» və «sonradan qazanılan» tipoloji xarakteristika dilemmasının adekvat şəkildə dəyərləndirilməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması monoqrafiyanın hədəf aldığı əsas məqsəddən doğan vəzifələr sırasında yer alır. Habelə, dil strukturundakı dominant və resessiv elementlər bölgüsünün hansı əsas sۆykənməsinin təsbiti və ümumilikdə, qrammatik determinanta anlayışının nələri ehtiva etməsinin müəyyənləşdirilməsi; tipoloji təsnifat kriterilərinin qeyri – dəqiqliyinin yol açdığı fəsadların təhlili; bölgü kriterilərinin tətbiqi zamanı ayrılıqda götürülmüş yarus, yoxsa bütövlükdə sistem yanaşmasından çıxış edilməli olduğunun aydınlaşdırılması; etalon – dil anlayışının nələri ehtiva etdiyinin və təsnifat kriterilərinin seçimi zamanı bu «dil qəlibi»nin nə kimi rol oynaya biləcəyinin müəyyənləşdirilməsi də araşdırmanın yerinə yetirməli olduğu vəzifələr sırasında yer alır. Dil sisteminin təkamülünü şərtləndirən intralingvistik və ekstralingvistik amillərinin təhlili kontekstində struktur təkamül ideyasının «vulqar – sosial» interpretasiyasının obyektiv dil reallıqları aspektində dəyərləndirilməsi, ekstralingvistik faktorların sistemin tipoloji «dualizasiya» qazanmasındakı mümkün rolunun aşkarlanması, həmçinin bu qəbildən (ekstra-

lingvistik) faktorların dil sisteminə nüfuz limitinin təsbiti tədqiqatımızın gerçəkləşdirməli olduğu vəzifələr sırasında yer almaqdadır. Bununla bərabər, tipoloji modifikasiyaların ontogenez və filogenez paralelliyi müstəvisindən təhlili çərçivəsində problemin meta – dil nəzəriyyəsi aspektində dəyərləndirilməsi, uşaq dili materiallarına istinadən bu qəbildən (tipoloji) metamorfozların mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsi, habelə analitik – flektivliyin ən son təkamül «həlqə»sini təşkil etməsi ilə bağlı iddiaların həqiqətə uyğunluq payının təsbiti və ya onların (həmin iddiaların) müəyyən mənada ifşası, eləcə də dil sistemi çərçivəsində cərəyan edən modifikasiyaların obyektiv təkamül sxeminə uyğunluq səviyyəsinin dəyərləndirilməsi monoqrafik araşdırmanın üzərinə düşən vəzifələr sırasında yer alır.

Təqdim olunan monoqrafiya (yuxarıda qeyd olunan) vəzifələri gerçəkləşdirməklə təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumilikdə türkologiya sahəsi üçün az araşdırılan və demək olar ki, bir çox cəhətlərinə görə yeni olan problemlər silsiləsinin həll variantlarını təklif edir. Monoqrafiyada türkoloji araşdırmalar tarixində ilk dəfə olaraq, tipoloji modifikasiyaları mümkün edən dildaxili və dilxarici faktorların təsir limitini aşkarlaya biləcək nəzəri konsepsiyanı ortaya qoymağa cəhd göstərilir, tipoloji təkamül ideyasının ontogenetik məlumatlar bazasında və filogenetik ehtimallar fonunda sisteməlik təhlil həllinin verilməsinə çalışılır.

Təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, bütövlükdə türkoloji yönümlü tədqiqatlar üçün tipoloji modifikasiya probleminin nəzəri müstəvidə dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş ilk monoqrafik araşdırma təcrübəsi olmasından dolayı, oxucuların mühakiməsinə təqdim olunan bu əsərin gələcəkdə sözügedən problemin konkret aspektləri üzrə

aparıla biləcək tədqiqatların ideya – nəzəri bazasını təşkil edə biləcəyini ehtimal etmək mümkündür. Monoqrafiyada tipoloji modifikasiyaların meydana gəlmə səbəb və şəraiti ilə bağlı nəzəri konsepsiyının təklif edilməsi onun (bu konsepsiyanın) ayrı – ayrı müddələrinin konkret dillərdə yer alan tipoloji modifikasiya proseslərinin və onların real nəticəsi olan sapma elementlərin təhlili işinə tətbiqini mümkün edir. Məhz, nəzəri müddələrin mövcudluğu həmin dillərdəki müvafiq xarakterli proses və elementlərin adekvat təhlili yönləndirməklə bərabər, bu işin (analizin) müəyyən sistemləşməyə məruz qalmaqla asanlaşdırılmasına xidmət edə bilər.

I FƏSİL

LİŇQVİSTİK TİPOLOGİYA – ANTİNOMİYALARARASI TƏLİM KİMİ

Aqlütinativ və flektiv təmayüllərin həmhüdüd zonasında cərəyan edən proseslərin adekvat tipoloji xarakteristikasının təsbiti üçün, ilk olaraq, həmin dil hadisələrinin ortaq nəzəri platformda təhlilini mümkün edəcək vahid təsnifatlandırma kriterilərinin müəyyənləşdirilməsi yetərinə mühüm önəm kəsb edir. Bu mənada, tipoloji təmayüllərin həmhüdüd zonasında cərəyan edən proseslərin altyapısını təşkil edən müxtəlif yönlü faktorların iştirak çəkisini, oynadıqları rolun özəlliklərini və eləcə də həmin proseslərin nəticəsi kimi ortaya çıxan sapma elementlərinin mahiyyətini dəyərləndirmədən öncə, bu nəhəng problem «aysberq»inin görünməyən tərəflərini mümkün qədər müfəssəl tədqiq süzɡəcindən keçirmək vacibdir .

Linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin həll edilməmiş qalan və ya ən azından, birmənalı təsbitini tapmayan bəzi məsələlərinə, konkret olaraq «tipologiya», «tip» anlayışlarının linqvistik terminologiyada az rast gəlinən səviyyədə mövcud olan çoxmənalılığa yol açmasına, tipoloji tədqiqatların tarixi kateqoriya olan dilin dəyişkənliyinə münasibəti (sinxronik və diaxronik tipologiya) ilə bağlı polemikaya, təsnifat kriterilərinin ixtiyariliyindən törəyən anlaşılmazlıqlara və s. bu kimi məsələlərə münasibət bildirilmədən tipoloji metamorfozlar probleminin tam və dolğun mənzərəsinin canlandırılması qeyri-mümkündür. Bundan çıxış edərək, ilk olaraq, sözügedən silsilə məsələləri dəyərləndirməyə çalışacağıq.

1.1. Linqvistik tipologiya – taksonomik təsnifatlandırma, sistematizasiya və ya xarakteroloji təsvir?

İstənilən növ taksonomik araşdırmanın üzvləşdiyi ən böyük problemlərdən biri təsnifatlandırılan obyektlərin bu və ya digər parametrli qrup çərçivəsində differensiallaşmasını təmin edən özəlliklər arasında sərhəddin müəyyənləşdirilməsi hesab edilə bilər. Statik vəziyyətdəki obyektlərlə bağlı bu qəbildən sistematizasiya aparılarkən onların (həmin obyektlərin) spesifik xüsusiyyətlərinin təsnifat kriteriləri qismində təsbiti işində xüsusi çətinliklər törədilmədiyi halda, zaman və ya məkan koordinatlarının (və ya eləcə də hər iki koordinatın) dəyişkənliyi şəraitində mövcud olan obyektlərin (və ya eyni obyektin tərkib komponentlərinin) müəyyən təsnifat qruplarında cəmlənməsi bu və ya digər şərtliliklər çərçivəsində reallaşır. Həmin şərtliliklərin dinamik obyektlərin sistematizasiyasının, demək olar ki, vazkeçilməz atributuna çevrilməsinin səbəblərini irəlidə ətraflı şəkildə dəyərləndirəcəyimizdən, burada, sadəcə olaraq, **tiplərərası** və **dil strukturu daxilində tipoloji təmayüllərərası** sistematizasiya fərqinə diqqət yönəltməyə istərdik.

İstər tədqiqatımızda, istərsə də əksər təsnifatı dəyərləndirmələrdə «taksonomiya» və «sistematizasiya» istilahlardan sinonim terminlər kimi istifadə edilsə də¹, həmin anlayışlar arasında yetərincə prinsipial fərqin mövcud olduğunu gözdə tutmaq olmaz. Və həmin fərqli məqamların adekvat təhlilinin, ümumilikdə, linqvistik tipologiya nəzəriyyələrindəki «dil tipi» və «tipoloji dominant

¹ bu haqda bax: Systematics <http://en.wikipedia.org/wiki/Systematics>;
Классификация <http://ru.wikipedia.org/>

və resessiv elementlər» anlayışları arasındakı bənzərsizliklərin təsbiti işinə, habelə bəzi tipoloji tədqiqatların məlum təsnifat standartlarına uyğunsuzluğunun aşkara çıxarılmasına yardımçı ola biləcəyini nəzərə alaraq, məsəyə bir qədər aydınlıq gətirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

«Araşdırma və ya müşahidə obyektlərinin müəyyən ortaq göstəricilərə görə qruplaşdırma sistemi» qismində tanımlanan klassifikasiyanın¹ taksonomiyaya qarşı qoyulması qeyri-mümkün olduğu kimi, əsasən, iyerarxik münasibətlərdə olan komponentlərin klassifikasiyasını gerçəkləşdirən və «altnövl» və «üstnövl» (**podvid-supervid**) fərqləndirilməsini təmin edən taksonomik təsnifatla² sistemləşdirilməsi arasında da bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Belə ki, sinonim – dubletlər qismində səciyyələndirilə bilməyən bu istilahlardan semantik altyapısının təhlili onların birinin digərini tamamladığını, daha dəqiq desək, bir çox halda birinin digərinin mövcudluğunu tələb etdiyini ortaya qoyur.

Doğrudur, sözügedən anlayışlarla bağlı müvafiq ensiklopedik və fəlsəfi ədəbiyyatlarda təqdim olunan ümumiləşdirilmiş məlumatların səthi təhlili bu çətin sezilən fərqi aşkara çıxarılmasına mane olur. Belə ki, «taksonomiya»ya verilən təriflər bu istilahın adından da bəlli olduğu kimi, (*yunan d.* **toxis** «quruluş, nizam, mövqe»; **nómos** «qanun») onun (taksonomiyanın) «reallığın, adətən, *iyerarxik quruluşa və çətin (çoxtərkibli) təşkilatlanmaya malik sahələrinin* (...coğrafi obyektlər, geologiya, *dilçilik*, etnoqrafiya və s.) *təsnifatlandırılması* və *sistemləşdirilməsi*» (kursiv bizimdir – A.H.) qismində

¹ Классификация <http://ru.wikipedia.org/>

² Taxonomy <http://en.wikipedia.org/wiki/Taxonomy>; Таксономия <http://ru.wikipedia.org/>

dəyərləndirildiyini ortaya qoyur.¹

Göründüyü kimi, burada sözügedən istilahın ixtiyari istifadəsi müəyyən anlaşılmazlığa yol açmışdır. Halbuki, sonuncunu (sistemləşməni) təyinləyən təriflərdə taksonomiyanın bir sistemləşməyə aləti olub ona (sistemləşməyə) xidmət etdiyi bildirilir. Daha dəqiq desək, taksonomiya düzgün və hərtərəfli sistemləşmənin aparılması məqsədilə qarşılıqlı əlaqədə olan eyni obyektin komponentlərinin və ya (çoxtərəkibli obyektin tərkib hissələrini təşkil edən) ayrı-ayrı obyektlərin iyerarxi münasibətlərini təsbit etməklə² sistemləşmə matrisasını ortaya çıxarmış olur.

Deyilənlərə istinadən belə bir ilkin nəticəyə gəlmək mümkündür ki, linqvistik tipologiya *iyerarxi münasibətlərin təsbitinə əsaslanan taksonomik təsnifatlandırmadan* törəyən *sistemləşmə mexanizmidir*. Başqa sözlə, bu və ya digər dilə verilən tipoloji «kimlik vəsiqəsi» həmin dildə bu və ya digər qrammatik kateqoriyaların ifadəsi çərçivəsində və ya derivativ proseslərdə öz reallaşmasını qazanan ayrı-ayrı tipoloji təmayüllərin iyerarxi münasibətlərinin aşkara çıxarılmasından sonra mümkün olur. Yəni, obyektiv tipoloji səciyyəvləndirmə *yalnız və yalnız aparıcı tipoloji təmayül* (və ya G.P.Melnikovun dilçiliyə qazandırdığı və artıq bir çox tipoloji araşdırma müəllifləri tərəfindən yararlı şəkildə istifadə edilməkdə olan terminologiyadan çıxış etsək, tipoloji və ya qrammatik «**determinanta**»³) və sapma elementlərinin dil sistemi

¹ Классификация. <http://ru.wikipedia.org/>

² Systematics. <http://en.wikipedia.org/wiki/Systematics>

³ Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие. М., 1969; Мельников Г.П. Детерминанта - ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика (в честь

çərçivəsindəki çəkisinin obyektiv təsbiti sayəsində mümkün olur. *Bütün fərqli yanaşmalar* linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin inkişafına göstərdikləri önəmli xidmətlərə rəğmən, *asl mənada, tipoloji təsnifat qismində səciyyələndirilə bilməz*. Belə ki, həmin dəyərləndirmələrdə təsnifatlandırmanın təməl prinsiplərinə yetərincə uyğunsuz olduğunu zənn etdiyimiz məqamlar yer alır ki, bu da həmin təhlillərin (hətta, kifayət qədər uğurlu nəticələr ortaya qoysalar belə), əsasən, *təsviri* konstataciyadan törəyən **xarakteroloji** təsbitdən başqa bir şey olmadığını düşünməyə əsas verir. Ən azından, həmin araşdırmaların tipoloji təsnifatın obyektivliyinin ən önəmli məqamlarından olan taksonomik dəyərləndirmələrin yer almamasından dolayı, sadəcə, xarakteroloji sistemləşmə mexanizmi qismində səciyyələndirmək daha düzgün olardı (əslində, ənənəvi bölgünün təklif etdiyi sistemləşmə ilə müqayisədə, burada həmin terminin tətbiqi bir qədər şərti işlədilmə kimi görünə bilər).

Doğrudur, klassik tipologiyanın özülünü təşkil edən Şlegel təsnifatında taksonomik dəyərləndirilmələrə heç bir şans tanınmadan hind-Avropa dillərinin «ideal flektivliyinin» «bəsət» aqlütinasiya elementlərindən arınmış durumda olduğu iddia edilirdi.¹ Və bu əsas gətirildiyi təqdirdə, bəlkə də son dəyərləndirmələrimizlə bağlı haqlı görülə bilən etirazlar meydana gələ bilər. Lakin ənənəvi və ya klassik bölgü dedikdə, «ideal» və ya «təmiz» dil tipi

70-летия А.А.Реформатского) <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm>; Зубкова Л. Г. К истории определения детерминанты языкового строя. // Сборник научных трудов. Казань, 2003. <http://www.ksu.ru/f10/publications/2003>

¹ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М. – Л., 1965, стр. 81-84.

anlayışının kökündən yanlışlığını ortaya qoymuş və əsas dörd tipin fərqləndirilməsini məqbul hesab edən məlum «humboldian kvadra» nəzərdə tutulduğundan, həmin etirazların yanlış ünvanlı olacağını düşünürük. Bu baxımdan, Humboldt təsnifatının ənənələrini davam etdirən müasir tipoloji klassifikasiyanın dil strukturunun «poli-tipolojiliyindən» (yəni, dil strukturunun birdən artıq tipoloji mexanizmin ortaya qoyduğu vasitələr üzərində nəşət tapmasından – A.H.) çıxış edərək, onun (tipoloji klassifikasiyanın) dildə **«bu və ya digər tipin hansı səviyyədə təmsil olunmasının»** təsbiti əsasında **«tipoloji xarakteristikasının kəmiyyət interpretasiyasını»** verdiyini öne sürən A.B. Dolqopolski və M.A. Jurinskayanın¹ (kursiv bizimdir – A.H.) qənaəti ilə (müəyyən dəqiqləşdirmə ilə) razılaşmaq mümkündür. Belə ki, dil strukturunda təmsil olunan fərqli tipoloji təmayül elementlərinin, heç olmasa, ən təxmini «kəmiyyət interpretasiyası» olmadan, dilin adekvat tipoloji «kimlik» göstəricisini təsbit etmək olmaz.

Lakin həmin interpretasiya təxminən eyni terminoloji annotasiya ilə təqdim olunmuş C. Qrinberq tipologiyasının model olaraq qəbulu anlamına gələ bilməz. Belə ki, alimin E. Sepirin qradual tipologiyasına istinadən hazırladığı və bəzi tədqiqatçılar tərəfindən «tipoloji-xarakteroloji indeksasiyanın kvantitativ metodikasını»² və ya «kvantitativ(kəmiyyət) morfoloji tipologiya»³ (kursiv bizimdir – A.H.) qismində səciyyələndirilən klassifikasiya mexanizmi, irəlidə (təsnifat kriterilərinin seçimi ilə bağlı problemin dəyərləndirilməsi çərçivəsində) izləyəcəyimiz

¹ Долгопольский А. Б., Журиная М. А. Типологическая классификация <http://www.booksite.ru>

² Гринберг Дж. <http://archive.libfl.ru/win/service/grinberg.html>

³ Долгопольский А. Б., Журиная М. А. Типологическая классификация <http://www.booksite.ru>

kimi, bəzi uyğunsuzluqlardan xali olmamaqla bərabər, təsnifat sistematizasiyasına qarşı qoyulan əsas tələbə yətərinə cavab vermir. Söhbət aparıcı struktur özəlliklərinə görə (yəni daxili nizamlanma mexanizminə görə), verilən obyektlərin (yəni dillərin) «ideal statusunda dəyərləndirilən *model* və ya *tip* çərçivəsində qruplaşdırılması»ndan¹ gedir.

Doğrudur, C.Qrinberqin tipoloji indeksasiya modelinin istinad etdiyi çoxcəhətli (və ya çoxrakurslu) tipologiyada dil strukturunda yer alan ayrı-ayrı təmayüllərin bu və ya digər səviyyədə təmsil olunmasından çıxış edilir və burada «dilin» demək olar ki, amorf» və ya «yüksək səviyyədə aqlütinativ»² ola biləcəyi nəzərdən qaçırılmır. Bununla belə, kriteri seçimindəki yaygınlıq Sepir-Qrinberq tipologiyasının işləkliyini çətinləşdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, öz təsnifatının təkmilləşdirilməsi üzərində uzun zaman çalışmaları aparmış Sepir bu klassifikasiyanın beşinci redaktə variantında, V.P.Danilenkonun bildirdiyi kimi, Humboldt təsnifatının prinsiplərinə qayıtmışdır³.

Maraqlıdır ki, Sepir təsnifatının ifrat liberalizmi fonunda, ilk baxışdan, onun (Sepir tipologiyasının) dil təkamülü ideyasını və hətta üstün tipoloji quruluş anlayışını ortaya atmış A.Şleyxer tipologiyasından bəhrələnməsi fikri nə qədər paradoksal görünsə də, bəzi tədqiqatçılar Amerika dilçisinin təqdim etdiyi çoxrakurslu tipoloji təsnifatdakı bəzi fikirlərin (konkret olaraq, «tipoloji sürüşkənliyin») öz ilkin başlanğıcını, məhz, (Sepirin ciddi tənqidinə məruz

¹ Огурцов А.П., Юдин Э.Г. Типология. // Большая Советская Энциклопедия <http://bse.sci-lib.com>

² Журиная М.А. Морфологическая классификация языков. <http://www.cultinfo.ru/>

³ Даниленко В.П. Общая типология языков в концепции Э.Сепира www.islu.ru/danilenko/articles/sepirtipol.htm

qalmış) «natur-tipologiya»dan götürdüyünü önə sürürlər¹.

Əslində, Sepirin «*sürüşkən*» tipoloji təsnifatı ilə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən (aparılan paralellik kontekstində bir qədər qərribə görünsə də, hətta Sepirin özü tərəfindən²) bir çox halda «*yeriyən*» adlandırılan Şleyxer təsnifatı arasında ideoloji paralellik aparmaq, zənnimizcə, o qədər də mümkün deyil. Belə ki, tədqiqatımız boyu görəcəyimiz kimi, burada fərqli səpkili «stadial transformasiyalar»dan söhbət gedir.

Strukturalistlərin dil strukturunun daxili təşkilatlanmasının tədqiqinə daha çox özən göstərmələri tamamilə anlaşılan olduğundan, təkcə Amerika strukturalistlərinin deyil, onların Praqalı həmfikirələrinin də oxşar təsnifat standartlarından çıxış etməsi, heç şübhəsiz ki, məntiqəməvafiq görünür. Praqa funksionalistləri də okeanın o tayındakı həmkarları kimi fərqli tipoloji təmayüllərin dil strukturunda təmsil olunma səviyyələrinin aşkarlanmasını, demək olar ki, tipologiyanın əsas vəzifəsi hesab edirdilər.³

Lakin bu dilçilik məktəbinin ümumən sərgilədiyi xarakteroloji dəyərləndirmə platformunda müəyyən fərqli nüanslar da yox deyildir. Belə ki, V.Mateziusun xarakteroloji tipologiyası aparıcı tipoloji təmayülün təsbitinə xüsusi özən göstərmədiyi halda, digər Praqa funksionalisti V.Skaliçkanın tipoloji dəyərləndirmələrində tipoloji xarakteristikası təqdim olunan dilin əsas (tipoloji) «kim-

¹ bu haqda bax: Сусов И.П. История языкознания http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Sysov_Jazukoznzn/_Index.php

² bax: Даниленко В.П. Общая типология языков в концепции Э.Сепира www.islu.ru/danilenko/articles/sepirtipol.htm

³ bax: Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4, стр. 22-30.; Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.19-35; Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4, стр. 120-128.

liyi» gözardı edilmirdi¹.

Doğrudur, Sepir tipologiyasını Praqa funksionalistlərinin təqdim etdiyi xarakteroloji «bölgü» ilə (zənnimizcə, əksər funksionalist klassifikasiya modellərinə şamilən «bölgü» sözü, şərti olaraq, işlənməlidir) eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, Praqalı xarakteroloqların qarşılıqlı başlıca məqsəd olaraq, dillərin struktur özəlliyə görə təsnifi deyil, ilk və demək olar ki, əsas olaraq, onların **təsvirini** qoyduğu halda, Amerika tipoloqları geniş rakurslu yeni bölgü kriterilərini təqdim edirlər². Sadəcə olaraq, Amerika tipoloqlarının novatorluğu o səviyyəyə çatmışdır ki, dillərin ən müxtəlif rakurslara dayanan çoxcəhətli xarakteristikasını verməyə çalışarkən, A.A.Reformatskinin haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, iyirmi bir fərqli quruluşlu dilin «olduqca uğurlu (tipoloji – A.H.) səciyyələndirilməsi»nin aparılmasına baxmayaraq, burada, ümumiyyətlə, «*"dil tipi"nin nə olduğu aydın şəkildə anlaşılmır"*» (kursiv bizimdir – A.H.)³ Müxtəlif dövənlərdə öz əsərlərində Sepir təsifatının ən fərqli aspektlərinə dayanan geniş təhlilini aparmış dilçiyə (A.A.Reformatskiyə) görə, «Sepir *dil tipini aparıcı qrammatik təmayülə görə anlamaq* istəyənlərə əl tutmamış»⁴ və «*tarixilikdən kənar, tamamilə*

¹ бах: Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4, стр. 124.

²Бах: Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л., 1934; Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии М., 1993; Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.60-94;

Даниленко В.П. Общая типология языков в концепции Э.Сепира www.islu.ru/danilenko/articles/sepirtipol.htm və s.

³ Реформатский А.А. Теория языка.Типологическая (морфологическая) классификация языков. http://genhis.philol.msu.ru/printer_133.shtml

⁴ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема

qeyri-tarixi» klassifikasiya ortaya qoymuşdur. (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Göründüyü kimi, A.A.Reformatski tipoloji «kimliyin» təsbiti zamanı determinantın müəyyənləşdirilməsinin həlledici rol oynadığını önə sürür. Aparıcı tipoloji təmayül isə irəlidə daha ətraflı şəkildə izləyəcəyimiz kimi, müxtəlif tədqiqatlarda dilin struktur «çertyoju», «determinanta»sı və ya «dominantı» qismində səciyyələndirilən qrammatik özlü, əsas tipoloji mexanizm, bir növ, qrammatik quruluşun «ana platform»udur. Başqa sözlə, dilin spesifikasını təyinləndirən belə faktorun nəzərə alınmadığı təsnifatın, sözün əsl mənasında, işlək klassifikasiya mexanizmi kimi qəbul edilib tətbiqata yönəlməsi, demək olar ki, məqsədəuyğun deyildir.

Bununla belə, tipoloji araşdırmaların yeni keyfiyyət mərhələsinə qalxması və determinantın təsbiti zamanı geniş rakurslu araşdırmalara özən göstərilməsi baxımından, eləcə də yeni və əhatəli yanaşma ənənəsini təşviq etməsi baxımından Sepir araşdırmalarının müstəsna rolu danılmazdır. Və bu üstün məziyyətlər eyni ideoloji platformda (strukturalizmdə) dayanmalarına baxmayaraq, sözügedən təsnifat ilə Praqa funksionalistlərinin tipoloji görüşləri arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasını mümkünsüz edir. Belə ki, bu bölümdə araşdırılan problem xarakterli dəyərləndirmə aparıldıqda, sonuncularda taksonomiyaya əsaslanmış sistemləşdirilmənin yer almadığı aşkarlanır. Başqa sözlə, Sepir təsnifatının (beş dəfə edilmiş redaktəyə baxmayaraq²) taksonomik aparatının yetərinə

классификации языков М.-Л., 1965, стр. 90.

¹ Реформатский А.А. Теория языка. Типологическая (морфологическая) классификация языков. http://genhis.philol.msu.ru/printer_133.shtml

² бax: Даниленко В.П. Общая типология языков в концепции Э.Сепира www.islu.ru/danilenko/articles/sepirtipol.htm

olumlu nəticə ortaya qoya bilmədiyi halda, Praqa funksionalistlərinin əksəriyyəti belə bir yanaşmaya, ümumiyyətlə, lüzum görmürdülər.

Doğrudur, bir məqam Sepir-Qrinberq tipologiyasını «funksional» tipologiya ilə, demək olar ki, tamamilə eyniləşdirir. Bu da onların qeyri-tarixiliyidir. Sinxronik-diaxronik tipologiya problemi çərçivəsində bu məsələnin təhlilinə geniş yer ayrılacağından, burada, sadəcə olaraq, onu qeyd etmək istərdik ki, hətta onilliklər sonra, müqayisəli-tarixi dilçiliyin mövqelərinin təkrarən bərpa edilməyə başladığı bir dövrdə, T.Milevski əsl «*tipoloji dilçiliyin bilavasitə təsviri dilçilikdən törədiyini*» önə sürmüş və onun da (tipoloji dilçiliyin də) *müqayisəli – tarixi dilçilikdən kəskin şəkildə fərqləndiyini* iddia etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Göründüyü kimi, sözügedən klassifikasiyalar bir çox halda əsl təsnifatı modellərə xas taksonomik dəyərləndirmələrdən məhrum olduqları üçün (ümumiyyətlə, «klassifikasiya» anlayışına müvafiq kriteriləri qarşılamadıqlarından), sadəcə, xarakteroloji təsvir olaraq ortaya çıxmışlar. Və ya A.Suxotinin Sepir araşdırmasının şərhində bildirdiyi kimi, «*hər bir dili digər dillərə nəzərən*, iki və ya üç müstəqil nöqtəyi-nəzərdən *dəyərləndirməyə imkan tapan metod*» (kursiv bizimdir – A.H.)² qismində formalaşaraq real nəticəsiz, yəni konkret olan «tip» anlayışını modelləşdirmədən və dil srukturunun dəyişkənliyini önəmsəməyərək sırf *sinxronik xarakterolji dəyərləndirməyə* istinad edən *qarşılaşdırma* qismində meydana çıxmışdır.

¹ Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии, М., 1963, стр.4.

² Сухотин А. Предисловие / Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи М.-Л., 1934, стр. XVIII.

Bir qədər haşiyəyə yol verərək, onu da qeyd edək ki, qeyri-taksonomik dəyərləndirmə üzərində nəşət tapan təsnifatlar mahiyyət etibarını ilə kontrastiv araşdırmalara yetərinəcə yaxınlığı ilə seçilir. *Multilingval* araşdırmaları ehtiva etməsindən dolayı, istər *kontrastivistika*, istər müqayisəli-tarixi, istərsə də *tipoloji* və areal dilçilik sahələrinin dəyişməz *bir ortaqlığı malik olduqlarını* önə sürən İ.P.Susov (kursiv bizimdir – A.H.) bununla belə, bu sahələrin eyniləşdirilməsini qətiyyənlə doğru olmadığını vurğulamış və sonuncuları (yəni, müqayisəli-tarixi; tipoloji və areal dilçilik sahələrini) konfrantativ dilçilikdən fərqləndirən ən mühüm özəlliklər arasında, məhz, onların müxtəlif parametrlərə əsasən dillərin təsnifatlandırılmasını təklif etməsini qeyd etmişdir.¹ Başqa sözlə, dillərin müqayisəsi zəminində ortaya çıxıb təsnifatı bölgü təqdim etməyən araşdırmaların kontrastiv və tipoloji dilçilik sahələrinin aralıq zonasında qərar tuta biləcəyini söyləmək daha doğru olardı.

İstənilən halda, tipoloji dəyərləndirmələrin qarşısında qoyulan müvafiq tələblərə uyğunluq baxımından təhlillərə cəlb edildikdə, istər Amerika dilçilərinin, istər Praqa funksionalistlərinin xarakteroloji yanaşmalarını tam anlamda tipoloji klassifikasiya qismində səciyyələndirmək bir qədər çətindir. Belə ki, 1) burada istənilən tipoloji təsnifat üçün vacib olan «istinad modeli», «prototip» məsələsi yetərinəcə həll olunmamışdır; 2) bu təsnifatlar bir çox halda istənilən növ bölgü üçün məqbul bilinən və ya icazə verilən kriteri yaygınlığı limitini aşır; 3) bu təsnifatlarda, əsasən (daha öncəki təhlillərdən məlum olduğu kimi, istisnalar yox deyil), uğurlu sistemləşməyə

¹ Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. <http://www.russian.slavica.org/article12.htm>.

üçün vacib olan iyerarxik dəyərləndirmələrə öncüllük tanınmamışdır. Bu mənada, iki əsrə yaxın vaxt ötməsinə baxmayaraq, Humboldian yanaşmanın hələ də öz aktuallığını itirməməsi təsadüfi görünür.

Tədqiqatın irəlindəki bölümlərində «tipoloji təsnifat nədir?»; «onun bölgü kriteriləri hansı prinsiplərə əsaslanmalıdır?» «tipoloji dəyərləndirmə zamanı dil hansı zaman koordinatları çərçivəsində dəyərləndirilə bilər?» və s. bu kimi sualları cavablandırmağa çalışarkən, biz, dolayısı ilə «lingvistik tipologiya – taksonomik təsnifatlandırma, yoxsa, sistemləşmə və ya xarakteroloji təsvirdirmi?» - sualından doğan problemlərin digər aspektlərini də işıqlandıracağımızdan, bu məqamda, sonuncu problemlə bağlı gəldiyimiz, sadəcə, ilkin nəticə ilə paylaşmaq istərdik.

Deyilənlər əsasında məlum olur ki, klassik humboldtian klassifikasiyasının artıq tarixə gömülməli olması və yerinə yeni lingvistik düşüncənin ortaya qoyduğu novator ideyalara əsaslan təzə bölgü sistemlərinin yaradılmasının vacibliyi ilə bağlı səsləndirilən bir çox fikirlərdəki, bir növ, bərişməz qətiyyətdə rəğmə, meydana gələn klassifikasiyaların və təklif olunan təkmilləşdirmə modellərinin böyük əksəriyyəti Humboldt təsnifatının haqlı uğurunu təkrarlaya bilmədi.

1.2. Terminoloji qarışıqlıq-tipoloji araşdırmaların obyektivliyinə xələl gətirən amil kimi

Lingvistik tipologiyaya dair ədəbiyyatda, bir qrup alim tərəfindən səsləndirilən mülahizələrdə zaman-zaman özünü göstərən skeptik münasibət (daha konkret olaraq desək, ümumiyyətlə, morfoloji təsnifatın əhəmiyyətinə şübhəli yanaşma) halları, zənnimizcə, həmin təsnifatın gərəkliliyi

problemindən daha çox, onun real dil materialına tətbiqi şəraitində ortaya çıxan uyğunsuzluqlardan qaynaqlanır. Bu mənada «lingvistik tipologiyanın perspektivəri ilə onun nailiyyətlərinin kəskin təzad» yaratdığını qeyd edən G.A.Klimov tamamilə haqlıdır: «Tipoloji nəzəriyyənin inkişafında əyləc rolunu oynayan əsas amillərdən biri, dil tipi anlayışının kifayət qədər işlənilməməsidir»¹.

İstər aqlütinativ və flektiv quruluşlu konkret dillərin qrammatikalarının, istərsə də dil nəzəriyyəsinə aid ədəbiyyatın təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tədqiqatçıların çoxu ya 1) tədqiqat obyektini təşkil edən dil materiallarında həmin dilin struktur özəllikləri ilə bir araya sığmayan tipoloji sapma elementlərinin üzərindən sükutla keçir, ya da 2) həmin elementlərin mənsub olduğu dil tipi ilə araşdırma obyektini olan dilin struktur quruluşu arasında, ümumiyyətlə, əsaslı fərqi mövcud olmamasını göstərirdilər. Yaranmış anlaşılmaz vəziyyətin arxasında bir çox səbəblər durur ki, onlardan birini «lingvistik tipologiyada terminologiya problemi» olaraq səciyyələndirə bilərik. Əslində, morfoloji təsnifata dair tədqiqatların qeyri-bitkinliyinin məntiqi davamı kimi ortaya çıxan terminologiya problemi bu dilçilik sahəsi üçün, özlüyündə bir növ «qapalı dairə» effekti verən məsələyə çevrilmişdir. Belə ki, istilahlardakı vahid standartların müəyyənləşməməsindən qaynaqlanan qeyri-dəqiqlik yeni məna dolaşılıqlarına da yol açır ki, bu da, öz növbəsində, tipoloji araşdırmaların birmənalı nəticə əldə etməsinə ciddi maneələr törədir.

Tipoloji proseslərin müxtəlifliyindən törəyən bəzi istilah dolaşılıqlığı hallarının köklərinin daha dərin mət-ləblərə varmasından dolayı, fikirlərimizi əyaniləşdirmək

¹ Климов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкознания, 1975, №6, стр. 21.

məqsədilə, məsələni terminoloji müstəvidən kənarlaşdırmadan, yalnız morfoloji təsnifat zəminində qeyri-dəqiqliyi və yaygın semantikasını ilə seçilən bir neçə termini nəzərdən keçirək.

Məs: «**amorf dillər**» istilahi. Müasir dilçilik ədəbiyyatlarında hələ də öz işləkliyini itirməmiş¹ bu termin, ilk dəfə V.Humboldtun haqlı etirazına səbəb olmuş², daha sonralar bir çox sinoloq və eləcə də tipoloqların tənqidinə məruz qalmışdır³. Belə ki, sonuncular çin və digər kök quruluşlu dillərin bu istilahlada təqdim olunduğu kimi (a – «morf»), morfoloji inventardan məhrum olması fikrini məqbul saymırlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, tipoloji təsnifatın banisinin qəti etirazına baxmayaraq, sonrakı nəsillər tipoloqlar arasında Humboldtun bu sahədəki şəxsiz elmi nüfuzunu gözdən keçirərək «amorf» istilahına yaşam hüququ tanıyan tədqiqatçılar da oldu.

Belə ki, XX rus-sovet linqvistik tipologiyasının ən önəmli simalarından biri olan P.S.Kuznetsov «bəzi dilçilərin formadan məhrum dillərin, ümumiyyətlə, mövcud olmadığını önə sürərək, «amorf» terminini uğursuz istilahlı hesab etməsini» doğru yanaşma hesab etmir və «sözlərin formal olaraq heç bir dəyişikliyə məruz qalmadığı... dillərin, əslində, «amorf dillər» qismində səciyyəvləndirilməsinin «tam qanuni olduğunu» bildirmişdir⁴.

Doğrudur, ilk baxışdan nə qədər paradoksal görünsə də, çin qrammatistlərinin özləri, bu termindən istifadədən imtina etməmişlər. Lakin «Çin ənənəvi elmində qram-

¹ məs: Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, B.,1982, s.72.

² Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1947, стр. 148.

³ Драгунов А.А. Исследования по грамматике современного китайского языка, т.1, М.-Л., 1952.

⁴ Кузнецев П.С. Морфологическая классификация языков. М., 1954, стр.15-16.

matikanın yeri»ni dəyərləndirmiş Tan Aoşuanın qeydlərindən bəlli olduğu kimi, burada, «amorfluq» istilahına «*daxili fleksiyanın qeyri-mövcudluğu*» (?! – A.H.) anlamının ifadəsi üçün müraciət edilir¹. Başqa sözlə, həmin semantik tutumdan yol alaraq, daxili fleksiya kimi qrammatik vasitədən yararlanmayan bütün dilləri (o cümlədən, iltisqi quruluşlu türk, monqol, fin-uqor və s. dilləri də) «amorf» olaraq səciyyələndirmək mümkündür. Göründüyü kimi, burada termin yaradıcılığı üçün ən arzuolunmaz və qeyri-məqbul durumlardan biri – istilah polisemiyası vəziyyəti yaranmış olur.

Ümumiyyətlə, burada bir qədər haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, iltisqi dillərdəki flektiv təbiətli (və ya ən azından flektiv təmayüllü) elementlərin adekvat tipoloji xarakteristika qazanmasına maneçilik törədən ən başlıca əngəllərdən biri – morfonoloji tədqiqatlardakı «avrosentrik» münasibət; başqa sözlə, sözügedən dillərdəki tendensiyaların hind-Avropa morfonologiya standartlarından dəyərləndirilməsidir.² Bu mənada «şərq dilçiliyi təcrübəsi»ndən çıxış edərək «hind-Avropa dillərinin müəyyən göstəricilərinə istiqamətlənmiş terminlərin şərq dillərinin tədqiqi və təsviri prosesində istifadəsinin bir çox hallarda təhrif edilmiş mənzərənin canlandırılmasına rəvac verdiyini» önə sürən görkəmli sinoloq alim N.V.Solntsevanın³ fikirləri ilə razılaşmaq çətindir. «Tipologiya və

¹ Тань Аошун Место грамматики в традиционной науке Китая // Филологические науки. 1991, № 5, стр. 69.

² Bu haqda daha ətraflı bax: Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4, с.363-373; həmçinin: Hacıyeva A.Y. Dil sisteminə tipoloji sarpmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər).nam.diss.2006, s. 14-28; Hacıyeva A.Y.Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B.,2007, s.16-55, 271-278.

³ Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М., 1985,

təsviri dilçiliyin məqsədləri»ni dəyərləndirən tədqiqatında sonuncunun (təsviri dilçiliyin) dilin ümumi nəzəriyyəsinə «ağır terminoloji varisliyi»ndən əziyyət çəkdiyini və «linqvistikanın terminoloji aparatının (və eləcə də onun arxasında duran anlayışların) olduqca uğursuz işlənilib hazırlandığını» bildirmiş A.Y.Kibrik, məhz, təsviri linqvistikanın bu sahədə əsaslı dönüş yarada biləcəyini qeyd etmişdir¹. Bu mənada, tipoloji dəyişikliklərin adekvat dəyərləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən növbəti istilahnın, məhz, təsviri linqvistika sahəsində meydana çıxması heç də təsadüfi sayıla bilməz.

«Fleksiya» istilahi E.Sepirin təklif etdiyi və real dil materiallarına əsaslanan «daxili və xarici fleksiya» anlayışları fərqliliyi əks etdirən bölgüdən sonra, heç şübhəsiz ki, yeni semantik çalar kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, fleksiya deyildikdə bu istilahnın işlənmə yerinə uyğun olaraq, ya ümumilikdə, (heç bir «daxili» - «xarici» parametrlərə görə bölgü aparılmadan) flektiv mexanizm təzahürləri nəzərdə tutulur, ya da sırf kökdaxili səs əvəzlənməsinə işarə edilir.

Maraqlıdır ki, təsnifat kriterilərinin qeyri-dəqiqiyyəti və ya sadəcə, müəllif interpretasiyasındakı nəhayətsiz ixtiyarilik bəzən bu istilahnın, hətta, tamamilə fərqli tipoloji təmayül özəlliyinə xas elementlərə tətbiq edilməsinə də yol açır. Məs: C.Yul bir çox tədqiqatçılara görə,² ingilis dilindəki iltisqi mexanizm təzahürləri kimi dəyərləndirilən -'s ; - ing; -est; -er və s. bu kimi şəkilçiləri fleksiya (daha

стр.11.

¹ Кибрик А.Е. Типология и задачи описательной лингвистики / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.78.

² Bu haqda daha ətraflı bax: Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.,1960; Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978. və s.

dəqiq desək, *inflections*)¹ hadisəsinə örnək qismində təqdim edir².

«Fuziya» termini. Amerikan alimi E.Sepir tərəfindən təklif olunan bu istilahlardan³, əsasən, flektiv dillərə nəzərən, forma və sözdüzəldici affiksasiyada yer alan xəlitələşmə hallarını təyinləndirmək üçün istifadə edildiyi halda, türkoloji araşdırmalarda sözügedən terminin semantik tutumu bir qədər də genişləndirilmişdir. Burada həmin termindən daha çox ilkin köklərdən fonomorfoloji inkişaf nəticəsində meydana gələn törəmə əsasların tərkibinin təhlili zamanı istifadə edilir.⁴

Əslində, bu iki bir-birini istisna etməyən təfsir özlüyündə problem doğurmasa da, iltisacı dillərdəki fuziyon elementlərin flektiv dillərdəki analogi hallarla müqayisəsi tədqiqat orbitinə yeni terminlərin – rus dilçisi V.Boqoroditski tərəfindən irəli sürülən⁵ «sadələşmə» (oprohenie), «yerdəyişmə» və ya «yenidən tərtiblənmə» (pererazlocenie) istilahlarının da çıxmasına şərait yaradır. Belə ki, türkologiyada çox vaxt fuziya hadisəsi kimi nəzərdən keçirilən bir neçə morfemin vahid tərkibdə birikməsi (məs: bacı+inaq>bacanaq və s.) halları «sadələşmə»yə; «qonşu» morfemlərin eksponentləri arasında «səs materialı»nın

¹ Yule George The study of language. Cambridge: Cambridge University press.1996.

² Onu da qeyd edək ki, son dövr araşdırmalarında əks vəziyyət də müşahidə olunmaqdadır.Belə ki, bəzi müqayisəli – tipoloji tədqiqatlarda türk dillərindəki kök dəyişməsi Internal flexion (yəni,«daxili fleksiya» olaraq) dəyərləndirilir.bax:Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative tipology of English and Azerbayjani languages.B.,2008., p.17

³ Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л., 1934, стр.102.

⁴ bax:Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. B., 1984; Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. B., 1981, s.16-25.və b.

⁵ bax: Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, стр.272-273.

yenidən bölgüsü və morphem «tikişi»nin irəliləyişi»¹ isə (məs: bu+ara> bu-ra və s.) «yenidən tərtiblənmə»yə uyğun gəlir. Buradakı qarışıqlığın səbəbləri qeyd olunan istilahlardan və «fuziya» termininin əksər tədqiqatlarda paralel müstəvidə (morfoloji proseslər və tipoloji tendensiyalar) nəzərdən keçirilməsindən qaynaqlanır. Bu mənada sözügedən linqvistik hadisələri iltisafılıqla eyni müstəvidə təhlil edərək «morfoloji proseslər» kimi dəyərləndirən V.İ.Koduxovun² «barışdırıcı» mövqeyi, zənnimizcə, daha doğrudur.

Yeri gəlmişkən, bu məqamda, dil faktlarının müvafiq tipoloji xarakteristika qazanmasına mane olan və **fuziya** və **aqlütinasiya** istilahlının fərdi interpretasiyasından qaynaqlanan bəzi termin qarışıqlığı hallarının kökündə dayanan problemə də diqqət ayırmaq istərdik. Belə ki, «tarixən fonologiya bazasında meydana gələn (yəni səslərin kombinator dəyişikliklərindən qaynaqlanan) və dil təkamülü prosesində morfoloji dəyişikliklər (məsələn: **pererazlocenie** «yenidən tərtiblənmə» üçün) baza təşkil edən «fuziya»³ hadisəsinin mahiyyəti bir qisim tədqiqatlarda «aqlütinasiya»nın təbiəti ilə, demək olar ki, eyniləşdirilir. Söhbət «aqlütinasiya» termininin bu istilahın tətbiqini şərtləndirən digər proseslərlə bərabər, «adətən yanaşı işlədilən iki sözün birləşməsinin, bəzən isə (**pererazlocenie**) **yenidən tərtiblənmə** (məs: fransız d. **ma amie**<**m'amie**>**ma mie** «*mənim rəfiqəm*») hadisəsinin» tipoloji səciyyəvləndirməsi zamanı istifadəsindən⁴ gedir.

¹ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1975, стр.212

² Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, стр.300-301.

³ Булыгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, стр.563-564.

⁴ Агглютинация / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, стр.17

Maraqlıdır ki, Ferdinand de Sössür də özünün tipoloji dəyərləndirmələrindəki iltisafilik qavramı ilə, məhz, sonuncu təfsirə yaxınlığı ilə seçilir (dilçiyə görə, aqlütinasiya, vaxtilə asan üzvlənə bilən, lakin bir sintaqmdakı fraza çərçivəsində tez-tez təsadüf edilən iki və ya bir neçə elementin tamamilə bölünməz olan və ya çətin analiz edilən (çətin üzvlənə bilən) bütövə – birikməyə çevrilməsi hadisəsindən başqa bir şey deyil)¹. Bu mülahizənin «fuziya» anlayışının meydana çıxmasından çox öncə səsləndirilməsi problemin daha sonralar – sözügedən istilahlə «aqlütinasiya» termini arasındakı əsaslı fərqlərin təsbit edilməsindən sonra aradan qalxması anlamına gəlmir. Belə ki, bir çox tədqiqatlarda haqqında bəhs edilən tipoloji tendensiyaların qarşılaşdırılmasının aparılmasına² baxmayaraq, hələ də **aqlütinasiya** istilahının Sepirəqədərki təfsirlərinin aradan qalxdığını söyləmək olmaz. Məsələn: analogi birikmə hallarını aqlütinasiya hadisəsi qismində dəyərləndirən L.Tenyer³ bu yanaşması ilə sözügedən terminin Sepirəqədərki interpretasiyası ilə razılaştığını ortaya qoyur. Bu kimi problematik məqamlar məsələnin bəsit istilah qarışıqlığı olmayıb dillərdəki morfonoloji proseslərin dəqiqliklə araşdırılmamasının fəsadlarını təcəssüm etdirdiyini düşünməyə əsas verir. Bu mənada, dillərin tipoloji xarakteristikasının təsbiti zamanı morfonoloji proseslərə xüsusi həssaslıqla yanaşılmasının vacibliyini vurğulayan N.S.Trubetskoy⁴ və onun

¹ де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1993, стр.171.

² məs: Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, стр.64

³ Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, стр.39-40.

⁴ Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, стр.115-118.

yanaşmasını paylaşan V.N.Yartseva, V.M.Soltsev, Y.S.Kubryakova¹ və bir çox başqalarının tamamilə haqlı mövqedən çıxış etdiklərini ortaya qoyur.

Qeyd olunanlar linqvistik tipologiyadakı terminologiya problemlərinin yalnız bir hissəsini əhatə etməsinə baxmayaraq (tədqiqatın irəlidəki bölümlərində konkret problemlərin dəyərləndirməsi çərçivəsində, digər qrup istilah qarışıqlıqları da nəzərdən keçiriləcək), onu deməyə əsas verir ki, mövcud qeyri-dəqiqlik, əsas etibarilə, tipoloji tədqiqatların münfəridləşərək ümummorfoloji araşdırmalardan (son onilliklərdə nümayiş etdirməkdə olduğu) ayrılma tendensiyasından və ya morfoloji təsnifat kriterilərinin birmənalı olmamasından qaynaqlanır.

Tipoloji bölgü meyarları ilə bağlı yaranmış anlaşılmaz vəziyyətə gəlincə, onun arxasında bu (tipoloji) nəzəriyyənin haqqında uzun müddət mübahisələr gedən problemi – dil tipinin «sərhəd»di problemi dayanır.

1.3. Linqvistik tipologiya – metod, fənn və ya təsnifatlandırma sistemi?

Tipologiya sahəsində aparılan istənilən spektrli tədqiqatın üzləşə biləcəyi və (ona) münasibət bildirilmədən yeni araşdırma səviyyəsinə keçilməsi qeyri-mümkün olan ilk terminoloji «baryer» linqvistik düşüncədə «tipologiya» və «tip» anlayışları ilə bağlı yetərinə fərqli interpretasiyaların mövcud olmasından qaynaqlanır. Bu mənada, «tipologiya» və «tip» terminlərinin geniş sahədə tətbiqinə nəzər salmaqla, haqqında bəhs edəcəyimiz anomaliya hallarının

¹ Кубрякова Е.С. Морфонологические характеристики и их роль в типологическом описании языков / Лингвистическая типология. М., 1985, стр. 61-62.

təbiəti ilə bağlı dəyərləndirmələrin hansı kriterilərə əsaslanması ilə bağlı mümkün fərqli şərhlərdən sığortalanmış olarıq.

İlk olaraq onu bildirək ki, bizim istifadə edəcəyimiz «tipoloji sapma» istilahi, ümumiyyətlə, eyniyyətə, daha dəqiq desək, oxşarlığa əsaslanan sistemləşdirmə¹ çərçivəsindəki anomaliya hallarını əhatə etmir. Belə ki, bəzi hallarda tipologiya, dilçiliyin «ən qədim və eyni zamanda ən az araşdırılmış şöbələrindən biri» (V.Skaliçka)² kimi və eləcə də daha geniş anlamda «digər elmlərlə (məntiq, estetika, psixologiya və s.) birgə, dili öyrənən dilçiliyin hissəsi» olaraq (Y.V.Rojdestvenski)³ və ya ümumiyyətlə, «...qrammatik tiplər haqqında elm» qismində (P.Hartman)⁴ səciyyələndirilirdi.

Əgər digər tərəfdən, bir çox tədqiqatlarda tipologiyanın həmçinin, artıq deyildiyi kimi, «morfoloji klassifikasiya» adlandırıldığı⁵ da nəzərə alsaq, araşdırmaçıların universal və xüsusi tipologiya fərqləndirməsinin aparmasının hansı zərurətdən doğduğu məlum olur: G.V.Kolşanskiyin bildirdiyi kimi, **universal tipologiya** özündə genetik tipologiya, areal tipologiya və xarakterologik tipologiyayı (yəni dar anlamda istifadə edilən və morfoloji klassifikasiya ilə özləşdirilən tipologiya – A.H.) ehtiva

¹ бах: Скаличка В.Типология тождеств / Исследования по структурной типологии. М., 1963,стр.32-34.

² Скаличка В. О современном состоянии типологии. / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.19.

³ Рождественский Ю.В. Тезисы о природе понятия лингвистической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.101

⁴ Агазаде Н.Г. К вопросу о типологии языке / Научные записки. Язык и литература. XIII серия, 1968, №2, стр.14.

⁵ Скаличка В.Типология тождеств / Исследования по структурной типологии. М., 1963, стр.34.

etdiyi halda, **xüsusi və ya «səthi» tipologiya** «dil strukturunun ifadəsində iştirak edən elementlərin təsnifatlandırılmasını təcəssüm edir»¹. Başqa sözlə, burada leksik, sintaktik və s. «xüsusi» və ya «səthi» tipologiyalar, müəyyən mənada, morfoloji sistematizasiyaya əsaslanan təsnifata qarşı qoyulur. «Köhnə tipologiyanın ... morfoloji olması»ndan dolayı, ona ünvanlanan tənqidlərin haqlı olduğunu önə sürən V.Skaliçka «yeni tipoloji məktəblərin təkcə morfoloji deyil, eləcə də fonetik, sintaktik və leksik tipologiyalara istiqamətləndiyini» (doğrudur, çex alimi «bununla belə, morfolojiyanın diqqət mərkəzində qaldığını» dəfələrlə vurğulamışdır²) bildirməklə, onlar arasında bu və ya digər səviyyəli bərabərhüquqluluğun olduğunu qeyd etmişdir.

O da maraqlıdır ki, növbəti araşdırmasında «morfoloji klassifikasiya» terminində adı keçən yarusun təsnifatlandırma zamanı müstəsna rol oynadığını etiraf edən V.Skaliçka «tipologiyanın tətbiqi baxımından... fonetika, sintaksis və leksikanın yalnız ikinci dərəcəli sahələr olduğunu» daha aydın şəkildə dilə gətirmişdir³.

Yeri gəlmişkən, bir qədər irəli gedərək, əvvəlcədən onu bildirmək istərdik ki, müasir tipoloji araşdırmaların tədqiqat obyektinə geniş rakursdan nəzər salması nəticəsində, morfoloji göstəricilərin önəminə kölgə salınmasa da, sözügedən təsnifatın adındakı təyinin (**morfoloji** klassifikasiya) mütləq səciyyə daşımadığı və dil tipinin

¹ Колшанский Г.В. Универсальная и частная типология языка / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.16-17

² Скаличка В. Типология тождеств / Исследования по структурной типологии. М., 1963, стр.32-34.

³ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4, стр.24

müəyyənləşməsində digər yarusların özəlliklərinin və eləcə də səviyyələrarası əlaqənin də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi ortaya çıxmışdır.

Ümumilikdə, «tipologiya» istilahnın çoxmənalılığı ilə bağlı problemə qayıdaraq əlavə edək ki, «**dilçilik tipologiyası** və ya **dillərin tipologiyası** termini haqqında elmdə vahid anlayış yoxdur» - fikrində heç də yanılmayan Z.Verdiyevaya görə, «tipologiya» dedikdə «dil tipləri haqqında təlim», yəni «...ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının sistemlərinin müqayisə edilib və ya qarşılaşdırılması» nəzərdə tutulur.

Təxminən oxşar mövqə «dilçilikdə tipologiya- dillərin tiplərini və ya... daha xüsusi dil hadisələrinin mikrosistemlərini öyrənir» – fikrinin müəllifi V.M.Jirmunskinin araşdırmasında¹ səsləndirilmişdir. Məhz, dil tipinin təsbiti üçün müəyyən sistemləşməyə şəraitində müqayisə və qarşılaşdırmaların labüdlüyü tipologiyanın «təkcə sinxronik linqvistikada deyil, diaxronik araşdırmalarda da istifadə edilən kompleksli elmi metod» olması² haqqında rəy formalaşdırmışdır. Bu işə özlüyündə, tədqiqatımızın hal-hazırkı bölümü ilə birbaşa əlaqəli olan daha bir problemin ortaya çıxması anlamına gəlir. Belə ki, linqvistik ədəbiyyatlarda tipologiyanın dilçilik şöbəsi (və ya linqvistik «fənn»); morfoloji klassifikasiya və eləcə də (ən konkret anlamda) dil tipini təcəssüm etdirməsi haqqında mövcud mülahizələrlə yanaşı, onun (tipologiyanın) özünün bir elmi metod olması ilə bağlı fikirlər səsləndirilir və bu

¹ Жирмунский В.М. О целесообразности применения в языкознании математических методов / Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965, стр.108.

² Рона-Таш А.О комплексивности типологических методов / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.259.

baxımdan, linqvistik tipologiyanın istənilən aspekti ilə əlaqədar məqamlarda olduğu kimi, bu məsələdə də yekdil rəyin formalaşmış olduğunu söyləmək çətinidir. Belə ki, bəzi tədqiqatlarda tipologiya həm metod, həm də dilçilik şöbəsi kimi səciyyələndirildiyi halda, digərlərində isə artıq birincinin bazasında ikincinin formalaşaraq müstəqilləşməsi fikri müdafiə edilir.

«Linqvistik tipologiyanın konseptual aparatının əsaslarını müəyyənləşdirən B.Y.Qorodetskiyə görə, «tipoloji (özünün də bildirdiyi kimi, dilçi tipologiyanı yalnız dillərin strukturuna əsaslanan təsnifatlandırma qismində nəzərdən keçirir – A.H.) tədqiqatların müasir vəziyyəti üçün tipologiyanın yardımçı metod deyil, özünün xüsusi araşdırma predmeti və spesifik vəzifələri olan müstəqil linqvistik fənn olması nöqtəyi-nəzərindən xarakterik» sayıla bilər və «hal-hazırda sözügedən fənn özünün formalaşma stadiyasındadır».¹

Göründüyü kimi, bu mülahizəyə əsasən, ehtimal olunan qarşılaşdırma, tipologiyanın geniş anlamda dəyərləndirilməsi, yəni özündə istənilən növ (genealoji və ya coğrafi vəziyyət ortaqlığa, eləcə də struktur oxşarlığa görə) təsnifatlandırmanı ehtiva etməsindən törəmişdirsə, həmin istilahın («tipologiya»nın) daha konkret anlamda nəzərdən keçirilməsi, digər qrup araşdırmaçılara «müasir dilçilikdə sinxronik – təsviri, başqa sözlə deskriptiv; müqayisəli-tarixi, başqa sözlə, genealoji» və hələ də «az tədqiq edilməsindən dolayı, aydın şəkildə formalaşmış postulatı olmayan tipoloji metod»un mövcudluğunu²

¹ Городецкий Б.Ю. Основы концептуального аппарата лингвистической типологии. / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.65.

² Рождественский Ю.В. Тезисы о природе понятия лингвистической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания, М., 1965, стр.102

müəyyənləşdirməyə imkan tanımışdır.

Çox güman ki, tədqiqatımızda terminoloji qarışıqlığa (istilahlı çoxmənalılığının doğurduğu «domino effekti»ni də nəzərə alsaq, mövcud durumu terminoloji «xaos» da adlandırmaq olar) yol verməmək üçün «**müqayisəli – tarixi metod**→**müqayisəli-tarixi dilçilik**→**genealoji təsnifat**» analogiyasından çıxış edərək və tipoloji araşdırmalarda **tip** anlayışının özünün tətbiqindən dolayı, bu istilahlın dar çərçivədə istifadəsinin mümkünlüyünə əsaslanaraq «**tipoloji metodlar** (bu metodların məcmusu məsələsinə irəlidə daha təfəssilatlı şəkildə toxunulacaq); **linqvistik tipologiya** və **tipoloji təsnifat**» istilahlarını fərqləndirsək o qədər də yanılmazıq.

Bu mənada, «ümumelmi miqyasda» tipologiyanın «prinsipləri və məntiqi formalarına» (məs: taksonomlara əsaslanan təsnifat və ya kontinium obyektlərə görə klassifikasiya) görə fərqləndirilə bilən və «ümumi və ya oxşar xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə fərqli və daxilən qəliz obyektlərin araşdırılması və (həmin) obyektlərin yaxınlıq səviyyələrini nəzərə almaqla müəyyən siniflərdə (qruplarda, tiplərdə) birləşdirilməsini gerçəkləşdirən metod» olduğunu önə sürmüş, daha sonra isə, «linqvistik tipologiyanın dillərin sistematizasiyasının bir növü və ümumi dilçiyin şöbəsi»¹ olduğunu bildirmiş N.B.Meçkovskayanın izahı xüsusi maraq doğurur. Dilçiyə görə, «yalnız dillərin tipoloji araşdırılmasında **tip** ideyasının özündən... istifadə edildiyindən, linqvistikada tipologiyanın özünün dillərin digər sistematizasiya növlərindən (yəni genetik və areal təsnifatlandırmadan) terminoloji fərqləndirilməsi» məqbul sayılır².Başqa sözlə,

¹ Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. М., 2003, стр.14-15.

² Yəni orda.

digər təsnifatlarda da (geniş anlamda, tipoloji tədqiqatların nəzərdə tutduğu) sistematizasiyanın reallaşdırılmasına baxmayaraq, istinad nöqtəsi kimi, qohumluq əlaqələri və ya coğrafi koordinat ümumiliyi deyil, bir tip daxilində «sınıflənmə» üçün vacib olan ortağ göstəricilər əsas götürüldüyündən, daha dar çərçivədə terminoloji, «dövriyyə»də istifadədə olan «tipologiya» istilahi, təsnifatlardan yalnız birinin – (artıq deyildiyi kimi) **tip** ideyasından çıxış edən klassifikasiya ilə özləşdirilməkdədir.

Heç şübhəsiz ki, elə bu səbəbdəndir ki, tipologiyanın ümumnəzəri problemlərini dəyərləndirmiş N.Ağazadənin bildirdiyi kimi, «bir çox halda, «tipologiya» deyildikdə, dil tipinin özü ehtimal edilir» və bu baxımdan tədqiqatçının mülahizələrinin təsdiqi üçün, İ.İ.Meşşaninovun «Tipoloji qarşılaşdırmalar və sistemlərin tipologiyası» əsərindən iqtibas gətirdiyi fikirlərdə («tipologiya dil materialı əsasında müəyyənləşdirilir...»; «...tipologiyalar ...müqayisəli qarşılaşdırmalarla dəqiqləşdirilir»)¹ anlayış «əvəzlənməsi»nin deyil, terminoloji qarışıqlığın yer aldığını söyləmək olar.

Məsələ ilə bağlı dəyərləndirmələrimizi yekunlaşdıraraq onu bildirmək istərdik ki, dilçilik elmində «tipologiya» istilahının çoxsaylı təsriflərinin paralel istifadəsindən qaynaqlanan müəyyən terminoloji qarışıqlığın mövcud olmasına baxmayaraq, ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bu termin dillərin struktur quruluşu ilə bağlı araşdırmalara, metodlara və s. tətbiq edilir. Lakin həmin tətbiq rəngarəngliyinə nəzərən söyləmək olar ki, «tipologiya» dillərin struktur-tipoloji özəllikləri ilə bağlı linqvistik fəndir və sözügedən istilahın daha dar anlamda istifadəsi

¹ Агазаде Н.Г. К вопросу о типологии языке / Научные записки. Язык и литература. XIII серия, 1968, №2, стр.15.

onun ilkin semantikasına xələl gətirə bilməz.

1.4. Sinxronik – diaxronik tipologiya qarşılaşdırması haqqında

Linqvistik tipologiya ilə bağlı geniş polemika oyatmış məsələlərdən biri də, heç şübhəsiz ki, bu təlimin hansı trayektoriyalı zaman koordinatlarından çıxış etməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, burada, biz, sinxroniya – diaxroniya antinomik cütlüyünün qarşılaşdırmasından törəyən problemlə üzləşmiş oluruq.

«Sinxroniya, yoxsa diaxroniya?»; «statika, yoxsa dinamika?» - bu sualların birmənalı şəkildə və (əgər mümkünsə) birdəfəlik cavablandırılması tipologiyanın həmin məsələlərlə üzvi bağlılığa malik bir çox problemlərinin həllinə önəmli xidmət göstərmiş olar. Belə ki, bu antinomiya ilə bağlı seçim zamanı cavablandırmanın hansı nisbətdə olması tipoloji araşdırmaların ortaya çıxardığı nəticələrin həmin nisbətə müvafiq şəkildə dərk edilməsinə və ya ona (həmin nisbətə) uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır. Belə ki, sırf sinxronik materialın dəyərləndirilməsi sayəsində əldə edilən nəticələr və ya morfem inventarının struktur təkamülünün (dil sinxroniyası nəzərə alınmadan) araşdırılması əsasında ortaya çıxan elmi-nəzəri müddəalar bir-birindən yetərincə fərqlənilir. Maraqlıdır ki, onların (sinxroniya və diaxroniyanın) müştərəkliyi sayəsində əldə edilən araşdırma yekunları da yuxarıda qeyd olunan nəticələrdən bir o qədər fərqli mahiyyət kəsb edirlər.

Biz, bu araşdırmada «linqvistik tipologiyada sinxroniya və diaxroniya» probleminin tam həllini təqdim edəcəyimizi iddia etməsək də problemin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Macar tədqiqatçısı A.Rona-Taşın tipoloji metodun

kompleksliyi haqqındakı tədqiqatından daha öncə gətirilən iqtibasa istinadən, linqvistik düşüncədə bir metod kimi tipologiyanın həm sinxronik, həm də diaxronik dilçiliyə tətbiq imkanlarına malik olması fikrinin mövcudluğu haqqında rəy formalaşa bilər¹. Lakin məsələ ilə daha yaxından tanışlıq linqvistik tipologiyanın ən müxtəlif aspektlərində olduğu kimi, burada da əsaslı fikir ixtilafının mövcudluğunu ortaya qoyduğundan, sözügedən problemə yenidən qayıdaraq səsləndirilən fərqli mülahizələrlə bağlı münasibətimizi bildirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Belə ki, müəyyən qisim tədqiqatçılar tip anlayışına istinad edilən sistematizasiya üçün dillərin müəyyən zaman kəsiyindəki (sinxronik) qarşılaşdırılmasından çıxış etməyi məqbul hesab edərək onun diaxronik tipologiyadan kəskin şəkildə fərqləndiyini önə sürdüləri halda, digər qrup araşdırıcılar sinxronik təhlilin müstəsna əhəmiyyətini inkar etmədən və ümumiyyətlə, **sinxronik tipologiya – diaxronik tipologiya** oppozisiyasını qəbul etmədən, dilin inkişafı nəticəsində baş verən dəyişikliklərin onun (dil) tipoloji xarakteristikasına labüd təsirini (daha dəqiq, onun tipoloji indeksasiyasına müdaxilə edə biləcəyini) əsas götürərək, tədqiqatlara tarixi aspektdən dəyərləndirmələrin cəlb edilməsinin vacibliyini vurğulayırdılar.

«Tipologiyaya diaxronik parametrlərin tətbiq edilməsinin» və bununla da «tipologiya – müqayisəli-tarixi dilçilik» qatı oppozisiyasının aradan qalxmasının bir neçə istiqamətdə reallaşdığını» və «hal-hazırda çox az sayda dilçinin daha öncəki onilliklərdə olduğu kimi, tipologiya və tarixi linqvistikanın kəskin qarşılaşdırılması ilə razılaşa

¹ Рона-Таш А.О комплексивности типологических методов / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.259.

biləcəyini» öənə sürən M.M.Quxman¹ sinxronik tipologiyanın, obyektiv olaraq, üstün mövqeyə malik olduğunu, özü də bu üstünlüyün, yalnız onun (sinxronik tipologiyanın) «uzun müddət tipoloji araşdırmaların yeganə istiqaməti olması»ndan qaynaqlanmayıb «istinad materialı»nın, məhz, onun tərəfindən təqdim edilməsi ilə şərtləndiyini bildirmişdir.

«Tipologiya və dil tipi» mövzulu araşdırmasında sonuncunun (dil tipinin) «zaman sərhədləri» ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirən, «hər bir konkret dilin... özü ilə aramsız dəyişən obyektə təcəssüm etdirməsi»ni diqqətdən yayındırmayan V.M.Solntsev sinxronik – diaxronik tipologiya probleminə münasibətdə oxşar mövqə nümayiş etdirərək «dilə, ilk növbədə, ...sinxronik nöqteyi-nəzərdən yanaşılmasına baxmayaraq, tipologiyanın ... diaxronik aspektə də malik olduğunu» xüsusi olaraq vurğulamışdır².

Onu da qeyd edək ki, özünün digər əsərində «istənilən tipoloji araşdırmada tətbiq edilən qarşılaşdırmanın çıxış pozisiyasının – struktural; müqayisəli dilçilikdə istifadə olunan qarşılaşdırmanın çıxış mövqeyinin isə material mahiyyət kəsb etdiyini» bildirən və bu qəbildən linqvistik tədqiqatlarda «araşdırma üsulları və cəlb edilən materialların xarakterinin sıx bağlı olduğunu» öənə sürən M.M.Quxman, bununla belə, tipoloji (tipologiyanın sinxronik və diaxronik növlərinin olmasına baxmayaraq) və müqayisəli-tarixi araşdırmaların ehtimal edilən birləşməsinin baş vermədiyini və «əslində, hər bir təhlil növünün öz məqsədlərinin olmasından dolayı, bu birləşmənin heç də arzuolunan hesab edilmədiyini» dilə

¹ Гухман М.М. О предмете исторической типологии. / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.19, 21.

² Солнцев В.М. Типология и тип языка // Вопросы языкознания. 1978, №2, стр.38-39.

gətirmişdir¹. Başqa sözlə, diaxronik-tipoloji və müqayisəli-tarixi araşdırmalar, araşdırdıqları linqvistik problemlərə dil tarixi aspektindən yanaşması baxımından ortaqlaşmasına baxmayaraq, mahiyyət etibarilə fərqli missiyalarla yüklənmişlər.

Göründüyü kimi, dil sistemini təşkil edən elementlərin özəlliklərinə və qurduqları əlaqələrin növlərinə əsaslanan sistemləşmə üçün konkret zaman kəsiyindəki dil sisteminin təqdim etdiyi materialların və bərabərzamanlıq prinsipinə görə, digər dil sistemləri ilə qarşılaşdırma nəticələrinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi heç bir şübhə doğurmasa da, tipoloji indeksasiyanın düzgün müəyyənləşdirilməsi; onun dəyişmə perspektivlərinin proqnozlaşdırılması və ya ayrı-ayrı dil vahidlərinin tipoloji xarakteristikasının adekvat təyinləndirilməsi üçün diaxronik tipologiyanın önəm kəsb etməsi faktı etiraf edilməlidir. Lakin dillərin hazırkı durumuna nəzərən, tipoloji bölgünün reallaşdırılması üçün sinxronik tipologiyanın həlledici rol oynaması mülahizəsi (daha öncə ümumi şəkildə bildirdiyimiz kimi) fərqli fikirlərin formalaşmasına təkan vermişdir. Belə ki, tədqiqatçılar təsnifatın gerçəkləşdirilməsi üçün mövcud tələbləri qarşılayan sinxronik tipologiyanın sərhədlərini aşmağın lüzumsuzluğunu önə sürmüş və ya digər halda, ümumiyyətlə, sinxronik – diaxronik tipologiya qarşılaşdırması məsələsini kəskin şəkildə qoyan «az sayda dilçi» tapılmışdır.

Məsələn, «Həmhüdəd anlayışlar arasında «dil tipi» mövzulu tədqiqatın müəllifi V.N.Yartseva yazır: «İstər yeni, istərsə də qədim dillərin araşdırılması zamanı,

¹ Гухман М.М. Индоевропейское сравнительно-историческое языкознание и типологические исследования // Вопросы языкознания, 1957, №5, стр.48, 57.

sinxronik «kəsiy»in gözlənilməsi, zənnimizcə, ona görə vacibdir ki, dil tipinin tarixi dəyişməsi problemi sonuncunun (dil tipinin) müəyyənləşdirilməsi üçün kriterilərin təsbit edilməsi məqsədləri ilə qarışdırılmamalıdır»¹. Lakin o da unudulur ki, doğrudan da, tipoloji təsnifat kriterilərinin müəyyənləşdirilməsi və həmin kriterilərin konkret dillərdə tətbiqi zamanı bir çox halda dilin müasir durumundan çıxış edib diaxronik tipologiyanın ortaya qoyduğu faktların (və ya onların dilin müasir vəziyyətindəki relikt formalarının) təsirindən qaçınmaq (məs: analitik-flektivlik göstəricilərinin tətbiqi üçün, ingilis və ya fars dillərinin qədim variantlarına da müraciət, sintetik və analitik insirafilik kriteriləri arasında sərhəddin yaygınlaşmasına gətirib çıxara bilər) məqsədəuyğun sayılsa da, digər tərəfdən diaxronik tipologiyanın gözdə tutulmasının elə həmin kriterilərin yanlış biçimdə dəyərləndirilməsinə yol açma biləcəyini də nəzərə almamaq olmaz. Belə ki, hər hansı bir dilin müasir vəziyyətində boy göstərən faktlara əsasən, bu dilin tipoloji xarakteristikasını müəyyənləşdirərək, daha sonra digər dillərin struktur özəlliklərinin təhlilinə həmin «etalon»dan yanaşılması, bəzən heç də doğru olmayan nəticələrin meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Sinxronik-diaxronik tipologiya qarşılaşdırması məsələsini qoya biləcək həmin «az sayda dilçi»dən biri – «Tipologiyanın predmet və məqsədləri haqqında»kı araşdırması boyu «məqsədli şəkildə terminoloji qeyri-dəqiqliyə doğru gedərək, tipologiya haqqında bəhs edərkən ... (yalnız) **statik tipologiyayı** nəzərdə tutmuş» İ.F.Vardul «statik və dinamik tipologiyanın, ...adlandırma baxımından oxşar

¹Ярцева В.Н. «Языковой тип» среди сопредельных понятий / Теоретические основы классификации языков мира. М.,1980., стр.31.

olsalar da, eyni fənnin şöbələri hesab edilə bilməyib ...müstəqil fənnləri» təcəssüm etdirdiyini önə sürmüşdür (dilçiyə görə, «tipologiya tarixi zamanlamadan asılı olmadığından, ...axronik mahiyyət kəsb etdiyi» üçün, burada sinxronik və diaxronik istilahlarının statik və dinamik (tipologiya) terminlərinin istifadəsi daha məqsədəuyğundur)¹.

Görünür, tədqiqatçı sinxronik və daixronik dilçiliyin qarşılaşdırılmasından çıxış edərək, konkret tipologiya «fənni»nin çərçivəsində eyni səviyyədə kəskin fərqləndirmənin davam etdirilməsini məqbul saymışdır. O da maraqlıdır ki, sinxroniya – diaxroniya təliminin müəllifinin özü birinciyə (sinxroniyaya) şəxsiz üstünlük tanımasına baxmayaraq, dil tipi anlayışı ilə bağlı mülahizələrini səsləndirərkən «(hər hansı bir) qrup dillərin hansı tipə aid olduğunu soruşmaq – *bu dillərin inkişaf etməsini unutmaq; onların təkamülündə hansısa daimilik elementinin olmasını ehtimal etmək deməkdir*» - fikrini dilə gətirmiş, və «*heç bir dil ailəsinin... həmişəlik olaraq, müəyyən dil tipinə aidliyi*»nin iddia edilməsinin doğru olmadığını önə sürmüşdür (kursiv bizimdir – A.H.) (məs: F. de Sössür *çin dilinin heç də həmişə monosillabik olmadığına və ya müasir ingilis, erməni və s. dillərin ilkin hind-Avropa strukturundan əsaslı şəkildə fərqlənən quruluş daşıyıcısı olmasına diqqət çəkmişdir*).²

Göründüyü kimi, dahi isveçrəlinin mülahizələrini (tipoloji araşdırmalara nəzərən) **sinxronik – diaxronik tipologiya** oppozisiyasından çıxış edilməsi üçün istinad mənbəyi hesab etmək çətindir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, F. de Sössürün

¹ Вардуль И.Ф. О предмете и задачах типологии / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.30-31.

² де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1993, стр.222 - 223.

iqtibas gətirilmiş məlum dəyərləndirməsi fonunda onun tipoloji yanaşmasının **sinxroniya** – **diaxroniya** alternativizmi üzərində qurulması ilə bağlı fikirlərlə razılaşmaq mümkün deyil. Belə ki, V.Humboldt tipologiyasının «əsasən sinxronik olmasına baxmayaraq», «*bu sinxroniyanın özünün tamamen diaxronik olduğunu*» önə sürən V.P.Danilenko «...sinxroniya – diaxroniya qarşılaşdırmasında» dahi aliminin «*Sössür alternativizmindən olduqca uzaq olduğunu*» (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir.¹

Halbuki, Sössürün dillərin tipoloji xarakteristikasının dəyişmə potensialı ilə bağlı söylədiyi fikirləri **sinxroniya** – **diaxroniya** alternativizmi ilə əlaqədar irəli sürdüyü postulatlar kontekstində deyil, fərdi şəkildə dəyərləndirsək, dildə daimilik elementinin olmadığını önə sürmüş alimin «dildə bir dəqiqə belə durğunluq yoxdur!» – fikrində² ısrarlı olan sələfindən çox da fərqli düşünmədiyini aşkarlamış olarıq. Başqa sözlə, burada F.de Sössürün dil strukturunun mümkün təkamülü ilə bağlı fraqmentar səciyyəli dəyərləndirmələrinin elə onun özünün XX əsr dilçiliyində inqilab effekti yaratmış ideyalarının kölgəsində qalmasından, daha dəqiq desək, həmin fikirlərin alimin məlum dixatomiya müstəvisində dəyərləndirilməsindən qaynaqlanan anlaşılmazlığın yer aldığını söyləmək olar.

Əslində, bu yanlış anlaşılmanın kökü Sössür mülahizələrində yer alan və ilk baxışdan aydın sezilməyən təzaddan qaynaqlanır və bir çox hallarda mütləq postulat qismində dəyərləndirilən sinxronik və diaxronik dilçilik qarşılaşdırmasına heç bir skepsisə rəvac verməyən qeyri

¹Даниленко В.П.Культурно-генетический эволюционизм Вильгельма фон Гумбольдта. www.islu.ru/danilenko/articles/evolgumb.htm:s2.

² фон Гумбольдт Вильгельм. Избранные труды по языкознанию М., 1984, стр.158.

tənqidi yanaşma həmin təzadın fərfinə varılmasına imkan verməmişdir. Belə ki, «sinxron hadisə diaxron hadisə ilə heç bir ümumi cəhətə malik deyil: birincisi eyni zamanda mövcud olan elementlər arasında münasibətdirsə, ikincisi – zaman içərisində bir elementin başqası ilə əvəzlənməsidir, yəni diaxron hadisədir» - mülahizəsinin¹ sonrakı dövr dilçiliyinin ideya istiqamətlərinin formalaşmasında yetərincə həlledici rol oynaması F.de Sössürün tipoloji təkamülün mümkünlüyü ilə bağlı daha öncə iqtibas gətirilən fikrinin adekvat anlaşılmasına bir qədər mane olmuşdur.²

Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, analoji vəziyyət, yəni, müəllif dəyərləndirməsində ilk baxışdan tipoloji təsnifat və ümumilikdə, struktur təkamülü ilə bağlı təzadlı yanaşmanın ortaya qoyulması ilə əlaqədar vəziyyət V.Humboldt əsərlərinin təhlili zamanı da müşahidə olunmuşdur. Belə ki, tipoloji xarakteristika zamanı dilin *verilmiş vəziyyətdən* çıxış etməyi təklif edən Humboldtun, digər tərəfdən *mərhələli* tipoloji *təkamül* ideyasının tərəfdarı kimi çıxış etməsi müəyyən ziddiyyətin mövcudluğu görünümünü yaratmışdır. Bu mənada, V.Humboldtun tipoloji görüşlərini şərh edən V.P. Danilenkonun sözügedən mümkün ilkin təəssüratın yanlış izləninin nəticəsi olması fikri ilə tamamilə razılaşsaq da, alman aliminin «dil materialının az öyrənilməsindən dolayı, ... dil tipinə ***mədəni-evolyusyon yanaşmanın tətbiqindən çəkdiyini***» bildiren dilçinin (V.P. Danilenkonun) «bizim

¹ de Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. B., 2003, s. 181.

² Onu da qeyd edək ki, dahi işveçrəlinin əsərlərini şərh etmiş bir çox tədqiqatçının ortaq rəyinə görə, Sössür sinxroniya – diaxroniya qarşılaşdırılmasında «sinxronluğun sistemliyini, diaxronluğun sistemsizliyini ... nəzərdə tutur» və bu zaman «sinxronluq ... qrammatikaya bağlanır; tarixi qrammatika inkar edilir» (de Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. B., 2003, s.35).

bu və ya digər *dillərə mədəni-evolyusyon qiymət verməyə haqqımız var,lakin dil tiplərinə...belə qiymət verməkdən çəkinməliyik*» – fikri¹ (kursiv bizimdir – A.H.) ilə razılaşmaq çətinidir.

Əvvələ, onu deyək ki,dillərin müxtəlif inkişaf səviyyələrində olması fikrinin tolerant yanaşma olaraq qəbul edildiyi halda, dil tiplərinin inkişaf modellərinin mövcudluğu ehtimalının irqçiliklə əlaqələndirilməsinin hansı məntiqə əsaslandığı qaranlıq qalır.

Digər tərəfdən, o da maraqlıdır ki, əslində, bu yanaşmanın özü dilçinin ehtiyatlandığı «irqçilik» ittihamları üçün potensial sayıla bilən müddəaların yaranmasına əsas verir. Belə ki, həmin yanaşmanın «məntiqi tutumu» flektiv dillərin «əzəli flektivliyi» (O.Yespersen) ilə bağlı absurd iddiaların «elmi» əsaslandırılması «nəzəri» zəmin hesab edilə bilər.

F.de Sössür ideyalarından törəyən ikili münasibətin təhlilinə qayıdaraq onu da əlavə edək ki,*məhz,diaxronik tipologiya* sahəsində önəmli araşdırmalara imza atmış tədqiqatçılar arasında (təxminən XX əsrin ikinci yarısından etibarən) tipologiyada tarixi yanaşmanın «reabilitasiyası»nın «sinxronik strukturalizm və əks-tarixizm»dən imtina ilə əlaqələndirənlər yox deyildir. Heç şübhəsiz ki, «XX əsrin birinci yarısında sinxronik dilçiliyin mütləq hökmdarlığından sonra.... sinxronik və diaxronik linqvistikalar arasındakı Sössür antinomiyasını dəf etməklə» «köhnə, ənənəvi problemlərin yeni linqvistik metodlarla araşdırılması»na şərait yaratmış yeni yanaşma² uzun onilliklər boyu faktoloji təhlillərdən kənarlaşdırılaraq

¹ Даниленко В.П. У истоков лингвистической типологии (ее культурно-эволюционный аспект). www.islu.ru/danilenko/articles/ligvtipol.htm

² Гамкрелидзе Т. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция <http://www.philology.ru/linguistics1/gamkrelidze-88.htm>

lingvistik tipologiyanın «periferiyasına sürgün edilmiş» nəzəriyyələrin bəraətinə də şərait yaratmışdır.

Zənnimizcə, tipoloji xarakteristikanın təsbiti zamanı sırf sinxronik dəyərləndirmələrə üstünlük tanıyan və bu kontekstdə strukturalizməqədərki ənənəvi tipologiyanı «**yeriyən**» təsnifat adlandıraraq, onun dil hadisələrinin real mahiyyətinə işıq salmaqda aciz olduğunu önə sürən E.Sepirin¹ (müqayisə üçün deyək ki, tipologiyada tarixizmin əleyhinə çıxış edərək anti-şleyxirian mövqedə dayanan İ.A.Boduen de Kurtene də vaxtilə eyni ifadədən – «**yeriyən təsnifat**» ifadəsindən yararlanmışdır²); tipoloji təkamül ideyasına analoji mövqe sərgiləmiş və Sepirin çoxrakurslu təsnifatının kvantitativ modelini hazırlamış C.Qrinberqin, habelə xarakterologik tipologiyanın müəllifi V.Mateziusun tipoloji dəyərləndirmələr zamanı diaxroniyanın gözardı edilməsinə əsaslanan təhlillərinin bir çox problemlərin həlli çərçivəsində yetərli olmaması tamamilə əks mövqedə duran nəzəriyyələrin təkrar aktuallaşmasında heç də sonuncu rol oynamamışdır. Bu kontekstdə N.Y.Marrın (*haqqında bir qədər sonra daha geniş bəhs edəcəyimiz*) «vulqar sosial» ideyalarından xali olmayan stadial təkamül ideyalarının bir çox tipoloji yönümlü tədqiqatda (aşkar və ya dolayı şəkildə) müəyyən qədər reabilitasiyaya uğraması o qədər də təsadüfi sayıla bilməz

Onu da qeyd edək ki, indiyə qədər «dilin struktur quruluşunun tədqiqinə yönəlik tipoloji araşdırmaların əsasən **zaman faktorundan kənar olan struktur (və ya başqa sözlə, sinxronik tipologiya)**» çərçivəsində aparıldığını bildirən A.Y.Kibrik «tipologiya: taksonomik və ya

¹ Сепир Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993, стр. 135.

² Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр. 179-181.

izahedici, statistik və ya dinamik?» – suallarına cavab arayarkən, bundan sonra «*lokal dildaxili implikasiyalar çərçivəsinə salınmadığı təqdirdə, ... tipologiyanın dilin dinamik modelinə əsaslanması vəzkeçilməzdir*» və daha öncəki tipologiyalardan fərqli olaraq yeni formalaşacaq yanaşma *sırf sinxronik - taksonomik deyil, «dinamik* (və mümkün qədər **izahedici**) *tipologiya* olmalıdır»-hökümünü çıxararkən yetərincə haqlıdır (kursiv bizimdir – A.H.)¹. Belə ki, «bir an belə durğunluq anı yaşamadan» (V.Humboldt) daim inkişafda (=dinamikada) olan dilin zaman faktorundan kənar (dilxarici amillərin iştirakı bəzən bəlli zaman kəsiyində məkan faktorunun da nəzərə alınmasını,başqa sözlə, **zaman-məkan koordinatlarının** təsir gücünün dəyərləndirilməsini şərtləndirir) dominant və resessiv elementlərin statistik təhlili əsasında bu və ya digər dil tipinə aid edilməsi real dil materialına optimal təsnifat yanaşması sayıla bilməz. Belə ki,bəzən dinamikanın gözardı edilməsi,başqa sözlə, sırf sinxronik taksonomiyanın tətbiqi səthi və ən əsası, qeyri-səhih dəyərləndirmələrin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər.

Bu məqamda, sadəcə olaraq, bəzi dil faktlarının timsalında fikirlərimizi bir qədər əyaniləşdirmək istərdik. Belə ki, türk dillərində (və eləcə də bir çox iltisqi dillərdə) yer alan ad – fel sinkretikliyi bəzi hallarda ingilis konversiyası ilə müqayisəyə cəlb edilir.² Lakin həmin faktların dil dinamikası müstəvisində, yəni diaxronik tipologiyanın tətbiqi ilə təhlili həmin elementlərin **sinxronik aspektdən yanaşıldıqda oxşarlıq** kimi qələmə verilə bilən özəlliklərinin **fərqli struktur-tipoloji mərhələlərə**

¹Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. Универсальное и специфичное в языке. М., 2001, стр. 27,33

² məs.,bax.: Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. B., 1981, s.117-122.

aid proseslərin nəticəsində meydana çıxan *səthi bənəyişdən* başqa bir şey olmadığını aşkarlayır.

Tədqiqatın növbəti bölümlərində ətraflı dəyərləndiriləcəyinə görə, dərin təfsilatlarla girmədən, əlavə olaraq, bəzi dil faktları ilə bağlı onu da qeyd etmək istərdik ki, flektiv dillərdəki «ilkin» və «təkrar aqlütinasiya»nın və ya aqlütinativ dillərdə «ilkin və ya ibtidai fleksiya» ilə «iltisafilikdən sonrakı (postaqlütinativ) fleksiya»nın yetərincə fərqli təbiətə malik olduğunu «xətti», yəni sinxronik tipoloji tədqiqat müstəvisində aşkarlamaq çətinidir və hətta deyərdik ki, qeyri-mümkündür.

Sinxronik-diaxronik tipologiya qarşılaşdırması ilə bağlı problemin təhlilini yekunlaşdıraraq məsələ ilə əlaqədar mövqeyimizi ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmək istərdik.

Bizim sözügedən problemə yanaşmamız(daha öncə ayrı-ayrı mülahizələrlə bağlı münasibətimizdə müəyyən səviyyədə aşkarlamış olduğumuz kimi) «dil tipinin zaman çərçivəsindəki dəyişikliyi, hətta, *onun tipoloji özəlliklərinin tam əvəzlənməsi* (mümkünlüyü), *dil tiplərinin təkamül prinsiplərini* və daha öncəki struktur vəziyyət və tiplərin tipoloji rekonstruksiyasını tədqiq edən *tarixi tipologiyayı aktualaşdırır*» (kursiv bizimdir – A.H.) - mülahizəsini səsləndirmiş V.A.Vinoqradovun mövqeyi ilə demək olar ki, üst-üstə düşür (doğrudur, dilçi **tarixi və diaxronik tipologiya** istilahlarının sinonim olduğunu qəbul etməyərək, sonuncunun konkret struktur dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndiyini bildirmişdir).¹

Bununla belə, aydınlıq gətirərək qeyd edək ki, hər hansı bir dil tipinin tipoloji determinantasının təsbiti zamanı üstünlük, heç şübhəsiz ki, sinxronik tipologiyaya

¹ Виноградов В.А. Типология / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, стр.513.

tanınmalıdır. Lakin istər dominant və resessiv elementlərin qarşılıqlı münasibətlərinin təbiətinin çözümlə zamanı istərsə də, həmin elementlərin real təbiətlərinin müəyyənləşdirilməsi işində diaxronik tipologiyanın iştirakı vazkeçilməzdir və onların (sinxronik və diaxronik tipologiyaların) qarşılaşdırılmasına heç vaxtla yol verilə bilməz.

Sinxronik tipologiya - diaxronik tipologiya qarşılaşdırılması ilə bağlı konkretləşdirilmiş problemə münasibət bildirmə zərurətindən dolayı, təhlilindən bir qədər yayınmış «tipologiya nədir?» ümumi sualı ilə bağlı məsələyə qayıdaq.

İlk olaraq, onu bildirmək istərdik ki, bu istilahın altında hansı anlayışların nəzərdə tutula biləcəyini dəyərləndirərkən, **tipologiya** və **morfoloji təsnifat** (və konkret olaraq, **dil tipi**) anlayışlarının əlaqə səviyyəsini xüsusi olaraq dəyərləndirmək lazımdır. Doğrudur, biz də (yanlış interpretasiyadan sığortalanmaq üçün, daha öncədən) sözügedən təsnifata nəzərən, «**tipologiya**» istilahından istifadənin istisna olunmadığını dilə gətirmişdik. Lakin bu etiraf həmin anlayışlar arasında (tərəfimizdən) bərabərlik işarəsi qoyulması anlamına gəlmir.

«Dillərin təsnifi probleminin özünün, hələ İntibah dövründən etibarən alimlərin diqqətini cəlb etməsi»nə baxmayaraq, dillərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış klassifikasiyasının «yalnız XIX əsrdə meydana çıxması» ilə bağlı fikirlərin¹ şəxsiyyəti, (dar anlamda, yəni genealoji və areal ortaqlığa əsaslanan sistemləşməni də əhatə edən tipologiya deyil, yalnız struktur bənzərliyə söykənən) tipologiya nəzəriyyəsinin, məhz, morfoloji klassifikasiya əsasında formalaşmış, zamanla öz məqsəd və vəzifələrinin

¹ Ярцева. В.Н. Проблема универсалий и классификация языков. / Универсалии и типологические исследования / Мешаниновские чтения. М., 1974, стр. 6.

genişlənməsindən dolayı, bu təsnifat sərhədlərini aşaraq (daha öncə də söylədiyimiz kimi) müstəqil «fənn»ə (və ya şöbəyə) çevrilməsi ehtimalının doğruluğuna da şübhə yeri qoymur.

«Dilçilikdə «tipologiya» sözünün fərqli anlamlarda istifadə edildiyini» bildiren və bu anlayışın (tipologiyanın) «müəyyənləşdirilməsi üçün tipoloji tədqiqatların məqsədlərinin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini» vurğulayan S.D.Katsnelson onun (lingvistik tipologiyanın əsas məqsədinin) «bilavasitə klassifikasiyanın yaradılmasından, etalon – dilin və riyazi hesablamaların işlənilməsindən deyil, dil strukturunun əsas qanunauyğunluqları və ayrı-ayrı fraqmentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin aşkarlanması»ndan ibarət olduğunu qeyd edərək¹ həqiqətdən uzaq deyildi.

Dilçinin təqdim edilən mülahizələri ilə ümumilikdə razılaşsaq da, tipologiya nəzəriyyəsində morfoloji klassifikasiyanın ikinci plana keçməsi fikrinin doğruluğunu iddia etməkdən çəkinirik. Belə ki, müasir tipologiyanın XX-XXI əsr tədqiqatları «yüksəkliyi»ndən natamam görünən Şlegel təsnifatından nəşət tapması faktı uzun müddət, məhz, morfoloji klassifikasiyaların tipoloji araşdırmaların «lakomotiv»i olduğunu ortaya qoyur. Başqa sözlə, ilkin bölgünün təkmilləşdirilməsi məqsədilə aparılan araşdırmalar, hamı tərəfindən qəbul edilən və qüsurlardan (o cümlədən, kriteri qeyri-dəqiqliyindən) xali olmayan mükəmməl bir təsnifat meydana çıxarmasa da, sözügedən istiqamətli tədqiqatlar nəticəsində obyektə (dilə) daha əhatəli baxış bucağına malik «fənn»in yaranmasına təkan verdi.

¹ Кацнельсон С.Д. Основные задачи лингвистической типологии. / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.71, 73.

Haşiyəyə çıxaraq onu da əlavə edək ki, morfoloji təsnifatın özlüyündə, növbəti mərhələdəki tipoloji araşdırmalar üçün, bir növ, «ideya generatoru» rolunda çıxış etməsini, (doğru və ya yanlışlığından asılı olmayaraq) XX əsrdə meydana gəlmiş, demək olar ki, bütün (bu və ya digər şəkildə **tip** anlayışına əsaslanan) təsnifatların istinad nöqtəsinin sözügedən bölgünün olması faktı əyani şəkildə təsdiqləyir.*

Zənnimizcə, «tipologiya və dillərin struktur göstəricilərinə görə təsnifi (tipoloji klassifikasiya) bilavasitə bir-birindən asılıdır – biri digərinin mövcudluğunu ehtimal edir» – fikrinin müəllifi B.A.Uspenski, «tipoloji klassifikasiyanın məqsədi dünya dillərinin strukturu haqqında informasiyanın ən qənaətcil kodlaşdırma üsulunun yaradılması», «əsas məqsədləri isə – müxtəlif dillərin izomorfizm və allomorfizmlərinin müəyyənləşdirilməsidir»- qənaətinə gələrkən¹ haqlı mövqedən çıxış etmişdir. Başqa sözlə, tipologiya və morfoloji təsnifatı nə eyniləşdirmək, nə də kəskin fərqləndirmək mümkün deyil. Bu mənada bir-birini tamamlayan sözügedən iki anlayışla bağlı istilahlardan bir çox halda sinonimlik nümayiş etdirməsi tam anlaşılındır.

1.5. «Əzəli» və «sonradan qazanılan» tipoloji xarakteristika dilemması – genealoji və tipoloji araşdırmaların ortaq məsələsi kimi

Bəzi hallarda dillərin morfoloji klassifikasiyası kriteri-

* Belə ki, ənənəvi klassifikasiyanı məqbul hesab etməyən (haqqında irəlində geniş bəhs ediləcək) Marr təsnifatı, əslində mahiyyət etibarilə, genealoji və tipoloji təsnifatların simbiozundan törəyən bölgünün cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına əsasən «stadiallaşdırılması»ndan başqa bir şey deyil.

¹ Успенский Б.А. Структурная типология языков. М.,1965, стр.17.

lərinin tam şəkildə işlənib hazırlanmamasından şikayətlənən alimlərin, onun təsbit etdiyi müddəaların digər təsnifatın nəticələri qədər dəqiq olmadığını vurğulaması (məs: hələ 1925-ci ildə mövcud təsnifatların müqayisəli araşdırmasını aparmış A.Meyenin « tarixi (yəni, genealoji – qeyd Q.Klimovundur) linqvistika – əhəmiyyəti olan və fayda verən yeganə təsnifatdır» – mülahizəsi sonrakı dövr tədqiqatçılar tərəfindən «həqiqətdən o qədər də uzaq olmayan» dəyrləndirmə kimi səciyyələndirilmişdir¹), sonuncunun – genealoji təsnifin qrammatik struktur özəlliklərinə görə bölgü ilə hansı səviyyədə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirmək zərurətini yaradır (Fərqli prinsiplər üzərində qərar tutan bu təsnifatlar, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən «tarixi» və «sintaktik»² (T.Mileviç) , «diaxronik» və «sinxronik»³ (L.Tenyer) və s. kimi adlandırılsa da, biz, onların mahiyyətini ən dolğun şəkildə əks etdirən və ənənəvi olaraq qəbul edilmiş terminlərdən «genealoji» və «tipoloji (və ya morfoloji) təsnifat» istilahlardan istifadə edəcəyik).

Əslində bu təsnifi keçilməz «Çin səddi» ilə ayırmaq olmaz. Belə, E.Benvinistin qeyd etdiyi kimi, genealoji klassifikasiya hər hansı bir qrup dillər arasında qohumluq əlaqələrini müəyyənləşdirərkən, onlar üçün ümumi olan tipi də təsbit etmiş olur⁴.

Burada haşiyəyə çıxıb bir məqamı da xüsusi olaraq

¹ Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980, стр.9.

² bax: Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris, 1973.

³ bax:Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988.

⁴ Бенвенист Э. Классификация языков / Введение в языкознание. Хрестоматия, Минск,1988, стр. 301.

vurğulamaq istərdik: qohum dillərin eyni tipoloji quruluşa malik olması onların genetik bağlılığını sübuta yetirən aparıcı amillərdən sayılsa da, əksinə morfoloji təsnifat kriteriləri baxımından yaxınlıq nümayiş etdirən dillərin, mütləq olaraq qohumluq bağlarına malik olduğunu söyləmək olmaz. Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, vaxtilə iltisacı quruluşlu iber-Qafqaz dilləri, Maks Müllərin (sonralar bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən, F.Müller və A.A.Tsaqareli tərəfindən kəskin tənqid edilən) «xidmətləri» sayəsində, türk və fin-uqor dilləri ilə (o zamanlar «turan» adlandırılan) eyni ailəyə daxil edilmişdir¹. (Bu mülahizənin dayaq sütunlarından birini təşkil etdiyi «Yafəs nəzəriyyəsi»nin araşdırılan problem çərçivəsində təhlili məsələsinə bir qədər sonra yer ayıracağıq).

Əsas problemlə bağlı dəyərləndirmələrimizə qayıdaraq xatırladaq ki, genealoji təsnifata görə, ailə təşkil edən bir qrup dillər üçün müəyyən qrammatik forma və vasitələr ümumi səciyyə daşıyır. Buradan təbii bir sual meydana çıxır: **eyni genealoji ailə – eyni tipoloji quruluş prinsipi** konkret götürülmüş hər hansı bir dil üçün mütləq xarakter kəsb edirmi və ya tipoloji sapma elementlərinin yaratdığı vəziyyət bu iki təsnifatın labüd əlaqəsinə müəyyən səviyyədə təsir etmək imkanlarına malikdirmi?!

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра) Л., 1933, стр.345

* Türk dilləri ilə qohumluğu barədə B.Ferrario və J.Dyumezil tərəfindən yetərinə ciddi arqumentasiya bazasına söykənən ehtimallar yürüdülmüş keçua dilinin quruluşuna istinadən «Dillərin tipoloji uyğunluğu həmişə təsadüfidirmi?» - sualına cavab axtaran L.İ.Jirkovun tədqiqatında, polisintetik və iltisacı elementlərin çəki nisbəti baxımından, aparıcı tipoloji təmayülü ilə bağlı birmənalı fikir söylənilməyən və Amerika hindularının dilinin struktur təkamül nəticəsində qohum dillərdən «ayrı düşməsi» fərziyyələrinin dilçilik aləmində geniş rezonans doğurduğu bildirilir (Жирков Л.И. Всегда ли случайно типологическое сходство

Tipoloji rekonstruksiyanın dillərin qohumluq əlaqələrinin təsbiti işində müstəsna rol oynaması haqqında faktın danılmazlığı fonunda, suallarımız yaranan anomaliya hallarının əks məcralı təsiri ilə bağlı ehtimalların dəyərləndirilməsi və eyni zamanda, ulu və müasir dillərin struktur özəlliklərinin bu iki klassifikasiyasının qarşılıqlı əlaqəsi aspektində müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.¹ Nə qədər paradoksal görünsə də, bəzi dillərdə müşahidə edilən tipoloji tendensiyaların onların «qohumluq» münasibətlərinə təsirsiz ötürməsi ilə bağlı fərziyələrin mövcudluğu, tədqiqat obyektimizdən dolayı, bu problemin şərhə zərurətini doğurur. Belə ki, ingilis dilinin müasir struktur quruluşunu və onun hind-Avropa dilləri ailəsindəki mövqeyini dəyərləndirən Q.N.Vorontsova məsələ ilə bağlı iku tam əks qütblü fikirlərin mövcudluğuna diqqət çəkmiş, «bəzi tədqiqatçıların ingilis dilinin öz inkişafında, fleksiya sisteminin hind-Avropa dilləri üçün mümkün olan «itirilmə sərhədləri»ni aşdığından, bu dilin artıq hind-Avropa ailəsinin üzvü hesab edilməsinin yolverilməz»liyini iddia etdikləri halda, «digərlərinin hələ də israrla müasir ingilis dilini flektiv dil adlandırdıqları»nı bildirmiş; mötədil mövqe tutan araşdırıcıların isə «*ingilis dili tipli* (o cümlədən, ingilis dilinin özünün) *dilləri daha çox analitik*

языков? (К вопросу о строе языка кечуа). // Вопросы языкознания, 1969, №5, стр.51-54.). Başqa sözlə, ehtimalların əsasında hər hansı bir tipoloji təmayülün, sapma faktlarının «kəmiyyət→keyfiyyət» keçidi sayəsində, digər tipoloji tendensiya ilə əvəzlənə bilməsi mümkünlüyü və bunun nəticəsində «yeni dil»in meydana gəlmə imkanında olması fərziyələri durur.

¹ Artıq qeyd edildiyi kimi, bizi, ilk olaraq, qohum dillərin tipoloji quruluş bənzərliyi deyil (bu məsələ ilə bağlı dilçiliyimizdə son dövrlər xüsusi araşdırmalar aparılmaqdadır. (bax: Quliyev T. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi.B.,2006.), həmin dillərin struktur təkamülündə keçdiyi yolda qazandıqları oxşar və ya fərqli mahiyyət kəsb edən cəhətlər maraqlandırır.

dil adlandırıldığını», bunun isə ingilis dilinin praktiki olaraq «fleksiyadan az qala tamamilə məhrum olmuş» və ya «rudiment şəklində az sayda fleksiyanı mühafizə etmiş» dil olması anlamına gəldiyini qeyd etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Göründüyü kimi, «analitik» və «fektiv dil» anlayışlarını qarşı-qarşıya qoymaqla, sanki beşinci dil tipinin mövcudluğunu önə sürən və bununla da artıq daha bir problematik məqam ortaya çıxarmış olan tədqiqatçılar, eyni zamanda digər «qaranlıq» mətləb haqqında bəhs etməklə, dolayısı ilə qohum dillərin fərqli tipoloji quruluşa malik ola bilmə ideyasının heç də yalnız olmadığına önə sürmüşlər.

Digər tərəfdən, tam əks mövqe nümayiş etdirərək fektiv dillərdəki tipoloji sapma elementlərinin dəyərləndirilməsi fonunda, bu anomaliyaların kəmiyyət mərhələsindən keyfiyyət perioduna keçə bilməsini istisna edən dilçilər də, fikirlərinin əsaslandırılması üçün eyni ilə genealoji təsnifat göstəricilərinə üz tuturdular. Belə ki, hind-Avropa ad və fel fleksiyaqlarının aqlütinasiyadan törədiyini, sonuncuların isə kök quruluşdan başlanğıc götürdüyünü önə sürən F.Bopp, A.Şleyxer və başqalarının ideyalarının yanlışlığını sübuta yetirməyə çalışan A.V.Şirokova, «əgər, ümumiyyətlə, bir ... dil tipindən digərinə keçidi; dilin morfoloji struktur tipinin, bütövlükdə, köklü dəyişiklikləri mümkün olsa idi, onda ehtimal ki, bir böyük dil ailəsi çərçivəsində eyni ulu dildən şaxələnən, lakin müxtəlif dil tiplərinə məxsus olan ayrı-ayrı dillərə təsadüf etmək mümkün olardı» – fikrini dilə gətirmiş və bu mənada sözügedən dillərdəki iltisaf elementlərin heç vəchlə relikt formaları olmayaraq, tam əksinə, yeni dövr özəlliklərini təcəssüm etdirdiyini

¹ Воронцева Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960, стр.3.

iddia etmişdir¹.

Bu əks mövqelər arasında (bizə görə) doğru olanının müəyyənləşdirilməsi üçün isə **dil təkamülü nəzəriyyəsinin genealoji təsnifat problemləri ilə kəsişmə nöqtəsinə** nəzər salmaq lazımdır.

Nə qədər qəribə görünsə də, dilçilik ədəbiyyatlarında dillərin öz «verilmiş» quruluşları çərçivəsində qapanıb qalmayaraq müəyyən struktur anomaliyalar çərgiləməsi ideyası tədqiqatçılar tərəfindən, əsasən, qəbul edilsə də, (həmin ideyanın davamı olaraq meydana çıxan) konkret dillərin kök-iltisafı-flektiv dil mərhələlərindən keçərək inkişaf tapması ehtimalının eyni səviyyədə tərəfdar qazandığını söyləmək olmaz.

Başqa sözlə, bəzi hallarda sözügedən məsələ ilə bağlı nəzəriyyənin «praktika»da həllini tapmadığını görmək mümkündür. Belə ki, məsələn: hər hansı bir dilin öz ilkin yaranış formasında flektiv quruluşa malik olması və sonralar yalnız həmin tipin struktur imkanlarının yol verdiyi səpkidə təkmilləşməsi barədə söylənilənlər (bu mənada, O.Yespersenin hind-Avropa dillərinin «əslən flektivliyi» haqqında irəli sürdüyü mülahizəni xatırlamaq yerinə düşərdi²) dil quruluşunun müəyyən qanunauyğunluqlar çərçivəsində təqribi inkişaf modelinə müvafiq dinamikada olması hipotezinə ciddi zərbə vurur. Əgər hər hansı bir dil uzun əsrlər boyu davam edən «kamilləşmə» prosesinin nəticəsində təsbitini tapan deyil, sadəcə, «yararıdan verilmiş» flektivliyə malikdirsə, deməli, dil təkamülü nəzəriyyəsi ilə bağlı söylənilən gümanlar əsassız iddiadan başqa bir şey deyil?!

Göründüyü kimi, məsələ ilə əlaqədar doğan obyektiv

¹ Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М., 2000, стр.157.

² Мещанинов И.И. Общее языкознание, Л., 1940, стр.48.

suallara cavab axtararkən, yalnız dillərin müasir durumundan çıxış edən sinxronik dəyərləndirmələrlə kifayətlənməyərək, problemə diaxronik müstəvidəki araşdırmalarla əlaqəli şəkildə işıq salmağa çalışsaq, bir çox məqamlarla bağlı tərəddüdləri ortadan qaldırmağa müvəffəq ola bilərik. Məsələn, əgər tarixə məlum olduğu dövrdən, Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşa malik olması aşkar faktdırsa, bu, onun «əzəli iltisafilik» daşıyıcısı olması anlamına gəlmir. Belə ki, müasir vəziyyətində müstəqil dil kimi qavranılmaqda olan Azərbaycan türkcəsinin türk dilləri ailəsinin struktur inkişafı kontekstində dəyərləndirməsi onun tipoloji xarakteristikasının əzəli səciyyə daşmadığını ortaya qoyur. Doğrudur, «tədrici fonetik dəyişikliklərin və digər səbəblərin hər şeyi əhatə edən təsiri nəticəsində, ilk başlanğıcda eyni bir nitqin formalarının dialektlərindən başqa bir şey olmayan dillər, o qədər fərqlənmişlər ki, onların ortaq prototipin spesifik inkişafının nəticələri kimi dəyərləndirilməsi o qədər də asan gəlmir»¹ və ilkin mənbədən şaxələnmə bəzən o qədər qlobal xarakter kəsb edir ki, həmin dil ailələrini ümumiləşdirən xüsusiyyətlər «dəyişib itilənərək artıq tipoloji təsnifatı çətinləşdirir»². Deməli bir çox halda ulu dilin (x_0) quruluşu (y_0) ondan törəyən yeni dillərin (x_1, x_2, \dots, x_n) quruluşunda eynən öz ilkin şəklində olduğu kimi mühafizə edilə bilmir. Yəni $x_0(y_0) \neq x_1(y_1)$ ola bilər. Lakin tipoloji araşdırmalar tarixilik prinsipindən imtina etməyərək, $x_0(y_0) > x_1(y_1)$ olduğunu nəzərə almalıdırlar. Belə olan təqdirdə, mövzuya girişdə təqdim olunan fikirlərdə bildirildiyi kimi müasir ingilis, fransız və s. bu tip dillərin «əzəli flektivliyi» ilə bağlı iddialar aradan qalxacaqdır.

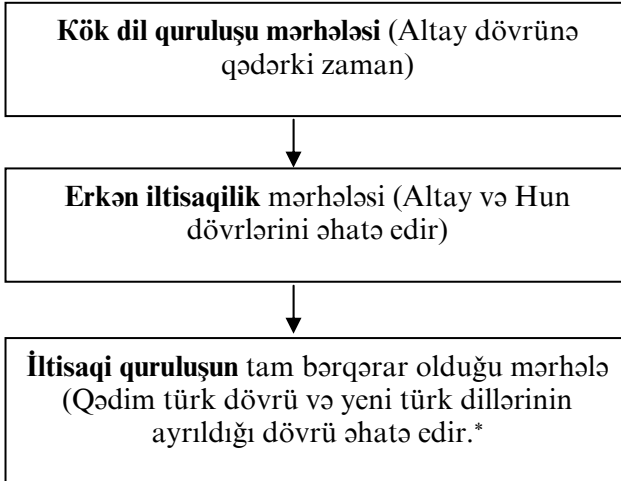
¹ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии М., 1993, стр.237.

² Мещанинов И.И. Общее языкознание, Л., 1940, стр.46.

Azərbaycan dilinin ilkin tipoloji quruluşu ilə bağlı məsələyə qayıdaraq qeyd etmək istərdik ki, artıq bir çox dəyərli tədqiqatlar sayəsində təsbit olunmuş fakta əsasən, dilimizin daxil olduğu Türk dilləri ailəsi özünün Altay dövrünə* qədərki mərhələsində kök dil quruluşlu olmuşdur¹. Deməli, Azərbaycan dilinin və eləcə də digər türk dillərinin tipoloji strukturunun təfərrüatlara varmayan təxmini inkişaf modeli aşağıdakı kimidir:

* Bu dövrdən sonra baş vermiş haçalanma nəticəsində müxtəlif dil ailələrinin ortaya çıxması ehtimalının əleyhidarlarının olmasına baxmayaraq, qədim türklərin əcdadlarının kök quruluşlu dildə danışması və «türkologiyada aqlütinativ quruluşun erkən mərhələsi dedikdə müstəqil sözlərin köməkçi sözlər və affikslərə çevrilməsinin nəzərdə tutulması» (Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М., 1979, стр. 66.) faktı artıq polemika obyektı deyil.

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, стр.72.

Göründüyü kimi, müasir yeni dilin quruluş xüsusiyyətlərinin müqayisəli – tarixi zəmində, diaxronik tipologiya müstəvidə araşdırılmasını labüd edən səbəblər ortadadır. Analoji vəziyyəti digər dil ailələrinin təmsalında da izləmək olar. Əgər polyak dilinin tarixini tədqiq edərkən onu 1) praarioavropik; 2) praslavyan; 3) polyak dövrlərinə bölən Boduen de Kurtenenin dilin tarixində, digərindən təcrid olunmuş zaman kəsiyinin olmaması haqqında fikrini nəzərə alsaq¹ və burada hind-Avropa dillərinin yazıyaqədərki dövrdə özünün sürətli inkişaf yolunda amorfluqdan,² iltisəqlik vasitəsilə, flektivliyə keçid etməsi ehtimalını²

* N.A.Baskakovun periodlaşması əsas götürülüb (Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, стр.72-73).

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр.101.

² Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2, стр.110

əlavə etsək, müasir dillərin tipoloji quruluşunun müəyyən linqvo-tarixi proseslərin nəticəsi olması hipotezinin əsaslılığı aydınlaşar. Deməli, dillərin, bəzən qeyd edildiyi kimi (məs: T.S.Şaradzenidze¹), öz inkişafının birinci mərhələsində ibtidai təfəkkür dönməsinə təsadüf etdikdən sonra (əslində, müəllifin abstrakt «aşağı inkişaf mərhələsi» termini altında konkret nəyi nəzərdə tutduğu bir qədər qaranlıq qalır – A.H.), qəfil ikinci mərhələdə – morfoloji təsnifat baxımından delimitasiya edilmiş hazırkı sərhədlər çərçivəsində bərqərar olması fikrini qəbul etmək çətindir. Başqa sözlə, «əzəli iltisafilik» və «əzəli flektivlik» olmadığı kimi, bu quruluşlu dillərin tarixə, məhz, həmin dövrdən məlum olması mülahizələri də şərtidir. Çünki yazı materiallarının olmaması hələ skepsis üçün səbəb deyil. Tarixi-tipoloji araşdırmaların problemlərini və qarşısında duran məqsəd və vəzifələri dəyərləndirən Q.A.Klimovun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «metodik cəhətdən işlənilmiş hazırlanmış tipoloji rekonstruksiya aparatının olmaması tarixi-tipoloji araşdırmaların nəzərə çarpan qüsurlarındandır»² və zənnimizcə, genealoji və morfoloji təsnifat sahəsində aparılan müştərək tədqiqatlar, ümumilikdə, dil sisteminin inkişafının qeyri-diskret səciyyə daşması fikrini sübuta yetirməklə yanaşı, konkret dillərin quruluşunun spontan şəkildə meydana gəlməsi ideyasının qeyri-səhihliyini ortaya çıxarmağa qadirdir.

Sözügedən mövzu ilə bağlı dəyərləndirmələrimizi yekunlaşdırarkən, tədqiqatımızın obyektini təşkil edən tipoloji modifikasiyalar problemindən dolayı, xüsusi olaraq diq-

¹ Шарадзенидзе Т.С. морфологическая классификация языков и основные вопросы исторической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.37.

² Климов Г.А. О некоторых задачах историко-типологических исследований / Вопросу языкознания, 1976, №5, стр.9.

qətimizi cəlb edən bir məqama da toxunmaq istərdik. Belə ki, nəinki tipoloji uyğunluqlar, hətta, bəzi hallarda tipoloji anomaliyalar da, araşdırmaçıların bu və ya digər dillərin qohumluğu barədə ehtimallar irəli sürməsinə rəvac verə bilər. Konkret olaraq, onu söyləmək olar ki, gürcü dilində və ümumilikdə, kartvel dillərində ablaut səciyyəli faktların yer almasından çıxış etmiş Q.İ.Maçavariani bu dillərin hind-Avropa dil ailəsi ilə dərin genetik bağlılığının olduğunu iddia etmiş və mülahizəsindən dolayı, B.A.Serebrennikovun haqlı iradə ilə qarşılaşmışdır¹.

Doğrudur, B.A.Serebrennikovun əks arqumentləri daha çox dil əlaqələri ilə bağlı olsa da, öz növbəmizdə, onu da əlavə etmək istərdik ki, erkən iltisəqilik dönəmində, yəni aqlütinativ strukturun tam bərqərar olmadığı mərhələdə, bu tipoloji quruluşa malik bütün dillər üçün kökdaxili səs əvəzlənmələri yetərincə xarakterliyi ilə seçilirdi. Məhz, bu kimi proseslər spesifik «iltisəqilik ablautu»nun – sinharmonik paralelliklərin meydana gəlməsinə və analoji xarakterli səs əvəzlənmələrinin reallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, belə tipoloji sapma faktların hər hansı bir iltisəqi dilin flektiv dillərlə qohumluğunun iddia edilməsi üçün tutarlı arqument olduğunu söyləmək çətindir.

¹ Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974,342-343.

II FƏSİL

**TİPOLOJİ MODİFİKASIYALVAR – DİL TİPİ
SƏCİYYƏLƏNDİRMƏSİ ASPEKTİNDƏ**

**(problemin dil təkamülü və dil əlaqələri
müstəvisindəki təhlil təcrübəsi və məsələnin
psixolinqvistik aspektdə dəyərləndirilməsinə cəhd)**

***2.1. Dil strukturu fərqli tipoloji mexanizmlərin
dominant və resessiv səciyyəli elementlərinin
məcmusu kimi və ya qrammatik determinanta nədir?***

Tədqiqatın ilk bölümlərində aparılan təhlillərdən dil strukturunun özəyini təşkil edən aparıcı tipoloji təmayülün düzgün və obyektiv təsbitinin istənilən dilin adekvat tipoloji xarakteristika əldə edə bilməsində müstəsna rol oynadığı aydın şəkildə bəlli olmuşdur. Bu səbəbdən həmin dəyərləndirmələrin bu və ya digər kriterilərə istinad edən klassifikasiyaların formalaşmasında və onlardan bir qisminin yararlılıq əmsalının müəyyənləşdirilməsində aparıcı tipoloji təmayül faktorunun oynadığı həlledici rol barədə təkrar dəyərləndirmə aparılmasına ehtiyac qalmadığından, konkret məsələnin – müxtəlif tədqiqatlarda «dilnin struktur «çertyoj»u, «determinanta»sı və ya «dominant»ı qismində səciyyələndirilən struktur-tipoloji özülün nə anlama gəldiyini və nələri ehtiva etdiyini müəyyənləşdirək.

Tədqiqatımızın əsas məqsədini aqlütinativ və flektiv təmayüllərəarası metamorfozların yaranma səbəbi, xarakteri və dil strukturundakı çəkisinin müəyyənləşdirilməsi təşkil

etdiyindən tipoloji dominant anlayışının fərqli redaksiyalarda təqdim olunan məna yükünün müəyyən sistemləşməyə oturdulması araşdırmanın öz məqsəd hədəflərinə çatması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qeyd olunan fərqli adlarla tanımlanan struktur komponentin nə olduğunu dəqiqləşdirmədən tədqiqatın digər bölümlərindəki araşdırmaların ana xəttini təşkil edəcək problemlərin altyapısının, tam mənası ilə, adekvat qavranılmasını təmin etmək mümkün deyil.

2.1.1. Tipoloji təsnifat anlayışının yaygınlığının «dil tipi»nin (anlayış olaraq) səciyyələndirməsində fərqli yorumlara yol açmasından dolayı, determinantın təsbiti işində də qaçınılmaz xaos ortamının meydana gəlməsi labüd idi. Belə ki, irəlidə daha təfəssilatlı şəkildə izləyəcəyimiz kimi, əksər tədqiqatlarda struktur dominant yalnız bir tipoloji mexanizmin üzərində nəşət tapdığı qəbul edilirdisə, digər qisim tədqiqatlarda isə hətta, determinantın özünün belə «stiril» ortamda mövcud ola bilməyəcəyi fikri əsas götürülərək müxtəlif komponentli (yəni, bir növ **politipoloji**) aparıcı təmayül özü təsbit edilir. Məsələn, K. Panfilovun stadial tipoloji təsnifatının ümumiləşdirilmiş məntiqindən çıxış etsək, dilçiyə görə, *aqlütinativ dillərdəki dominant elementlər, əslində, polisintetizm və təcridi quruluş ünsürlərinin sintezindən başqa bir şey deyil* (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Göründüyü kimi, tipologiyanın bir çox məsələlərində olduğu kimi, aparıcı tipoloji təmayülün təsbit mexanizmi ilə bağlı problemdə də yekdilliyin hökm sürdüyünü söyləmək çətinidir. Və bu yorum fərqlilikləri təmayüllərarası metamorfozların adekvat səciyyələndirməsini çətinliyə sürükləyir. Belə ki, birinci yanaşma prizmasından də-

¹ Панфилов К. Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>

yərləndirildikdə, dilimizdəki sinkretik köklər (məs: (ad) *dad* - (fel) *dad*) təcridi dil quruluşunun rudimentləri qismində səciyyələndirilə bildiyi halda, əks qütb yoruma görə, onlar tipoloji dominantı təmin edən mexanizmin tərkib ünsürləridir. Bu yorum fərqliliyinin araşdırmamız boyu təhlillərə cəlb ediləcək dil faktların tipoloji səciyyələndirməsi işinin obyektivliyinə xələl yetirməsindən sığortalanmaq üçün bizə görə aparıcı tipoloji təmayülün nə demək olduğuna birmənalı şəkildə aydınlıq gətirməliyik. Və bu problemin uğurlu həlli üçün, ilk olaraq, terminoloji sinonimliyin dublet və ya nisbi uyarlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirərək istifadə edəcəyimiz istilahlardan semantik altyapısında nəyi ehtimal edə biləcəyimizə qərar verməliyik.

Linqvistik tipologiyanın ulu dil rekonstruksiyasındakı rolunu dəyərləndirmiş T.V.Qamkrelidzenin bildirdiyinə görə, «dominant» və «resessiv» istilahları, məhz, «genetik kod anlayışlarının təsbiti» zamanı adekvat dəyərləndirmə məqsədləri ilə müasir molekulyar biologiyadan mənim-sənilməmiş və özlüyündə, bir növ, «*dil sistemində iyerarxik asılılığı mövcudluğunu*» (kursiv bizimdir – A.H.) ehtiva edən müvafiq mənə diferensiallığını əks etdirmişdi.¹

Qısa bir müddətdə geniş istifadə sahəsi əldə edən bu terminlərin geneoloji səpkili araşdırmalardan tipoloji tədqiqatlara keçid etməsi uzun zaman almadı və tezliklə bir çox müvafiq istiqamətli tədqiqatlarda² sözügedən

¹ Гамкrelidze Т. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция <http://www.philology.ru/linguistics1/gamkrelidze-88.htm>

² мяс:Серебренников Б.А. Общее языкознание <http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov/>;Панфилов.К.Основы контенсивной типологии<http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>; Панфилов К.Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>; Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. <http://www.russian.slavica.org/article12.html> və s.

terminlərin işlənməsi halları müşahidə edilməyə başladı. Lakin bu istilahların sırf tipoloji mahiyyət kəsb edən araşdırmalar tərəfindən mənimsənilməsi zamanı müəyyən məna dəyişkənliyinin meydana gəldiyini gözdən qaçırmaq olmaz. Belə ki, bir qrup tədqiqatda «dominant» istilahı özünün ilkin mənasına uyğun olaraq, yəni dildə daha çox kütləvilik qazananmasından dolayı, struktur quruluşun ana sütunu qismində səciyyələndirilə bilən mexanizmlər məcmusu statusunda işləklilik qazanmışdır.

Məs: B.A.Serebrennikov, öz tipoloji mahiyyətli araşdırmalarında, dil strukturunun bəzi spontan dəyişikliklərdən sığortalanmasının başlıca səbəbi qismində «böyük əksəriyyətə malik olmasından dolayı, *insan təfəkküründə yaranan dayanıqlı*» və «yaratdığı müəyyən *pressinqlə*» ehtiyac olmayan *dəyişiklikləri önləməyə qadir olan dominant*»dan bəhs edir (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Tipoloji dilçiliyin prinsiplərini araşdırmış İ.P.Susov da sözügedən istilahın ənənəvi semantikasından yararlanaraq, bu sahədəki tədqiqatların bir çoxunun əsas məramının «dil quruluşunda *dominant tipoloji xüsusiyyətlərin*» təsbitinə yönəldiyini qeyd etməklə, onların (yəni, həmin xüsusiyyətlərin) aparıcı tipoloji təmayül qismində nəzərdən keçirildiyini ortaya qoymuşdur (kursiv bizimdir – A.H.).²

Lakin kontensiv tipologiyanın meydana gəlməsi ilə bu terminin istifadə arealında, daha dəqiq desək, semantik tutumunda müəyyən dəyişikliklər meydana çıxdı. Belə ki, (K.Panfilovun epitetindən yararlansaq) «Avstraliya dilçisi A.Keypelin bu cəhətdən ilk qaranquşlardan biri sayılan

¹ Серебренников Б.А. Общее языкознание <http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov/>

² Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. <http://www.russian.slavica.org/article12.html>

anlayış *dominasiyaları tipologiyası*»¹ bu istilahın dil sisteminin ayrı-ayrı yaruslarını əhatə edən aparıcı özəllikləri işarə etmək üçün istifadəsinin əsasını qoyduğunu söyləmək olar.

Kontensiv tipologiyanın inkişafı ilə ortaya çıxan obyektiv tənqidi münasibət sayəsində, «dominant» termininin bu kontekstdəki məna yükünün nisbətən konkretləşməsi mümkün oldu.²

Lakin kontensiv tipologiyanın ideya altyapısının fərqliliyindən dolayı, buradakı «struktur dominant» anlayışı ilə məlum «qrammatik determinant» anlayışı arasında bərabərlik işarəsini qoymaq olmaz. Belə ki, sözügedən tipoloji təlimdə *«dominant»; «implikasiyalar» və «frekventalilər»* anlayışları fərqləndirilirdi ki, (kursiv bizimdir – A.H.)³ bu da digər (irəlidə izləyəcəyimiz) tipoloji araşdırma platformlarında təqdim olunan və *«aparıcı tipoloji təmayül»* (və ya «determinanta») və *«səpmələr»* qarşılaşdırması əsasında mövcud olan antinomik dəyərləndirmələrdən əsaslı şəkildə fərqlənən triadanın meydana gəlməsi anlamına gəlirdi.

Bu üçlü bölgünün tipoloji səciyyələndirmə zamanı daha dəqiq xarakteristikanın aşkara çıxarılması məramı ilə ortaya atılmasına baxmayaraq, onun arzu edilən hədəfi əldə etdiyini düşünmürük. Belə ki, çoxrakurslu təsnifatlarda olduğu kimi (biz, araşdırmanın ilk bölümlərində bu qəbildən təsnifatların dəyərləndirməsini apardığımızdan,

¹ Панфилов К. Основы контенсивной типологии
<http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>

² bax: Панфилов К. Основы контенсивной типологии
<http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>; Панфилов К. Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения
<http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>

³ Панфилов К. Основы контенсивной типологии
<http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>

təkrarən məsələnin təfsilatlarına varmayacağıq), çarpazlaşan kriterilər dəqiq səciyyələndirmənin aparılmasına yardımçı olsalar da, universal səciyyə daşıyan tipoloji klassifikasiyaların meydana gəlməsinə bir o qədər də xidmət etmirlər.

2.1.2. Hər hansı bir istilahın və ya yeni elmi müddəanın qəbul edilib-edilməyəcəyi ilə bağlı obyektiv dəyərləndirmə aparmanın ən doğru yolunun təklif olunan həmin yeniliklərin qəbul edilmiş (yəni, ənənəvi) anlayışlar fonunda müqayisəli təhlilindən keçdiyini nəzərə alaraq, kontensiv tipologiya zəminindəki «dominant», «implikasiya» və «frekventali» istilahlının işarələdiyi məfhumların mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

«Dominant» istilahının qəbul edilmişin sərhədlərini aşan və ya daha dəqiq olsaq, sərhədlərini daraldan yeni təfsirini anlamaq üçün məntiqdən mənimsənilmiş «implikasiya» istilahının tətbiqat sahəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə ki, «əgər...onda...» prinsipinə yaxın olan binar mahiyyətli məntiq əlaqəsi»ni ehtiva edən «implikasiya»¹ anlayışı linqvistik tipologiya termini olaraq, ənənəvi aparıcı tipoloji təmayül qavramının yetərincə əsaslı redaktəsi sayəsində meydana gəlmişdir. Klimov-Panfilov tipologiyasına əsasən, implikasiyalar bu və ya digər dilin «morfonoloji və qrammatik mahiyyət kəsb edən universal xüsusiyyətləri», «fəaliyyəti başlıca (aparıcı) xüsusiyyətlərlə (oxu: «tipoloji determinanta ilə» – A.H.) tənzimlənən (və ya onlar tərəfindən bəirləşən – A.H.) xarakteristikalar», özü də dominantdan «asılı xarakteristikalar»dır.²

¹ Импликация <http://ru.wikipedia.org>

² Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М., 1983.; Климов Г.А. Вопросы контенсивно-типологического описания языков мира. / Принципы описания языков мира. М., 1976, стр. 122-146.; Панфилов К. Основы контенсивной типологии

Məsələn, bu və ya digər dildə iltisacı dil mexanizminin nəşət tapmasını mümkün edən əsas faktorlardan biri olan şəkilçi monosemiyası affiksəl şəbəkənin meydana çıxmasını qaçınılmaz edir. Başqa sözlə, bu zaman «*əgər*...(aparıcı təmayül aqlütinasiyadırsa) *onda*... (birdən artıq şəkilçi sıralanması mümkündür)» qarşılıqlı şərtlənməsi ortaya çıxır.

İmplikasiya istilahnın məntiq elmindən, daha dəqiq desək, sonrakı mərhələdə linqvistik universalilər nəzəriyyə-sindən əxz edilməsinin nə dərəcədə uğurlu istilah seçimi olması məsələsinə bir qədər sonra, ümumilikdə kontensiv tipologiyadakı triadik (üçlü) bölgünün təhlili məcrasında münasibət bildirəcəyik. Bu məqamda kontensiv tipologiya dəyərləndirməsindən bir qədər haşiyəyə çıxıb onu da qeyd edək ki, əgər məntiqdən «idxal» edilmiş bu anlayışın və ya daha dəqiq olsaq, hadisənin (məntiqi) inkişaf ardıcılığına diqqət yetirsək, burada eynən ilkin (məntiqi) anlayışda bir çox hallarda yer ala bilən proseslər silsiləsini izləyə bilərik. Belə ki, bəzi implikasiyalar məlum asılılıq «zəncir»indən çıxıb (yenə də məntiq terminlərindən yararlanaraq) «*implikativ paradokslara*»a yol açır.

İmplikasiyaların təbiətindən törəyən və ilk olaraq, K.İ.Lyuis tərəfindən qeydə alınan bu paradokslar («*əgər**onda*...») şərti əlaqələndirməsinin və məntiqi ardıcılığının (qəbul olunmuş) adi qavrayışı (yorumu) ilə zəif bağlılıq nümayiş etdirən, lakin klassik məntiq çərçivəsində sübuta yetirilə bilən ziddiyətlərdir.¹

Maraqlıdır ki, təxminən analoji səpkili paradoks

<http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive> ;

Панфилов К.Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>

¹ Парадоксы Импликации / Словарь логики. <http://mirslovarei.com>

faktları tipoloji implikasiyalarda da müşahidə edilir. Belə ki, «*əğəronda...*» implikativ əlaqə münasibətlərinə görə, aqlütinativ dillərdə yer alan bəzi struktur özəlliklər (və ya implikasiyalar) tipoloji anomaliyalara yol açma bilən paradoksal vəziyyət əmələ gətirirlər. Məsələn, təfsilatlarla girmədən yuxarıda qeyd olunan implikativ əlaqənin davamı kimi meydana gələn şəkilçi pleonazminin fuziyon birləşmə törəmələrini qeyd edə bilərik¹.

Göründüyü kimi, implikasiyalar aparıcı tipoloji təmayülün bir növ tərkib hissəsini təşkil etməklə dominantın təbiətindən irəli gələn spesifik özəlliklərlə tənzimlənir. Maraqlıdır ki, burada implikasiyaların müəyyən mənada (əgər belə demək mümkünsə) ambivalent mahiyyət kəsb etməsi faktı ortaya çıxır. Belə ki, «dominant və *implikasiyalar* anlayışları, bir növ, kodlaşdıran və *nəzarət edən* (kodirüəhie i *kontrolirüəhie svoystva*) xüsusiyyətlər anlayışına uyğun gəlir»² – fikrini (kursiv bizimdir – A.H.) «implikasiya» anlayışının daha öncə səsləndirdiyimiz tanımlaması ilə (kursiv bizimdir – A.H.) ilə qarşılaşdırsaq («*implikasiyalar* «fəaliyyəti başlıca (aparıcı) xüsusiyyətlərlə (oxu: «*tipoloji determinanta ilə*» – A.H.) *tənzimlənən* (və ya onlar tərəfindən bəirləşən – A.H.) xarakteristikalarıdır»)³, bu iki əks yanaşmanın kökünü aşkarlanır. Söhbət implikasiyaların həm tipoloji dominant tərəfindən tənzimlənməsindən, həm də digər tərəfdən,

¹Bu haqda daha ətraflı bax: Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально - лингвистическом освещении. // Вопросы языкознания» 1968, №6; Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. B., 1985; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqələr, 1999, № 3, s.165-172.

² Панфилов.К. Основы контенсивной типологии <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>

³ Панфилов К.Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>

onların (implikasiyaların) dil strukturunda realizasiya qazanmış ifadə vasitələrinin özlərinin dominantaya uyğunluğuna nəzarət etməsindən gedir.

Göründüyü kimi, kontensiv tipologiya universal olmasından dolayı, müəyyən mənada, neytrallıq sərgiləməli olan implikasiyaların hər hansı bir tipoloji mexanizmin dominantlığı şəraitində, dil sistemini qeyri-dominant elementlərin (kontensiv tipologiyaya görə, **frekventalilərin**¹) kütləviləşməsindən qoruyur.

Əslində, sırf məntiqi nöqtəyi-nəzərdən, bu üçlü bölgünün yetərinə dəqiq sistemləşməyə yanaşması olması faktı danılmaz görünür. Belə ki, bir növ stil tipoloji dominant «nüvəsi» və həmin «nüvə»nin təbiətinə «təbə olan» universal vasitələr (implikasiyalar) fərqləndirməsi birincinin konkret təmayül çərçivəsində aranmasından dolayı, ikincilərin isə bütün tipoloji quruluşlu dillərdə bu və ya digər nisbətə təmsil olunması səbəbi ilə tamamilə anlaşılındır.

Lakin bu zaman universal olan ifadə vasitələrinin tipoloji dominant tərkibindən kənar (hətta, onunla birgə və yanaşı olsa da belə) dəyərləndirilməsi «tipoloji dominant nədir və o, hansı **qeyri-universal**, yəni digər tipoloji quruluşlu dillər üçün xarakterik olmayan məhdud sayda özəllikləri ehtiva edir?» – məntiqi sualı ortaya çıxır. Və bu sualın kontensiv tipologiya çərçivəsində birmənalı cavablandırılması bir qədər çətin olur. Real dil materialı müxtəlif implikasiyalar kombinasiyası şəklində ortaya

¹ «Dominant» (latın.d. *dominans* «hakim olan» deməkdir) istilahının antonomi olaraq «resessiv» termini nəzərdən keçirilsə də, kontensiv tipologiyada» frekventali istilahına üstünlük verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, dilçilikdə frekventali termini kvazi-universalilər (*near-universals*; *quasi-universals*; *statistic universals* <http://www.multitrans.ru>) qismində nəzərdən keçirilir.

çıxan dominant və ya determinanta ilə tipoloji sapma (və ya frekventali) hallarının qarşılaşdırmasının daha konkret və adekvat olduğunu düşünməyə əsas verir.

Göründüyü kimi, kontensiv tipologiya müstəvisində araşdırılan «dil dominantı» anlayışı yetərincə spesifikliyi ilə seçilir. Və problemə bu yanaşma şəkli araşdırılan obyektin ənənəvi hesab edilən tipoloji dəyərləndirmələrdəki «aparıcı təmayül» şəkli modelindən kifayət qədər fərqli özəlliklər sərgiləyir.

2.1.3. Determinanta istilahının tanımladığı dil hadisəsinin mahiyyətini dəyərləndirmədən öncə, bir qədər haşiyəyə çıxıb onu qeyd etmək istərdik ki, «determinant» və ya «determinanta», «determinasiya» (latın dilində *determino* «təyin edirəm» deməkdir) «təyinləndirici başlanğıc; digər hadisə və ya mövcudata bilavasitə səbəb – nəticə xarakterli təsir edən hər hansı bir hadisə və mövcudatdır»¹. Mümkün ki, rus dilçilik terminogiyasında cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən birinin adı (təyinin) ilə dublet sinonimlik qazanmış «determinant» istilahi ilə² qarışıqlığa yol verilməməsi və istilah yaradıcılığı üçün ən arzu edilməz vəziyyətlərdən biri olan çoxmənalılıq durumunun yaşanmaması məqsədi ilə, bu yeni tipoloji istilahi dilçilik elminə qazandırmış G.P.Melnikov eyni semantik kökdən şaxələnməmiş digər şəkli variantın istifadəsinə üstünlük vermişdir.

Dil strukturunda müxtəlif mexanizmlərin yer almasına rəğmən, həmin vasitələrin konkret bir dil tipi çərçivəsindəki realizasiyasının «*fərqli özünəməxsusluqların ümumi mənbə*»yindən şaxələnməsi fikrinin müxtəlif termin və ifadələrlə V.Humboldt, E.Sepir, A.A.Reformatski

¹ Детерминация, детерминанта <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45254>

² Детерминант. Архив Петербургской русистики. Энциклопедические материалы. <http://www.ruthenia.ru/apr/dict/determ.htm>

araşdırmalarında bu və ya digər şəkildə səsləndirildiyini qeyd edən G.P.Melnikov dildə baş verən bir çox dəyişikliklərin və hətta, gerçəkləşməsinə imkan tanınmayan bir qisim kənar dil müdaxilələrini önləyən struktur özəlliklərin həmin «dil ruhu» (V.Humboldt), «başlıca dil çertyoju» (E.Sepir), «aparıcı qrammatik təmayül» (A.A.Reformatski) və ya «determinanta» (G.P.Melnikov) adlandırılan dil substansiyasından qaynaqlandığını qeyd etmişdir.¹

Dilçinin bu istilaha verdiyi geniş təfsirdən də açıq şəkildə bəlli olduğu kimi, «determinanta» dil matrisasını tam şəkildə əhatə edən və onun struktur kimliyinin qayəsini təşkil edən özü və ya «skelet»dir. Özündə həm «dil ruhu»nu, həmçinin də onun linqvistik reallaşmasını təmin edəcək vasitələr inventarını ehtiva etməsindən dolayı, kontensiv tipologiyadakı dil «dominantı» anlayışı ilə, «determinanta» məfhumu arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün deyil.

2.1.4. «Determinanta» «dilin substansiya və strukturunun elə uzlaşması və nəticə etibarilə, *bütün dil yarusları arasındakı elə sistem (qarşılıqlı) şərtləndirməsidir*» ki, onun sayəsində *danışan və dinləyənin təfəkküründə* hazır qəlib şəklində oturdulmuş (belə demək mümkünsə – A.H.) dil «qavramı» şüursuz şəkildə (oxu: *təhtəlşüuri – olaraq – A.H.*) «*dilin ...substansiya və strukturunu arasındakı ... harmoniyanı təmin etməyən dil vasitələrini söküb atır*». (kursiv bizimdir – A.H.).²

¹ Мельников Г.П.Детерминанта - ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика (в честь 70-летия А.А.Реформатского). - М., 1971. <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm>

² Мельников Г.П.Детерминанта - ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика (в честь 70-летия А.А.Реформатского). - М., 1971. <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm>

Başqa sözlə, burada abstrakt olan dil substansiyası ilə onun material reallaşmasından törəyən vasitələrin müstərikliyi nəzərdə tutulur. Bu isə öz növbəsində, kontensiv tipologiya «üçgən»inin komponentlərindən (dominant və implikasiyalardan) fərqli təbiətli yanaşma nəticəsidir.

«Determinanta nədir?» – sualının çoxrakurslu təhlilinin daha fərqli və dolğun nəticələr ortaya qoya biləcəyi və bu mürəkkəb dil mövcudatının (əzikovoe əvlenie) təbiətinin hələ gizli olan və ya tam aşkarlanmamış aspektlərinə aydınlıq gətirə biləcəyi danılmazdır. Biz, bu tədqiqat çərçivəsində sözügedən problemlə bağlı dəyərləndirmələrimizin sırf tipoloji və ya qrammatik determinanta ilə bağlı olduğunu vurğulayaraq, araşdırma boyu istifadə ediləcək «determinanta» istilahının genəl anlamda deyil, məhz, adı çəkilən müstəvidəki «struktur çertyoju» əhatə etdiyini qeyd etmək istərdik. Həmin istilahın semantik tutumunun «sərhədləri» ilə bağlı məsələdə dəqiqləşdirmə aparıldığı təqdirdə, zənimizcə, onun (bu terminin) tanımladığı substansiyanın, bizə görə, nə anlama gəldiyinə də aydınlıq gətirməkdə yarar var.

Aqlütinativ və flektiv təmayüllərin həmhüddud zonasında baş verən tipoloji modifikasiyaların çoxrakurslu təhlilləri çərçivəsində «determinanta»nın bizə görə olan təfsiri aydın şəkildə açıqlanmış olacaqdır. Daha dəqiq desək, istilahın semantik tutumunun təfsilatlı və aydın «tablo»su müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar sonucunda ortaya çıxacaqdır. Lakin bu məqamda sözügedən terminin daşdığı geniş mənə «matris»asının ən ümumi konturlarını çizmək məqsədəuyğun olardı.

«Determinanta» yalnız dilin struktur özəyi sayılan qrammatik quruluşu ilə sərhədlənməyən, lakin bununla belə,

onun (dilin) «ana sütunu» olmasından dolayı,ən dolğun şəkli ilə, məhz, burada ortaya çıxan və sadəcə, dil resurslarının (fizioloji və psixoloji enerji sərfi baxımından) əlverişliyinə görə istifadə məqsədəuyğunluğu bəirləşməyən,müəyyən mənada,uzus faktoru ilə idarə oluna bilən dil vahidləri və ifadə vasitələri sistemidir. Təqdim olunan bu ümumi tərifdə yer almış ayrı-ayrı müddəalara bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq.

1. Dilin tipoloji identifikasiyasını təyinləndirən əsas struktur göstəricilərinin qrammatik sistem sərhədlərində yer almasına baxmayaraq,fonetik və morfonoloji yaruslarda cərəyan edən proseslər bu və ya digər dilin determinantasının (yəni aparıcı «təyin»inin) formalaşmasında önəmli rol oynayır. Məsələn, daha öncəki tədqiqatımızda tipoloji dəyərləndirmə müstəvisində geniş şəkildə araşdırılmış və bir növ, ikili tipoloji təbiəti təsbit edilmiş sinharmonizm hadisəsi iltisəqi dil tipinin bərqərar olmasında müstəsna rol oynamaqla bərabər, aqlütinasiyanın zəifləməsinə yol açan bir sıra tipoloji sapma faktlarının meydana gəlməsinin əsas təkanverici qüvvəsi olmuşdur¹. Bu mənada, baş verən hər hansı bir tipoloji modifikasiyanın real təbiətinin aşkarlanmasına yönəlik araşdırmalar çərçivəsində həmin proseslərin dilin ən alt laylarından gələn və bir çox hallarda ilk baxışdan sezilməyən metamorfozlarla üzvi sintez təşkil etdiyinin gözərdi edilməsi yanlış nəticələrin ortaya çıxmasına rəvac verəcəkdir.

2. Dildə baş verən struktur dəyişikliklərin təbiətinin ətraflı dəyərləndirməsi, habelə, önlənən tipoloji modifika-

¹ Bu haqda daha ətraflı bax: Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər). nam.diss. 2006, s.33-82; Hacıyeva A.Y.Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B., 2007, s.55-199.

siya cəhdlərinin və ya (dil strukturu səviyyəsinə nəzərən) global səciyyə daşmasının qarşısı alınmış yadcinsli proseslərin mahiyyətinin təhlili bu proseslərin idarə edilməsində dilin material imkanlarının sərhədlərini aşma bilən «fövqəl-güc»ün olduğunu düşünməyə imkan verir. Bəzi dəyişikliklərin kütləviləşməsinə «yaşıl işıq» yandırdığı halda, digərlərinin dil normasına çevrilməsinə mane olan həmin qeyri-linqval (və ya qeyri-material) gücü «uzun müdaxiləsi», «toplumsal nitq vərdişi» və ya artıq istifadə olunmaqda olan terminologiyaya əsasən, «*dil ruhu*» (V.Humboldt)¹, «danışan və dinləyənin *təfəkküründə* hazır qəlib şəklində *oturdulmuş dil «qavramı»* (G.P.Melnikov)², «böyük əksəriyyətə malik olmasından dolayı, *insan təfəkküründə yaranan dayanıqlı» və «yaratdığı müəyyən pressinqlə»* ehtiyac olmayan *dəyişiklikləri önləməyə qadir olan dominant»* (B.A.Serebrennikov)³ qismində səciyyələndirmək mümkündür.

Bu mənada, Humboldtun «dil ruhu» anlamında nəzərdən keçirdiyi hadisənin determinanta ilə bilavasitə bağlılıqda nəzərdən keçirən G.P.Melnikovun haqlı olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil. Belə ki, dahi dilçinin «*dil xarakterinin müxtəlifliyinin* ədəbiyyat və mənəvi tərəqqiyə təsirini» araşdıran tədqiqatında qeyd etdiyi bir fikir dilin özəyində əlahiddə bir gücün olduğunu söyləməyə əsas verir: «..mahiyət etibarı ilə,təkcə səs və nitq konstruksiyaları vasitəsi ilə deyil,həmçinin *öz aktiv və canlı varlığı* ilə gələcək nəsillərə ötürülən dil xarici deyil,

¹ фон Гумбольдт Избранные труды по языкознанию. М.,1984.;стр. 68.

² Мельников Г.П.Детерминанта - ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика (в честь 70-летия А.А.Реформатского). - М., 1971. <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm>

³ Серебренников Б.А. Общее языкознание <http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov/>

məhz, *daxilidir* və ... *təfəkkürlə olan vəhdətində o*, (dil – A.H.) *milləti özünü ... təcəssüm etdirir*» (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Dil-təfəkkür əlaqəsinin bariz nəticəsi olan bu «fövqəl hadisə»nin real təbiəti çox geniş spektrli silsilə araşdırmalar əsasında tam mənası ilə aşkarlana bilər. Biz, təqdim olunan tədqiqat çərçivəsində, araşdırmanın əsas obyektinə müvafiqlik baxımından, həmin hadisənin xalqın təfəkkür tərzini və reallıqların qavrayışı zamanı onlara qazandırdığı verbal «qılaf»ın bütün məqamlarının koqnitiv psixologiya aspektində və ya psixolinqvistik müstəvidə dəyərləndirməsinə ətraflı yer ayırmaq imkanından məhrumuq. Əslində, sözügedən məsələlərin səthi təhlilinin tipoloji modifikasiyalar problemi ilə sintezi uğurlu yanaşma olmazdı. Bu mənada, determinanta anlayışının dil-təfəkkür əlaqəsi müstəvisindəki nəzəri dəyərləndirməsini yekunlaşdıraraq, sadəcə olaraq, onu demək istərdik ki, determinanta danışanın şüurunda formalaşmış elə bir «dil modelidir» ki, (Uorfun fərqli kontekstdə ifadə etdiyi tanımlamadan yararlasaq) «onun kökündə müəyyən bir sistem durur» və «təhtəşüurlaşmış və avtomatıqlaşmış nitq vərdişləri»² məcmusudur. Məhz, həmin «model»in mövcudluğu insan beynində hazır paradıqmalar və ya bu və ya digər mini-modellər şəklində var olan dil bilgisi (və ya dil inventarı bazası) dili spontan dəyişikliklərdən qoruyur. Məhz, həmin «dil vərdişi» və ya «dil duyumu» müəyyən tipoloji prosesləri, hətta, tipoloji sapmaların meydana çıxmasına yol açan modifikasiyalar istiqamətində yönləndirir.

Məsələni: daha öncəki tədqiqatımızda geniş şəkildə

¹ фон Гумбольдт Избранные труды по языкознанию. М., 1984.; стр. 68.

² Уорф Б.Л. Наука и языкознание / Новое в лингвистике. Вып. 1., М., 1960. <http://sprach-insel.com>

araşdırılmasından dolayı bu tədqiqat çərçivəsində bir daha üzərinə qayıtmağımıza lüzum görmədiyimiz «uyğur umlautu» məsələsində olduğu kimi. Belə ki, morfonoloji özəllikləri sırasında ahəng qanununun yer aldığı türk dilləri ailəsinə daxil olan bu dildə umlauta bənzəyən tipoloji sapma tendensiyalarının meydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri qismində şəkilçi variantlılığının aradan qalxması şəraitində xalqın öz «dil duyumu»na sadıq qalaraq söz-forma çərçivəsindəki sinharmonik uyumun bərpasına (təhtəşüuri olaraq) özən göstərməsini qeyd etmək olar.¹

Bu kontekstdə alternasiyalar nəzəriyyəsinin müəllifi Boduen de Kurtenenin sözlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi: *səbəb «yalnız sosial ünsiyyət, «UZUS»dur; biz, məhz, bu cür danışmağı... öz əcdadlarımızdan öyrənmişik*»(kursiv bizimdir – A.H.).²

2.2. Tipologiyanın təsnifat kriterilərinin qeyri-dəqiqliyi – tiplərarası delimitasiya işində və eləcə də, aparıcı tipoloji təmayül və sapma faktlarının fərqləndirilməsində fəsadlara yol açan amil kimi

2.2.1. Yarandığı ilk dövənlərdə «morfoloji klassifikasiya» qismində tanımlanan təsnifatlandırmanın (müasir tipoloji nəzəriyyələrin ortaya qoyduğu müddəalar əsasında) yalnız sözügedən yarusun deyil, dil sisteminin digər səviyyələrinin də özəlliklərinə istinad etməsinə

¹ Bu haqda daha ətraflı bax.: Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər), nam. diss.2006, s. 66- 103; Hacıyeva A.Y.Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya.B.,2007, s.55-199.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М., 1963, стр.312.

baxmayaraq, hal-hazırda da artıq mövcud ənənəyə müvafiq olaraq, bu istilahdan istifadə halları müşahidə edilməkdədir. Bu nisbi sinonimlik məqamı özlüyündə xüsusi maraq kəsb etməsə də, «morfoloji klassifikasiya» və «tipoloji təsnifat (klassifikasiya)» terminlərinin sinonimliyini nisbiləşdirən lingvistik fikir (düşüncə) təkamülünü diqqətdən kənar qoymaq düzgün olmazdı. Dillərin struktur özəlliklərinə görə qruplaşdırılması ideyasının yeni realizasiya mexanizmi ilə təmin olunması isə, bilavasitə təsnifat kriteriləri ilə bağlı olan müxtəlif yönümlü məsələlərə (kriteri ixtiyariliyi və ya istiqamətli seçimi; sistem qarşılaşdırmaları kriteriləri və s. bu kimi məsələlərə) baxış bucağının yenilənməsi ilə əlaqədardır.

R.Uellzin: «biz bilmirik ki, dillərin hansı xüsusiyyətləri ...tipologiyada önəm kəsb edəcək» – fikrini şərh edən V.A.Vinaqradov «bunun, (tipoloji təsnifat kriterisi qismində – A.H.) seçilmiş göstəricilərin effektivliyinin yalnız klassifikasiya gerçəkləşdikdən sonra və əgər onun (klassifikasiyanın) nəticələri qeyri-trivial və yetərinəcə informativ səciyyəyə daşdıqda» müəyyənləşdirilə biləcəyi anlamına gəldiyini önə sürmüş; lakin daha sonra «tipoloji araşdırmalarda əhəmiyyətli özəlliklərin istifadəsi tələbinin ixtiyariliyin (yəni kriteri seçimi ixtiyariliyinin – A.H.) inkarı» demək olmadığını, ixtiyariliyin özünün isə mövcud «mühüm özəlliklər siyahısı ilə» sərhədləndiyini bildirmişdir.¹

Söhbət kriterilərin ixtiyariliyindən düşmüşkən, onu da qeyd edək ki, bəzən bu «ixtiyarilik icazə»sinin tam azad yanaşma kimi başa düşülməsi fərqli təsnifat mexanizmlərinin ortaya çıxması və bu səbəbdən də, eyni dil faktlarının təbiətinin fərqli (tipoloji) interpretasiya qa-

¹ Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973, с.240-241.

zanması ilə nəticələnirdi ki, bu da öz növbəsində, sözügedən təsnifatın əhəmiyyəti ilə bağlı aşkar skepsis ifadə edən dilçilərin arqumentasiya bazasını «zənginləşdirməyə» bilməzdi. Belə ki, öz fundamental yaradıcılığında morfoloji klassifikasiyaya yetərincə diqqət ayırmayan Boduen de Kurtene bu təsnifatla bağlı ara-sıra səsləndirdiyi fikirlərdən birində onun (morfoloji klassifikasiyanın) yanlışlıqları sırasında, məhz, kriteri ixtiyariliyinin xüsusi yer tutduğunu nəzərdən qaçırmayaraq, «necə gəldi və ya məqsədli olaraq seçilmiş... xüsusiyyətlərə əsaslanan» bölgünün «...dillərin tədqiqinin süni yolla asanlaşdırılmasına xidmət etdiyini» önə sürmüş, «dillərin əsl elmi klassifikasiyasının isə ...əsaslı fərqləndirici özəlliklərə istinad etməli olduğunu» vurğulamışdır¹.

Görkəmli dilçinin morfoloji klassifikasiyanın əhəmiyyətsizliyi ilə bağlı fikirləri ilə razılaşmasaq və sözügedən bölgünün qüsurları ilə əlaqədar səsləndirdiyi mülahizələrin böyük qismini bölüşməsək də, etiraf etməliyik ki, istər XIX əsr, istərsə də XX əsr tipoloji araşdırmalarının ən böyük çatışmamazlıqlarından biri də, məhz, kriteri seçimindəki ixtiyarilik prinsipinin bir çox halda xaotik yanaşma ilə nəticələnməsi hesab edilə bilər. Onu da qeyd edək ki, hətta, düzgün seçilmiş bölgü meyarının dil strukturundakı proseslərin yalnız bir istiqamətini səciyyələndirməsi, ona istinadəq aparılan təsnifatın elmi dəyərini azaldaraq adekvat tipoloji xarakteristikanın əldə edilməsini mümkünsüzləşdirir.

Deməli, kriteri seçimi dilin tipoloji strukturuna kompleks yanaşmanı labüd edir. Məhz, (şərti olaraq qəbul edilən) tip etalonunun bütün özəlliklərinin nəzərə alınmaması bəzi hallarda, hətta, görkəmli tədqiqatçıların bu və ya digər dil

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М., 1963, стр.70.

faktının tipoloji xarakteristikası ilə bağlı qeyri-səhih nəticələrə gəlməsinə yol açmışdır. Belə ki, Maks Müllərin «ari (hind-Avropa) sözlərinin sanki bir «parça»dan düzəldilməsi təəssüratı yaranırsa, turan sözlərində isə... «tikiş» və «çat»lar aydın sezilir» - fikrinin davamı olaraq, mahiyyət etibarilə, «iltisəqilik və flektivlik terminlərinin qarşı-qarşıya durmalı» olduğunu bildirən C.Qrinberq sonuncu istilahnın ismin hal sonluqları və felin şəxs və kəmiyyət fleksiyalarında olduğu kimi, konkret mənadan məhrum və cümlədə sözlərarası münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən affikslərə işarə etdiyini önə sürərək bu əsasda «*türk dillərinin eyni zamanda həm aqlütinativ* (əgər üsul (yəni şəkilçilərin mexaniki birləşmə üsulu – A.H.) nəzərə alınsa), *həm də flektiv* (əgər hal sistemi və felin təsrif sistemi nəzərə alınsa) *dil*» olduğunu (kursiv bizimdir – A.H.) iddia etmişdir.¹

Daha dəqiq desək, dilçi Sepirəqədərkə linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinin qüsurlarını qabartmaq üçün, həmin dövrün bölgü meyarlarının qeyri-dəqiqliyini sözügedən dilin tipoloji xarakteristikası timsalında sübut etməyə çalışmışdır. Halbuki, ənənəvi kriterilərin yetərsizliyi fikrində ısrarlı olan tədqiqatçı gəldiyi nəticənin qeyri-adekvatlığında, ilk növbədə, klassik bölgü meyarlarını deyil, özünün qeyri-kompleksli yanaşmasını «günahlandırmalıdır». Belə ki, Sepirin çoxrakurslu tipoloji dəyərləndirmə mexanizminə (cüzi istisnalarla tərəfdar çıxan C.Qrinberqin özü, konkret dil faktlarına nəzərən, ənənəvi kriterilərin bütöv arsenalını tətbiq etmədən, qeyri-kompleksli yanaşma sərgiləmişdir.

Biz, həmin (ənənəvi) kriterilərin qüsuruzluğunu iddia

¹ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.74.

etmək fikrindən uzaq olsa da,¹ türk dilinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı təqdim olunan nəticənin klassik bölgü meyarlarına istinadən əldə edilməsi fikri ilə razılaşa bilmərik. C.Qrinberqin gəldiyi qənaətin strukturalizm-qədərki tipologiyanın «inkarı naminə inkar» səciyyəsi daşımada da israrlı olmasa da, onu bildirməliyik ki, ənənəvi kriterinin kompleks tətbiqi (sapma elementlərinin mövcudluğunu nəzərə almasaq) türk dilinin iltisafilinin flektivləşmə «təhlükəsi»ndən hələ də yetərinəcə uzaq olduğunu ortaya qoyur.²

Göründüyü kimi, təkəcə kriteri ixtiyariliyi deyil, qeyri-kompleksli yanaşma da dillərin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı adekvat olmayan nəticələrin meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

2.2.2. Mövzunun davamı olaraq, digər (hipotetik) təhlil situasiyaları əsasında analoji yanaşmanın mümkün

¹ Daha öncəki tədqiqatımızda aydın şəkildə şahid olduğumuz kimi, bir çox halda tipoloqlar sapma faktlarına qarşı «ikili standart» tətbiq edərək, süni şəkildə həmin ünsürləri iltisafilik və ya flektivlik «qəlib»inə salmağa can atmışlar (bax: Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər). nam.diss.B., 2006; Hacıyeva A.Y. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B., 2007.

² Doğrudur, onu da gözdən qaçıрмаq olmaz ki, bir qisim türkoqlar bu dillərdəki flektivləşmə əmsalının («türk aqlütinasiyası» qəlibi ilə bağlı, ənənəvi olaraq, qəbul edilmiş fikirlərin əksinə) gözlənilməliyi kimi aşağı səviyyədə olmadığını və ya hətta, bəzi türk ədəbi dilləri və ya dialektlərinin iltisafi-fuziyonlaşma mərhələsinə keçid etdiklərini bildirirlər. (bu haqda daha ətraflı bax: Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975; Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1; Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №4; Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971).

fəsadlarını dəyərləndirmək istərdik. Əgər dil sisteminin tipologiya müstəvisində səciyyələndirilməsi üçün yalnız kök – şəkilçi sərhəd toxunulmazlığı prinsipini əsas götürsək, bu zaman istər iltisacı, istərsə də insirafi dil tipləri ilə bağlı fərqli nəticələrlə qarşılaşmış olacağıq. Belə ki, bu kriteridən yanaşıldıqda, «morfem «tikiş»ində fonetik dəyişikliklərə imkan tanınmaması kimi, aqlütinativ dillərin, «sarsılmaz» özəlliyinin bəzi marjinal türk dillərində ardıcıl şəkildə təzahür tapmaması (məs: *qaqauz d. parmak -ım «barmağım» > parmağ-ım > parmaam (parmām)*)» faktı¹ həmin dillərin həm aqlütinativ, həm də flektiv mahiyyət kəsb edən quruluşa malik olduğunu iddia etməyə əsas tanıya bilər.

Digər tərəfdən, fars dilinin (ənənəvi olaraq) insirafi təbiətli olması önə sürülən² şəxs kateqoriyası göstəricilərinin digər cəhətlərinin nəzərə alınmaması şəraitində, onların bir çox halda, kök (əsas) – şəkilçi sərhəddinin toxunulmazlığına xələl gətirməyəcək şəkildə birləşməsinin əsas götürülməsi həmin elementlərin iltisacı mahiyyət kəsb etməsi ilə bağlı iddialara yol açma bilər ki, bu da sözügedən həmin formantların həm şəxs, həm kəmiyyət, həm zaman, həm də növ kateqoriyalarının mənalərini ifadə edə bilmə xüsusiyyətindən dolayı, yanlış qənaət kimi səciyyələndirilməlidir. Bu mənada, «dil tiplərinin ixtiyari deyil, müəyyən şəkildə determinativ xarakterdə qurulmasının müasir tipologiyanın ən vacib tələblərindən biri olmasına» diqqət çəkən (və bu yanaşma tərzinin, yəni, tipin göstəricilərin və ya koordinatların məcmusu olması fikrinin

¹ Жури́нская М.И. Лингвистическая типология / Общее языкознание. Внутренняя структура языка М., 1972, стр.530.

² Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий . М., 1975, стр.250.

vaxtilə hələ N.Y.Marrın araşdırmalarında* yer aldığını önə sürən) G.A.Klimovun mülahizələri xüsusi maraq doğurur: dilçi «dil tipinin struktur göstəricilərinə, yəni differensiallaşdırıcı xüsusiyyətlər «düyün»ünə sərbəst birgəməvcudluq sürdürən hadisələrin deyil, məntiqi cəhətdən, qarşılıqlı vacibliyə malik olan xüsusiyyətlərin daxil edilməli olduğunu bildirmişdir¹. Başqa sözlə, təqdim olunan bölümdəki araşdırmanın ümumi yekunu olaraq onu deyə bilərik ki, kriterilər (daha öncə iqtibas gətirilən fikirlərdə irəli sürülən iddiaların əksinə) nə tam ixtiyari, nə də qarşılıqlı şərtləndirmədən kənar olmalıdır.

2.3. Təsnifat kriterilərinin dil sisteminə tətbiqi üsullarının müxtəlifliyi («bütöv» və «altsistemlər tipologiyası») və bu müxtəlifliyin tipoloji sapma faktlarının təsbiti işində yol açdığı təfsir fərqliliyi haqqında

2.3.1. Kriterilərin qarşılıqlı şərtləndirilməsi və kompleks yanaşma məsələsinin tipoloji sapma faktlarının dəyərləndirilməsinə birbaşa aidiyini nəzərə alaraq, bu problemə xüsusi diqət yetirmək istərdik.

İlk olaraq onu bildirək ki, XIX əsrin (K.Vegelinin terminologiyasına görə) «**whole-system typology**», yəni «bütövsistemli tipologiya» qavramı verilən xarakteristikadan da aydın bəlli olduğu kimi, mahiyyət etibarilə, XX əsrin «dil sisteminin fonoloji, morfoloji, sintaktik struktur fraqmentlərinin müqayisəsində xüsusi maraq» ifadə edən

* Məs: N.Y.Marr özünün «Yafəs nəzəriyyəsi» əsərində kök quruluşlu dilin özəlliklərini (amorfluq, yəni morfologiyanın qeyri-mövcudluğu; monosillabizm və s.) qeyd etmişdir. (Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра) Л., 1933, стр.345.)

¹ Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М., 1983, стр.28-29.

(«**subsystem typology**») «altsistemlər tipologiyası»ndan yetərincə fərqlənir (onu da qeyd edək ki, V.A.Vinoqradovun bildirdiyi kimi, bu yanaşma hələ «XIX əsr tipologiyasının xarakteroloji istiqaməti»ndə formalaşmış və «əsasında dil strukturunun iyerarxikliyi və səviyyə daxili analiz prinsipinin vacibliyi anlayışlarının durduğu deskriptiv texnikanın təkmilləşməsi sayəsində tədricən eksplisitləşmişdir»¹).

Düşünürük ki, dillərin tipoloji təsnif kriteriləri məsələsində belə əsaslı dönüşün struktur dilçiliyin ortaya qoyduğu müddəalarla bağlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirməyə əlavə ehtiyac yoxdur. Bununla belə, onu da qeyd etməliyik ki, daha öncəki iqtibaslardan və eləcə də irəlidə izləyəcəyimiz mülahizələrdən bəlli olduğu kimi, bu cərəyanın özünün nümayəndələri arasında da yekdil fikrin hökm sürdüyünü söyləmək çətinidir. Belə ki, bir çox halda strukturalist tipoloqlar dilin sistem xarakteri kəsb etməsini gözdə tutduğunu önə sürdükləri ənənəvi (lingvistik) tipologiyayı yetərincə kəskin tənqid etsələr də, təklif etdikləri yeni təsnifat sistemləri üçün onun (ənənəvi bölgünün) çıxış nöqtəsi və deməli, ilkin nəzəri baza olması faktını inkar etməmişlər.

Strukturalistlərin digər qrupu isə tipoloji xarakterologiya ilə eyniləşdirərək, ümumiyyətlə, dillərin tipoloji klassifikasiyasının gerçəkləşdirilə bilmə imkanını istisna edirdilər. Belə ki, Praqa dərnəyinin 1948-ci ilə aid tezislərində müxtəlif dillər arasında ən rəngarəng oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin olmasının və həmin «xüsusiyyətlərin mürəkkəb əlaqələrdən qaynaqlanmasının dillərin təsnifatı ilə bağlı ümidlərdən imtina etmə məcburiyyətini» doğruması haqqında fikirlər tipologiyanın klassifikasiya ilə

¹Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973, стр.238-239.

yekcins mahiyyət kəsb etməyərək «dillərin bütün özəlliklərinin öz iyerarxiyasında nəzərdən keçirilməsi» haqqında mülahizə kontekstində verilmişdir¹.

Başqa sözlə, Praqa strukturalistləri klassifikasiya ideyasını qeyri-məqbul hesab edərək, yalnız dilin (və ya dillərin) mövcud strukurundakı yaruslararası münasibətlərin; dil vahidlərinin əlaqələrinin mahiyyətindən çıxış edərək tipoloji xarakterologiya aparmağı təklif edirlər. Bu mövqeyin yetərinə kəskin həll tapdığı Skaliçka tədqiqatları xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, sözügedən mövzuya silsilə tədqiqatlar həsr etmiş görkəmli çex dilçisi qeyri-appelyasyon tərzdə *«dilləri bir bütöv olaraq müəyyən tipə aid edən klassifikasiyon prinsip yararsızlaşmışdır»* - hökmünü «oxuyaraq», ayrı-ayrı yarusların (tipoloji) təbiətindən çıxış etməyi təklif etmiş və daha sonra *«azad bircəməvcudluq sürdürməklə»*, müəyyən bir *«konkret dildə eyni zamanda realizasiya qazanan müxtəlif tiplər»in beş növdə (flektiv, introflektiv, aqlütinativ, təcridi, polisintetik) təzahür tapdığını* (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür.² V.Skaliçkanın nəzərdən keçirilən mülahizələrində iki məqam xüsusilə diqqətdən yayınmamalıdır: **I.** ənənəvi bölgünün tam inkarı şəraitində fraqmentar təsnifatlandırma məsələsinin aktuallaşması və **II.** həmin inkarın məntiqi davamı olaraq aparıcı tipoloji təmayül və tipoloji sapma anlayışlarının, demək olar ki, aradan qalxması.

Çex dilçisinin sonuncu məsələ ilə bağlı mülahizələrinin təhlilinə irəlidə daha geniş yer verəcəyimizdən, diqqəti hazırkı mövzudan yayındırmadan onu qeyd etmək istərdik ki, dil sisteminin ayrı-ayrı yaruslarının tipoloji analizi, bir

¹ Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964, стр.224.

² Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр. 28-34.

çox halda ənənəvi bölgü ilə uyğunlaşmayan nəticələri ortaya qoya bilər. Belə ki, «dilin *xarici* (?! – A.H.) tipinə əsaslanan linqvistik klassifikasiyada; *türk dillərinə tətbiq edilən «aqlütinativ» termininin tamamilə yararsız olduğunu*» (kursiv bizimdir – A.H.) iddia edən A.Dilaçar bu istilahın istifadəsinin doğru olmaması ilə bağlı iddiasını həmin dillərin sintaksisinin heç vəchlə iltisacı olmaması fikri ilə əsaslandırmağa çalışır (müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, dilçi şəkilçi ardıcılığı timsalında morfoloji yarusun tipoloji xarakteristikasından bəhs edərkən bu terminin adekvatlığına şübhə ifadə etmir – A.H.).¹

Göründüyü kimi burada dilin bütöv bir sistem olaraq müəyyən dil tipinə aidliyi ehtimalı aşkar skepsislə qarşılanır. Belə münasibətin azsaylı olduğunu söyləmək çətinidir. V.V.İvanovun «eyni bir dil özünün fərqli altsistemləri ilə müxtəlif tipoloji siniflərə daxil ola bilər, yəni müqayisə proseduru sistemin laylara bölünməsi əməliyyatını ehtiva edir» – fikrini əyaniləşdirən V.A.Vinoqradov da konkret dilin – macar dilinin timsalında, səviyyə daxili analiz fərqli tipoloji xarakteristikanın əldə edilməsi ilə nəticələnmə bildiyini önə sürmüşdür². Bu əsasda məlum olur ki, V.Skaliçka və onunla bu və ya digər şəkildə həmrəylik nümayiş etdirən tədqiqatçılar XIX əsr dilçiliyini dilin sistem səciyyəsi daşması faktını gözdə tutməkdə günahlandırsalar da, özləri onun (dilin) «sistemlər sistemi» olmasını bir o qədər də önəmsəməmişlər. Başqa sözlə, həmin tənqidi mülahizələrə istinadən onu söyləmək olar ki, tipoloji təsnifat prinsipləri ilə bağlı bir qütbdən baxış,

¹ Дилачар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке / Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова, Л., 1976, стр.66.

² Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973, стр.239.

demək olar ki, əks qütblü mövqe ilə əvəzlənmişdir. Əslində isə, tükəndiyi iddia edilən «bütövsistemli tipoloji» yanaşma ilə «altsistemlərin tipologiyası» arasındakı mümkün «körpü»lərin bu tərzdə «yandırılması», zənnimizcə, heç də düzgün sayıla bilməz. Belə ki, sonuncunun («altsistemlər tipologiyası»nın) meydana gəlməsi ilə, əslində, «ikinci nəfəs» qazanan linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinin inkişafının, məhz, bu mövqelərin «barışdırılması» ilə şərtləndiyini söyləmək olar.

«Tipoloji araşdırmalarsız dilin ümumi nəzəriyyəsinin... işlənilib hazırlanmasının tamamilə qeyri-mümkün olmasının aşkar görünməsi»¹ fonunda sözügedən məsələdəki qeyri-müəyyənliyin hansı səviyyədə fikir ixtilaflarına yol açma bilməsi yəqinləşir (daha öncə bildirildiyi kimi, bəzi hallarda bu kimi fikir ixtilafları, ümumiyyətlə, tipoloji təsnifatın önəminin və ya dəqiqliyinin şübhə altına alınması ilə nəticələnmişdir).

Mülahizələrimizin təsdiqi üçün qeyd edək ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, bəzi tipoloji sapma faktlarının təbiətinin araşdırılması zamanı yaranan bir qisim sualların ənənəvi tipologiya nəzəriyyəsi çərçivəsində cavablandırıla bilməməsi, daha dəqiq desək, məsələnin çözümlünün «morfoloji klassifikasiya»nın öz ilkin mahiyyətində əhatə etdiyi yarusun sərhədlərini aşması halları tipoloji dəyərləndirmələrdə digər dil səviyələrinin müqayisəsinin nəticələrindən yararlanma zərurətini doğurur (onu da qeyd edə bilərik ki, bir çox müasir tədqiqatçılar «morfoloji klassifikasiya»nın «tipoloji klassifikasiya» termini ilə əvəzləndiyini önə sürsələr də,^{*} mövcud ənənəyə uyğun

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительно-исторический метод и лингвистическая типология / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.81.

* Son dövr tədqiqatlardan olan T.İ.Vendininin tədqiqatında «tipoloji

olaraq, birincinin istifadəsi halları istisna edilə bilməz).

Konkret olaraq, «uyğur umlautu» hadisəsində müşahidə edildiyi kimi¹, türk dillərinin morfoloji klassifikasiyadakı təyinatına uyğun gəlməyən, əslində isə, fonoloji və morfoloji yarusların həmhüdüdü zonasında, yəni morfonoloji yarım səviyyədə qərar tutan bu sapma faktlarının təhlili, onların meydana gəlməsini şərtləndirən amillərin fonoloji sistemdə yer aldığını ortaya qoyur ki, bu da dəyərləndirmənin növbəti mərhələsində müxtəlif sistemli dillərin sözügedən yarusunun müəyyən səviyyədəki qarşılaşdırmasını labüdləşdirir.

Lakin ayrı-ayrı yaruslar səviyyəsindəki tipoloji qarşılaşdırmanın əhəmiyyətinin etirafı, dilin bütövlükdə (sistem halında) tipoloji dəyərləndirilməsi ideyasından imtina edilməsi anlamına gəlmir. Bu mənada biz, «ənənəvi morfoloji klassifikasiyanın məlum çatışmamazlıqları və ya hətta, onun tam yararsızlığı hələ özlüyündə (bu və ya digər *principium divisionis* istifadə etməklə), tipoloji araşdırmaların yekun etarı kimi, hər bir dili bütövlükdə müəyyən tipə aid edən... tipoloji klassifikasiyanın yaradılmasının prinsipcə mümkünlüyünün inkarı üçün əsas vermir» - söyləyən V.Z.Panfilovun mövqeyi ilə, xüsusi ilə, onun «belə... klassifikasiyanın... inkarı, son nəticədə, dil vahidlərinin sistem şəklində təşkilatlanması prinsipinin özünə də xələl gətirir» və «dil strukturunun... tipoloji aidliyinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə (gerçəkləşdirilən)

təsnifatlardan ən məşhuru olan morfoloji klassifikasiya»nın XX əsrdə meydana gələn digər (fonetik, söz yaradıcılığı, sintaktik və s.) klassifikasiyalar sayəsində «tədricən ümumqrammatik təsnifata çevrilməsi» qeyd olunur (Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2001, стр.268).

¹ Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sarpmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər).nam.diss.B.,2006, s.66 – 132.; Hacıyeva A.Y. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya.B.,2007, s. 100-198.

sistemli analiz prinsipi, sadəcə, birgəməvcudluq sürdürən xüsusiyyətlərin qarşılıqlı asılılığını nəzərə alınmasının deyil, ... dil strukturunun müəyyənləşdirici aparıcı xüsusiyyətlərini də ehtimal edir» - fikri ilə¹ razılaşmaya bilmərik. Başqa sözlə, V.Z.Panfilovun mülahizələrini «bütövsistemli» və «altsistemli tipologiya»lar arasında (vacibliyi haqqında daha öncə bəhs etdiyimiz) «barışdırıcı» mövqe tutan az sayda dilçinin fikirlərinin ümumiləşdirilmiş tezisləri də hesab etmək olar.

Yeri gəlmişkən, bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu qeyd edək ki, strukturalizmin inkişafı sayəsində, dillərin səviyyə-daxili analizinə istiqamətlənən araşdırmaların kütləviləşməsinə alqışlamaqla bərabər, «etidala riayət» edərək sistemin tam olaraq tipoloji aidliyinin təsbitinin tərəfdarı kimi çıxış edən dilçilər arasında bizi yaxından maraqlandıran mövzu ilə – tipoloji anomaliya halları ilə məşğul olmuş dilçilər də vardır ki, onların tədqiqatında, məsələnin aparıcı tipoloji təmayül və sapma elementlərinin qarşılaşdırması əsasında qoyulması həmin müəlliflərin belə qarşılaşdırmanı məqbul hesab etməyən strukturalist tipoloqların, konkret olaraq, V.Skaliçkanın mövqeyini bölüşmədiklərini aşkarlayır.

Məsələn: 1978-ci ildə qələmə aldığı məqaləsində «son dövr tədqiqatlarının diqqətinin getdikcə daha çox dilin sistem xarakterində cəmləşməsi»ndən məmnunluğunu ifadə edən V.M.Solntsev də dil vahidlərinin iyerarxik, sintaqmatik və paradiqmatik əlaqə növlərinin dil tipinin müəyyənləşdirilməsindəki əhəmiyyətli rolundan bəhs etmişdir². Xatırladaq ki, bu görkəmli sinoloq araşdırmaçı

¹ Панфилов В.З. О задачах типологических исследований и критериях типологической классификации языков // Вопросы языкознания, 1969, №4, стр.7.

² Солнцеv В.М. Типология и тип языка // Вопросы языкознания, 1978.

müasir çin dilindəki iltisafiləşmə tendensiyasına xüsusi tədqiqat həsr edən ilk alimlərdən olmuşdur¹.

İstər mövqeyini paylaşdığımız V.Z.Panfilovun fikirlərinə, istərsə də V.M.Solntsevin elmi yaradıcılığının retrospeksiyasına əsasən, səviyyə daxili analiz metodunun tipoloji sapma hallarının müəyyənləşdirilməsi işinə «mane olmaması»nın aşkarlanması digər məsələyə – bir dil sistemi daxilində müxtəlif dil tiplərinin «birgə mövcudluq» sürdürməsi probleminin tipologiya nəzəriyyəsi çərçivəsində işıqlandırılması məsələsinə keçid imkanı qazandırır.

2.3.2. İlk olaraq onu bildirək ki, «altsistemlər tipologiyası»nın tipoloji sapma faktlarının aşkarlanmasına «mane olmaması» (bir qədər dəqiqləşdirsək, birinin digərini istisna etməməsi) ilə bağlı fikirləri səsləndirərkən biz, V.Skaliçkanın (daha öncə haqqında geniş bəhs edəcəyimizə söz verdiyimiz) tezisindən – dil sisteminin müxtəlif tiplərin «sərbəst birgə mövcudluğu» mülahizəsindən və ya daha konkret desək, bu mülahizədə, demək olar ki, implisit şəkildə ifadəsini tapan «aparıcı tipoloji təmayül və sapma elementləri» anlayışlarının prinsipcə inkarı ideyasından çıxış edirdik. Belə ki, bu yanaşma, yəni eyni bir dilin müxtəlif yaruslarının, hətta, (V.A.Vinoqradovun mülahizələrindən bəlli olduğu kimi) altsistemlərin ayrı-ayrı hissələrin fərqli tipoloji xarakteristikaya malik olmasının dil norması hesab edilməsi tipoloji anomaliyalardan bəhs etməyi, demək olar ki, mümkünsüz edirdi.

(Ona görə, «*demək olar ki*» söyləyirik ki, bu yanaşma müəllifinin özü – «*sərbəst birgə mövcudluq sürdürən*» (yəni, istənilən tipoloji xarakteristikaya malik – A.H.) *hadisələrin məcmusunun tip*» olduğunu ortaya qoyan və «konkret *bir*

№2, стр.36-37.

¹ Солнцева Н.В, Солнцева. В.М. К вопросу об агглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания.1962, №6, стр.22-30.

dildə eyni zamanda *bir neçə tipin realizasiya*» qazana bilməsini önə sürən V.Skaliçka bu mülahizələrin ardınca, onların məntiqi davamı kimi səciyyələndirilməsi çətin olan fikir səsləndirərək, slavyan dillərindəki flektiv quruluşdan təcridi və ya iltisacı istiqamətli «*kənaraçıxmalar*»dan (kursiv bizimdir – A.H.) bəhs etmişdir¹).

Dil sisteminin, ümumilikdə, aparıcı tipoloji təmayülə malik olması ideyasının inkarı fonunda və sərbəst birgə-mövcudluq şəraitində tipoloji «norma» anlayışının aradan qalxmasından dolayı, hər hansı bir «*kənaraçıxma*»lardan bəhs edilməsi o qədər də anlaşılan deyil. Lakin, sadəcə, etirafla kifayətlənməyin doğru olmadığını və sözügedən mövqeyin yerinə fərdi müəllif yanaşmasının təklif edilməsi labüdlüyünü anlayaraq «tipoloji sapma» probleminin nəzəri əsaslarının (mövcud linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinə istinadən), müəyyənləşdirilməsi kontekstində məsələyə münasibətimizi ifadə etməyə çalışacağıq.

Başqa sözlə, sözügedən problemin geniş spektrli ayrı-ayrı problemlər məcmusunu təcəssüm etdirməsindən çıxış edərək (nəzəri əsaslandırma olmadan), öncədən açıqlamanı məqsədəuyğun heçab etməyib mövqeyimizi (təxmini olaraq), əsasən üç istiqamətli tipoloji rakursda: etalon – dil anlayışı; tipoloji təmayüllərin birgə-mövcudluğunu şərtləndirən amillər və nəhayət, tipoloji sapmaların mahiyyəti ilə bağlı sualların araşdırılması yekununda ortaya qoymaq istərdik. Belə ki, bu istiqamətdə aparılan təhlillər «tipoloji sapma» probleminin tədqiq tarixinə işıq salmaqla bərabər, həmin sualların cavablandırılmasından doğan nəticələrin sintezindən yaranan mövqeyimizi də ortaya qoymuş olar. Məhz, bu mövqə konkret dil faktlarının

¹ Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.34.

dəyərləndirilməsi üçün ilkin nəzəri baza; kriteri oriyentiri sayıla bilər.

Əslində, bu sualların, müəyyən mənada, müstəqil tədqiqat sahəsini əhatə edə bilməsinə baxmayaraq, sıx üzvi əlaqədə olması onların tam təcrid olunmuş şəkildə araşdırılmasını demək olar ki, mümkünsüzləşdirir. Belə ki, etalon-dili şərtləndirən kriterilərin təsbiti, tipoloji tendensiyaların uzlaşması üçün ilkin (hipotetik) müstəvinin bəirləşdirilməsi anlamına gəlir ki, bu da özlüyündə həmin birgəməvcudluğun təzahürü sayılan dominant və resessiv göstəricilərin fərqləndirilməsinə və deməli, aparıcı tipin sintez imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Müxtəlif sintez formullarının aşkarlanması isə ayrı-ayrı dil tipləri çərçivəsində fərqli təbiətli tipoloji sapma faktlarının realizasiya imkanlarının dəyərləndirilməsinə və eləcə də, hər hansı bir dilin növbəti mərhələlərdəki mümkün tipoloji metamorfozlarının proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Başqa sözlə, hətta, real mövcud olmaması şəraitində belə ideal dil tipinin, daha dəqiq desək, etalon-dilin müəyyənləşdirilməsinin böyük yararı var.

Lakin biz, bu fikri səsləndirərkən artıq türk, moңqol, tunqus-mancur və s. dillərin iltisafı; hind-Avropa, sami dillərinin isə insirafı olaraq qəbul edilməsi «ənənəsi»ndən çıxış edərək, metodoloji cəhətdən əlverişliliyindən dolayı bu bölgünü davam etdirilməsini təklif edən bəzi dilçilərin mövqeyi ilə ortaqlıq sərgiləməkdən uzağıq (məs: O.P.Sunik¹ strukturalist həmkarlarının tipoloji təsnifatın «tükənməsi» ilə bağlı fikirləri ilə müəyyən səviyyədə səsləşən mülahizələrində analoji mövqe nümayiş etdirmişdir). Belə ki, etalon-dilin müəyyənləşdirilməsinin

¹ Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, стр. 10.

yararlılığı haqqında fikirləri «ənənə xətrinə ənənə» yanaşmasının metodoloji əlverişliliyi ilə bağlı iddialarla eyniləşdirmək olmaz: birinci mövqe düzgün məcraya istiqamətlənmiş tipoloji təhlillər üçün nəzəri bazanın möhkəmləndirilməsinə xidmət etdiyi halda, ikinci yanaşma mövcud sapma faktlarının kütləviliyi fonunda həmin anomaliyaların mahiyyəti və yaranma səbəblərinin araşdırılmasından imtina edərək bölgünün «səthi»liyi fikri ilə kifayətlənməkdən ibarətdir.

«Dillərin istənilən müqayisəsinin əsasında invariantlıq ideyasının durduğunu» və «müxtəlif dillərin təsviri və xarakteristikasında istinad edilə biləcək müəyyən **etalon-dilin** vacib olduğunu» bildirən B.A.Uspenski «bütün tipoloji klassifikasiyaların az və ya çox dərəcədə intuitivliklə ehtimal edilən hər hansı bir dilə (... «norma»ya) əsasən qurulduğunu» önə sürmüş və həmin təsnifatların çatışmamazlığının, demək olar ki, başlıca səbəbi qismində, məhz, sözügedən etalon-dil standartının dəqiq müəyyənləşdirilməməsindən yaranan anlaşılmazlıqları göstərmişdir¹ «Etalon dilin müəyyənləşdirilməsi ideyasının tipoloji araşdırmalar praktikasından irəli gəldiyini» qeyd edən S.D.Katsnelson isə bu ideyanın vacibliyini şübhə altına almaqdan uzaq olsa da, bununla belə, onun (etalon dilin) «işlənilib hazırlanması»nın dillərin tipoloji aspektdən tədqiqinin əsas məqsədi olmadığını da vurğulamışdır².

Doğrudan da, etalon-dilin təsbiti heç vaxtla «məqsədin özü» ola bilməz. Lakin o da danılmazdır ki, müqayisə meyarının bəirləşdirilməsi, istər konkret dilin struktur özəlliklərinin aşkara çıxarılmasında, istərsə də ümumnəzəri

¹ Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965, стр.58-60.

² Кацнельсон С.Д. Основные задачи лингвистической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.72,75.

müstəvidə (digər dillərin cəlb edilməsilə) tipoloji qarşılaşdırmaların aparılmasında həlledici rol oynayır. Daha öncə, təsnifat kriterilərinin seçim imkanları ilə bağlı dəyərləndirmələrimizdə söyləniləyi kimi, məhz kriterilərin qeyri-dəqiqliyi (etalon dil isə, öz növbəsində, həmin kriterilərin məcmusundan başqa bir şey deyil), tipoloji xarakteristikanın təsbiti zamanı, yanaşma müxtəlifliyindən (yəni, dil-etalonun özəllikləri ilə bağlı standart; meyar müxtəlifliyindən) doğan interpretasiya fərqliliyinə gətirib çıxarır. Bu mənada, daha öncə mövqeyi ilə paylaşdığımız B.A.Uspenskinin linqvistik tipologiyanın əsas məqsədinin müxtəlif dillərin izomorfizm və allomorfizmlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fikrindən¹, daha dəqiq desək, bu özəlliklərin definisiyasının, ümumilikdə, dil strukturunun hərtərəfli öyrənilməsini təmin etməsi mövqeyindən çıxış edərək etalon-dilin «formalaşması»nda bu anlayışların iştirak payını dəqiqləşdirək.

¹ Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965, стр.17.

2.4. Konkret tipoloji təmayüllərin ideal vəziyyətdə reallaşan xarakterik özəlliklərini ehtiva edən invariant modellərin, yəni etalon-dillərin təsbiti – tipoloji determinanta və sapma elementlərinin definisiyası işində əsas oriyetir kimi

2.4.1. «Genetik metod – qohumluqla, areal (metod) – dillərin (sonradan) qohumlaşması ilə, tipoloji (metod) isə – izomorfizmlə bağlıdır» - fikrinin müəllifi R. Yakobson sonuncunun (izomorfizmin) digərindən fərqli olaraq, zaman və məkan faktorlarının şərtləndirməsindən kənar qalmaqla, həm qohum olan, həm də genetik ortaqlıqdan məhrum olan; eləcə də istər qonşuluqda, istərsə də fərqli coğrafi areallarda bərqərar olan dillərdə təsadüf edilə biləcəyini xüsusilə qeyd etmişdir.¹ Lakin bununla belə, izomorfizm anlayışının zaman və məkan şərtləndirməsindən kənar olmasının tipoloji araşdırmalara daha geniş manevr imkanları təqdim etməsi eyniyyət və oxşarlıq hallarının, ümumiyyətlə, delimitasiyaya məruz qalmaması anlamına gəlmir. Başqa sözlə, tipoloji araşdırmaların manevr imkanları (istənilən növ) eyniyyət hallarının təsadüf səviyyəsi ilə ölçülə bilməz.

Hər hansı bir struktur tipinə müvafiq dil etalonunun müəyyənləşdirilməsi zamanı universali və ya frenkventali səciyyəli eyniyyət (və ya oxşarlıq) hallarına istinad edilməsi həmin standart modelin (etalon-dilin) qeyri-adekvat biçimdə formalaşdırılmasına yol açar ki, bu da öz növbəsində təsnifatlandırmanın yanlış məcraya yönəlməsi

¹ Яковсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.97.

ilə nəticələnəcəkdir. Belə ki, birincilər (universalilər) – tipoloji özəllik möhürü daşmadığından, ikincilər (frenkventalilər) isə az və ya çox dərəcədə istisnalar əsasında qərar tapan eyniyyət (və ya oxşarlıq) hallarını təcəssüm etdirdiyindən dil etalonunun müəyyənləşdirilməsi zamanı bu kimi struktur ortaqlıqlara əsaslanmaq doğru deyil: universalilərin ön plana çıxarılması tipoloji delimitasiyanı mümkünsüzləşdirdiyi halda; frenkventalilərə istinad isə bir tip daxilində «alttip»lərin «meydana çıxması»na səbəb ola bilər.

«İstənilən terminoloji sistem kimi *a priori* müəyyənləşən dil-etalon»un ayrı-ayrı dillərin özəllikləri əsasında ümumiləşdirmə aparması onun (dil-etalonun) «dil materiyası ilə hesablaşmaması anlamına gəlmir»¹. Başqa sözlə, etalon-dil unikalilərdən kənarlaşaraq (daha dəqiq olsaq, dillərin özəlliklərindən çıxış edərək) müəyyən abstraktlaşma nəticəsində, konkret dil qrupları üçün keçərli olan təxmini ümumiləşdirmələr toplusunu (sistemini) ortaya qoysa da, bu, onun konkret dillərlə və onların özəllikləri ilə bağlılıqdan məhrum olması demək deyil. Əksinə, burada qarşılıqlı şərtləndirmədən doğan və çox həssaslıqla gözlənilən balans mövcuddur: ümumiləşdirmə və konkretliklə əlaqədar tarazlığın pozulması etalon dili dil tipinin identifikasiyası üçün əsas oriyentir olma özəlliyindən məhrum edə bilər. Bu mənada, dil tipinin yalnız «çox sayda dillərin bir qrupu üçün ümumi olan» xüsusiyyətlər toplusu olduğunu önə sürən T.P.Lomtevin dil tipi və dil sinfi anlayışlarını fərqləndirməsi² tam anlaşılan

¹ Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. М., 1990, стр.184-185.

²Ломтев Т.П. Типология языков – как учение о классах и типах языков / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр. 41.

görünür.

Mülhizələrimizə aydınlıq gətirmək üçün dəyərləndirmələrimizi bir qədər konkretləşdirməyə çalışaq. Bu zaman ilk olaraq, kriteri yaygınlığından şikayətlənən R.Yakobsonun (unutmaq olmaz ki, məhz, tipoloji təsnifatlandırmanı mümkün edən kriterilər fərqli dil etalonlarının meydana çıxmasında önəmli rol oynayır ki, bu da öz növbəsində, onlarla analogiyadan çıxış etməyə tam şərait yaradır – A.H.) ilk baxışdan kobud görünə biləcək bənzətməsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi, «ixtiyari olaraq seçilmiş göstəricilərə əsaslanan klassifikasiyanın qaneedici nəticə verə bilməyəcəyi» ilə bağlı ehtimalını əyaniləşdirmək üçün yalnız rəng ortaqlığına əsaslanan qruplaşdırmada *ağ dərili insan və açıq dərili donuzun* (?! – A.H.) bir araya salına bilməsinin absurdluğuna diqqət çəkmişdir.¹

Analogiyadan çıxış edərək qeyd etmək istərdik ki, universalələrə əsaslanan etalon modellərinin tərtibi təxminən eyni dərəcədə absurdluğu ilə seçilən tipoloji «ümumiləşdirmələrə» yol açar ki, bu da, əslində, lingvistik tipologiyada elmi əsaslandırılmış klassifikasiyanın yaradılması perspektivlərinin üzərindən xətt çəkilməsi anlamına gəlir.

Digər tərəfdən, yalnız müəyyən (məhdud) qrup dillər üçün ortaq olan özəlliklərin – frenkventalilərin (ehtimal olunan) etalon-dili xarakterizə edən göstəricilər sırasına daxil edilməsi real dillərin tipoloji qruplaşdırılması işinə ciddi maneələr törədir. Belə ki, ehtimal etmək olar ki, bəzi klassifikasiya müəlliflərinin təklif etdiyi bölgülərdə (qəbul edilmiş üç və ya dörd dil tipinin əvəzinə) səkkiz və hətta,

¹ Яковсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.98-99.

iyirmi bir dil tipinin fərqləndirilməsində¹ bu cür yanaşma heç də sonuncu rol oynamamışdır. Ən azından, hər hansı bir dil tipinin etalon modelinin «təfəsilatlı» tərtibi ona uyğun gələ bilən real dillərin sayını məhdudlaşdırdığından, hətta, onlarla ciddi struktur fərqliliyə malik olmayan dillərin yeni qrup (və ya qruplar) çərçivəsində təsnifatlandırılması zərurəti yarana bilər ki, bu da dil tiplərinin sayının süni şəkildə artırılması anlamına gəlir.

Lakin hadisələrin bu cür «inkişafı» az halda təsadüf edildiyindən, digər vəziyyətə diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, struktur özünəməxsusluqların etalon-dilin göstəriciləri sırasına aid edilməsi (yeni tipin təsbitindən imtina olunması şəraitində) – yenə də süni şəkildə tipoloji sapma hallarının daha geniş spektri əhatə edən struktural anomaliya faktları ilə «zənginləşməsi»nə şərait yaradır ki, bu da, tipoloji «norma» və sapma tendensiyalarının nisbətinin (qəbul edilmiş standartla müqayisədə) əsaslı şəkildə dəyişməsi deməkdir.

Təxminən bu qəbildən olan qeyri-dəqiqliklərə daha çox genealoji və tipoloji təsnifatların ortaq nöqtələrinin aranması şəraitində yol verilir. Bu zaman terminoloji «dövriyyə»yə daxil edilən «hind-Avropa tipi» (yəni, məhz bu dil ailəsinə məxsus insirafilik) «sami tipi» (sami flektivliyi), «türk tipi» (türk aqlütinasiyası) və s. bu kimi istilahlardan mənə daşıyıcılığı ilə bağlı fərqli interpretasiyalar struktural «norma» və anomaliyalar arasında «sərhəd»də müəyyən yaygınlıqlara səbəb olur. Belə ki «Dillərin tipologiyası» mövzusu çərçivəsində morfoloji klassifikasiya, dil tipi və s. bu kimi problemlərə aydınlıq gətirən Z.Verdiyeva, özünün: «dil tipi o dilin bir-biri ilə müəyyən əlaqədə olan əsas əlamətlərinin məcmusudur» -

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. B., 1989, s.430.

fikrinin davamı olaraq, «türk dilləri üçün müştərək olan xüsusiyyətlər»i qeyd etmiş (həmin xüsusiyyətlər: «a) sözdüzəldici şəkilçilərin hər biri bir qrammatik məna bildirir; b)ahəng qanunu bu dillərin hamısına xasdır; c) yalnız şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma vardır, cinsə görə uzlaşma yoxdur; d) təyin təyinləndəndən əvvəl gəlir; e) feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri geniş yayılmışdır») və «bir sıra dillər *üçün ümumi olan başlıca əlamətlərin belə sabit toplusu müvafiq dil tipini təşkil edir*» (kursiv bizimdir – A.H.) – qənaətini səsləndirmişdir.¹

2.4.2. Türkologiya sahəsindəki bir sıra dəyərli tədqiqatlardan məlum olduğu və daha öncəki araşdırmamızda izlədiyimiz kimi, ilk iki xüsusiyyət, sözügedən dillər üçün mütləq səciyyə daşıyan özəllik mahiyyətini kəsb etmir. Lakin türk dillərindəki heç də bütün şəkilçilərin yalnız bir qrammatik məna ifadə etməməsi ilə bağlı yaranan durumu ahəng qanunun «türk (aqlütinasiya) tipi»nin «vizit vərəqəsi» statusunu itirməsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, mövcud tipoloji «norma»dan kənaraçıxmalara baxmayaraq, «bir şəkilçi – bir qrammatik məna» modeli türk aqlütinasiyasının bərqərar olmasında həlledici rol oynamış, daha dəqiq desək, ümumiyyətlə, bir tipoloji təmayülün – hansı dildə təzahür tapmasından asılı olmayaraq, iltisqiliyin özəyini təşkil edən başlıca faktorlar sırasında yer almışdır ki, bu da, həmin amilin arxa plana keçməsinin, bütövlükdə, iltisqiliyin «süqutu» anlamına gəlməsi deməkdir.

Affiksəl polisemiyanın flektiv təmayülün fərqləndirici özəlliyi olmasının əks vəziyyəti – şəkilçi təkmənalılığının tipoloji delimitasiya faktoru olmasını şərtləndirməsindən dolayı, sözügedən qrup morfemlərin semantik tutumundakı

¹ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, B., 1982, s.255.

genişlənmə tendensiyası da, öz növbəsində, tipoloji anomaliya halları kimi səciyyələndirilməlidir. Bundan fərqli olaraq, istər türk dillərində, istərsə də iltisqi quruluşlu digər dillərdə ahəng qanunun zəifləməsi və ya tamamilə aradan qalxmasını, birmənalı şəkildə, tipoloji sapma hadisəsi qismində dəyərlənmək çətinidir.

Daha öncəki araşdırmamızda uyğur «umlautu» ilə bağlı təhlillərimiz çərçivəsində sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətə malik olması haqqında ehtimallarımızı paylaşacağımızdan¹, tədqiqatın bu məqamında sözügedən məsələyə daha dərinə nüfuz etmədən, sadəcə olaraq, onu bildirmək istərdik ki, ahəng qanunun, iltisqiliyin bir tip olaraq bərqərar olmasında müstəsna rol oynamasına baxmayaraq, onunla həmin (tipoloji) təmayül arasında birbaşa qarşılıqlı şərtləndirmə mövcud deyil. Daha dəqiq desək, burada bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Bununla belə onu da inkar etmək olmaz ki, sinharmonizmin zəifləməsi iltisqi dilləri səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri sayılan kök-şəkilçi sərhəd toxunulmazlığı özəlliyinin aradan qalxmasını istisna etməyən proseslərə yol açır.

Lakin yenə də həmin prosesin fəsadları tipoloji sapma hadisəsi kimi xarakterizə edilə bildiyi halda, təhrikəddi amil (yəni, sinharmonizmin zəifləməsi və ya aradan qalxması) struktural anomaliya qismində səciyyələndirilmək imkanından məhrumdur. Bir sözlə, iqtibas gətirilən mülahizədə səsləndirilənlərdən fərqli olaraq, biz, ahəng qanununu türk aqlütinasiyasının realizasiyasını şərtləndirən hadisə qismində dəyərləndirmək fikrindən uzağıq və düşünürük ki, bu frenkventalinin – yalnız

¹ Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər). nam.diss. B., 2006, s.38-82; Hacıyeva A.Y. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B., 2007, s. 55-175

müəyyən qrup dillərə xas olan özəlliyin struktural «norma» qismində nəzərdən keçirilməsi «türk tipi» daxilində yarım tiplərin fərləndirilməsinə yol açar bilər.

Yeri gəlmişkən, bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu da qeyd etmək istərdik ki, dilin bütöv sistem olaraq (tam şəkildə) tipoloji xarakteristikasının verilməsini o qədər də məqsədəuyğun saymayan V.Skaliçkadan fərqli olaraq, onun yaxın həmkarı – Praqa funksional dilçilik məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi – N.S.Trubetskoy dil tipinin müəyyənləşdirilməsi zamanı yarusların qarşılıqlı əlaqəsindən çıxış edərək «hind-Avropa tipi» üçün ümumi olan altı struktur özəllik qeyd etmiş və həmin göstəricilərin ayrı-ayrılıqda (qeyri hind-Avropa) başqa dillərdə də təsadüf edilməsinə baxmayaraq küll halında yalnız sözügedən dil ailəsində yer aldığını önə sürmüşdür.¹

Azərbaycan dilçisinin «türk tipi» ilə bağlı mülahizələrində təxminən oxşar yanaşma sərgiləndiyindən N.S.Trubetskoyun fikirlərinin üzərində bir qədər dayanaraq onu bildirmək istərdik ki, «hind-Avropa problemi haqqında düşüncələri»ni paylaşan görkəmli alim öz araşdırması ilə iki məsələyə: 1) dillərin genealoji təsnifatının tipoloji bölgü ilə yaxın əlaqəsi; 2) və bu əlaqənin məntiqi davamı olaraq, müxtəlif dil ailələrinin təsbitini mexanikləşdirən və ya (əks mövqedən yanaşılsa) hər hansı bir dil tipinin spesifik növünün (yəni, daha öncə də, söyləndiyi kimi, sami və hind-Avropa flektivliyi arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz) müəyyən qrup (qohum) dillərə aidliyi təsdiqləyən tipoloji özəlliklərin məcmusunun tərtib edilməsi problemlərinə münasibət bildirmişdir.

Bu yanaşmanın özlüyündə tipoloji xarakterologiya

¹Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958. №1, стр.70-71.

mövqeyindən fərqli olmasından dolayı, tipoloji klassifikasiya ilə birbaşa əlaqəli olan tədqiqat obyektimiz baxımından, araşdırmamız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini qeyd etməklə bərabər, sözügedən yanaşmanın, zənnimizcə, prinsip etibarilə V.Skaliçkanın mövqeyi ilə müqayisədə, daha adekvat yanaşma olduğunu etiraf etməli olsaq da, təqdim edilən faktlar əsasında, burada da müəyyən uyğunsuzluqların olduğunu gözdə tutmaq olar. Belə ki, həmin faktlar, morfonologiyanın banisinin «ideyalarının mahiyyətinə qarşı deyil, N.S.Trubetskoyun bəzi mülahizələrinin ifrat mütləqliyinə qarşı yönəlmiş» araşdırmada – E.Benvenistin 1) yalnız bu altı göstəricinin aparıcı kriteri sayıla bilməsi; 2) bu özəllikləri hind-Avropa dili (və ya tipi – A.H.) anlayışının təsbiti üçün yetərli olması ilə bağlı suallara cavab axtardığı «Dillərin klassifikasiyası» tədqiqatında təqdim olunmuşdur. Müəllif, həmin faktlara istinadən, sözügedən altı göstəricinin bütövlüklə Oreqon ştatındakı hindu dilində (takelma dilində) müşahidə edildiyini sübuta yetirmişdir.¹

Göründüyü kimi, burada isə frenkventalilərin digər struktural özəlliklərlə vəhdətdə izlənilməməsi, əksinə, «hind-Avropa tipi»nə uyğun gələn dillərin real siyahısının süni şəkildə «artırılması» ilə nəticələnməyə bilər. Başqa sözlə, dil etalonunun və ya həmin etalona müvafiqliyi təsdiqləyə biləcək kriterilər məcmusunun müəyyənləşdirilməsi, prinsip etibarilə, metodoloji cəhətdən çox düzgün atılmış addım olaraq səciyyələndirilə bilsə də, sözügedən etalonun spesifikliyini şərtləndirən özəlliklərin seçimi məsələsində cüzi bir yanlışlıq, yəni sadəcə olaraq, əslində reallıqda mövcud olan xüsusiyyətlərə onların universallıq və ya frenkventallıq mahiyyətini önəmsəmədən istinad edilməsi

¹ Бенвенист Э. Классификация языков / Введение в языкознание. Хрестоматия, Минск, 1988, стр.307-309.

tipoloji «norma» və sapma qarşılaşdırmasında (ahəng qanunla bağlı məsələdə olduğu kimi) və ya ümumiyyətlə, tipoloji səciyyələndirmədə (inkorporlaşan quruluşlu takelma dilinin «hind-Avropa tipli» fleksiyaya «uyğunluğu» məsələsində olduğu kimi) qeyri-adekvat nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur.

Bununla belə, «universalı definisiyalarının təsbitinin tipoloqun işinin ən vacib hissəsini təşkil etdiyini» və «universalı definisiyalarının qeyri-mövcudluğunun isə tipoloqun işini əsassızlaşdırdığını» önə sürən Y.V.Rojdestvenskinin onların sayəsində dillərin eyni cür müqayisə edilə bilməsi haqqında fikrini¹ də gözardı etmək olmaz. Belə ki, universalilərin fərqləndirilməsi qeyri-universal olan göstəricilərin sistematizasiyanı və deməli, tədqiqatın növbəti mərhələsində tipik olanla anomaliya səciyyəsi daşıyan özəlliyn qarşılaşdırılması işini asanlaşdırır. Bu mənada biz, İ.F.Vardulun ardınca «tipoloji relevant xüsusiyyətlərin qradasiyasının **universalilər**→**dominantlar**→**resessivlər**→**unikalilər** sxemini» təklif edən və universalilərin dil strukturunun ümumi nəzəriyyəsi ilə («universal qrammatika» ilə), unikalilərin isə deskriptiv linqvistika («individual qrammatika») ilə əlaqəsindən dolayı, onların yalnız tipologiya termininin geniş anlamda tətbiqi şəraitində məsələyə aidiyyətinin mümkünlünü bildirən V.A.Vinoqradovun fikirləri ilə tamamilə razıyıq; dilçi dar anlamda (yəni dillərin struktur özəlliynə görə qruplaşdırılması anlamında – A.H.) tipologiyanın öz diqqətini yalnız bu sxemdə əksini tapan «keçid özəllikləri» – dominant və resessivlər üzərində konsentrasiya etdiyini önə sürmüşdür.²

¹ Рождественский Ю.В. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания, 1968, №2, стр.11.

² Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы

Doğrudan da, hər hansı bir dilin (və ya məhdud dil qrupunun) fərdi özəllikləri – unikalilər (və ya unikalilərdən daha geniş spektri əhatə edən, yəni bir neçə dildə əksini tapan özəllikləri ifadə edən frenkventalilər), eləcə də, ən ümumi xüsusiyyəti ehtiva edən universalilər tipoloji təsnifatlandırma üçün kriteri mənbəyi təşkil edə bilməzlər. Tipologiya yalnız və yalnız dominant və resessiv özəlliklərin münasibətləri çərçivəsində formalaşan struktural identifikasiyadan çıxış edir ki, bu da dominant xüsusiyyətlərə əsasən, aparıcı tipoloji təmayülün təsbitinə, resessiv özəlliklərə istinadən isə tipoloji halların fərqləndirilməsinə imkan verir.

III FƏSİL

**TİPOLOJİ MODİFİKASIYALARA YOL
AÇAN BƏZİ İNTRALİNGVİSTİK VƏ
EKSTRALİNGVİSTİK FAKTORLAR HAQQINDA**

**(problemin morfoloji klassifikasiya müstəvisindəki
inikasına dair)**

***3.1. Dil təkamülünün «vulqar – sosial» izahına bir
uğursuz cəhd haqqında və ya bir daha tipoloji
metamorfozların intralingvistik altyapısı barədə***

3.1.1. Tipologiya sahəsindəki araşdırmalardan bəhs edərkən vaxtilə lingvistik düşüncədə «inqilab» etdiyi önə sürülən, süqutundan sonra isə yanlış müddəalarına qarşı mübarizədə (digər doqmaları ilə birgə) dil tiplərinin bir-birini əvəz etmə ehtimallarının total şəkildə rədd edilməsi nəticəsində, növbəti nəsil dilçilər arasında struktur təkamül ideyalarına ifrat ehtiyatlılıq aşılamiş olan «dillərin stadial inkişaf nəzəriyyəsi» haqqında söz açmamaq doğru olmazdı.

Əsası dillərin hər hansı bir ulu dildən şaxələnməsi ideyasına qarşı çıxan və ümumiyyətlə, «bu mənada ulu dilin elmi müddəa deyil, fiksiya (saxtakarlıq) olduğunu» iddia edən N.Y.Marr tərəfindən¹ qoyulmuş «dil haqqında yeni təlim», funksional – tipoloji kriterilərin dillərin genealoji təsnifinə uyarlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirən V.A.Vinoqradovun qeyd etdiyinə görə, sonuncunun (genealoji

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, стр. 309.

təsnifin) tipoloji klassifikasiya qismində dəyərləndirilməsindən törəmiş olsa da, demək olar ki, məlum təkamül modelini (kök – iltisacı – flektiv quruluş) təkrar edirdi.¹

Dillərin genealoji və tipoloji təsnifatlarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminin təhlilinə silsilə tədqiqatlar həsr etmiş T.S.Şaradzenidze də Marrın araşdırmalarında «genealoji təsnifatın stadial klassifikasiya ilə əvəzləndiyinə», bu zaman «dil ailəsi» istilahının «sistem» termini ilə yeniləndiyinə², morfoloji təsnifatın isə, öz növbəsində, həmin stadial klassifikasiyanın tərkib hissəsi qismində təqdim olunduğuna³ diqqət çəkmişdir. Başqa sözlə, dillərin qohumluq əlaqəsi və struktur oxşarlıq cəhətlərinə əsaslanan iki fərqli klassifikasiya sosial interpretasiya qazanan stadial inkişaf modeli çərçivəsində orijinal tərzdə sintez edilmiş və bunun nəticəsində artıq bu təsnifatların heç birinin fərdi qaydada dəyərləndirilməsinə imkan tapılmamışdır.

Əsərində Marrizm ideyalarına qatı müxalif mövqe nümayiş etdirməklə, sonrakı nəsil dilçilər arasındakı «dil haqqında yeni təlim»in «müdafiəçi»ləri ilə qatı polemikaya girmiş B.A.Serebrennikov da «stadial inkişaf nəzəriyyə»sindəki bu klassifikasiya qarışıqlığının təhlilinə xüsusi önəm vermiş və Marrın müqayisəli-tarixi dilçiliyin nəticələrini «rədd etmək»lə bərabər, həmin «sistem»lərin sintetik (yəni, kök) iltisacı və flektiv stadiyalara uyğunlaşdırmasının (dilçi, özünün digər həmkarları kimi,

¹ Виноградов В.А. Функционально-типологические критерии и генеалогическая классификация языков / Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. М., 1980, стр.286.

²Шарадзенидзе Т.С.Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. Проблема родства. М,1980, стр. 99.

³ Шарадзенидзе Т.С. Морфологическая классификация языков и основные вопросы исторической типологии / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.34.

kök və aqlütinativ quruluşların bir-birini əvəzləməsi ideyasının XIX əsr dilçiliyindən əxz edildiyinə də diqqət çəkmişdir) absurdluğunu vurğulamışdır¹.

Maraqlıdır ki, stadial tipologiyanın əsas istinad mənbəyinin A.Şleyxer təsnifatı olmasından dolayı bəzi tədqiqatçılar sözügedən bölgünü – «köhnə tipoloji konsepsiyanı» Şleyxer – Marr təsnifatı² adlandırırlar. Lakin naturalizm cərəyanının banisinin və «dil haqqında təlim»in yaradıcısının dillərin klassifikasiyasının qlottoqonik proseslə əlaqələndirilməsi məsələsində mövqelərinin tam eyniyətdən uzaq olması stadial təsnifatın qeyd olunan tərzdə adlandırılmasının doğru olmadığını düşünməyə əsas verir.

Vaxtilə linqvistik fikirdə misilsiz təlatüm yaratmış, sonralar isə eyni əzmkarlıqla tənqid edilmiş «stadial inkişaf nəzəriyyəsi»nin, daha dəqiq desək, bu nəzəriyyə aspektində tipoloji sapma probleminin obyektiv dəyərləndirilməsini aparmaq üçün N.Y.Marr və ardıcıllarının «dillərin tipoloji sistemi» ilə bağlı səsləndirdikləri mülahizələri ilk mənbədən öyrənib münasibət bildirməyin vacibliyini nəzərə alıb onun (nəzəriyyənin) tədqiqat obyektimizdən dolayı maraq kəsb edən əsas müddəalarını araşdırmaya cəlb edək.

«Linqvist-nəzəriyyəçi olmaq niyə çətindir?» sualına cavab axtardığı tədqiqatında Yafəs nəzəriyyəsinin banisi, dillərin stadial inkişafının dörd mərhələsini fərqləndirmiş və müvafiq stadiyalarda meydana çıxan dilləri qeyd etmişdir:

¹ Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, стр. 154-157.

² Десницкая А.В. Об оценке типологических теорий. Н.Я.Марра и И.И.Мещанинова / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.277.

1.İlkin mərhələ	monosillabik və polisemantik (çin və sisteminə malik dillər orta və uzaq Afrikanın canlı dilləri);
2.İkinci mərhələ sisteminə	fin-uqor, türk, monqol dilləri malik olan dillər;
3.Üçüncü mərhələ sisteminə	1.Günümüzədək gəlib çatmış Yafəs malik olan dillən dilləri (yəni müasir terminologiyaya görə Qafqaz-İber dilləri – A.H.)
2. Hami dilləri (Yaxın və Uzaq dilləri)
4.Dördüncü mərhələ	1.Sami dilləri sisteminə malik olan dillər
2.Prometeid dillər və ya «necə deyərlər» hind-Avropa dilləri ¹

Ən ötəri nəzərlə dəyərləndirildikdə belə, bu stadial ardıcılığın N.Y. Marrın nailiyyətlərinə skeptik yanaşdığı XIX əsr dilçilik fikirlərindən bəhrələnmə sayəsində ortaya çıxdığını görmək olar. Bu səbəbdən də, V.Humboldt, A.Şleyxer və başqalarının dil təkamülü nəzəriyyəsində böyük həqiqət payı olduğunu qəbul etdiyimiz kimi, kök (əslində, N.Y.Marr V.Humboldtun vaxtilə səsləndirdiyi etirazına baxmayaraq, «amorf» istilahına üstünlük verir), aqlütinativ, flektiv tiplərin paralel əsasda mövcud olmayıb bir-birini əvəzləməsi ideyasının özündə «vulqar materializm» kimi dəyərləndirilə biləcək məqam görməsək də, Yafəs nəzəriyyəsi banisini «stadial inkişaf»la bağlı digər açıqlamaları artıq problemin fərqli mahiyyət

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, стр. 343.

qazandığını ortaya qoyur.

İlk öncə onu bildirək ki, təfəkkürün sıçrayışlı inkişafı ideyasının müdafiəsinə qalxan (bu fikir, özlüyündə «təbiətdə sıçrayışların yer almaması» qanunu¹ ilə ziddiyyət təşkil edir) N.Y.Marrın ən böyük yanlışıqlarından biri – dil təkamülünün «sosial rellərə oturdulması» ideyası onun (Marrın) tipoloji dəyərləndirmələrinə də yol tapmış və «stadialist» alim «sosial quruluşun fərqli təbiətindən dolayı, müxtəlif olan təfəkkür» tərzlərini əks etdiyinə görə, «genetik əlaqəli olan formaların», «*həтта, yaxın epoxalarda belə... köklü şəkildə fərqləndiyini*» (?! – A.H.) önə sürmüş və növbəti tədqiqatında bu fikrini daha da inkişaf etdirərək *kök quruluşun ibtidai kommunizm üçün; iltisəqi strukturun ictimai əmək bölgüsünün gerçəkləşdiyi mərhələ üçün; flektivliyin isə sinfi cəmiyyətin formalaşdığı dövr üçün xarakterikliyini* (kursiv bizimdir – A.H.) iddia etmişdir.²

N.Y.Marrın bu mülahizələri onun ardıcılıları arasında ciddi rezonans doğurmaya bilməzdi və «Yafəs nəzəriyyəsi»nin gənc nəsilədən olan ardıcılıları – A.A.Xolodoviç (bu dilçiyə görə, gələcək proletar cəmiyyət yenidən amorf quruluşlu dildə danışacaq) və A.P.Andreyev (bu linqvistə görə isə, əksinə, amorf və flektiv quruluşlu dillər sinfi ziddiyyətlər olan toplum üçün aqlütinativ dillər isə geniş xalq kütlələri üçün daha səciyyəvidir)³ müəllimlərinin mülahizələrini özünəməxsus tərzdə inkişaf etdirmişlər. P.F.Yakovlev də N.Y. Marrın fikirlərini bu və ya digər şəkildə təkrar eləsə də, sosial terminologiyanın tətbiqi baxımından daha irəli gedərək, flektiv quruluşun meydana

¹ Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в 2 тт.-Т.1. М.,1987, стр.195.

² Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, стр. 352-353.

³ Алпатов В.М. История одного мира. Марр и марризм. М.,1991, стр. 41.

gəlməsinin (siniflərarası) eksploatasiya elementlərinin ortaya çıxması ilə əlaqələndirmişdir¹.

Bəzi tədqiqatçılara görə, «dil haqqında yeni təlim» ardıcılıqları sırasına aidliyi sırf deklarativ xarakter kəsb edən, digər dilçilərə görə isə, mahiyyətcə qatı marçı olan² İ.İ.Meşşaninovun hələ yaradıcılığının sözügedən ideyalardan imtina etmədiyi dövəmlərinə təsadüf edən araşdırmasında səsləndirdiyi mülahizələr stadial nəzəriyyədə genetik, tipoloji və (daha öncə bildirildiyi kimi) sosiolinqvistik təsnifatların kriterilərinin ortaqlaşdırılmasının səbəbləri ilə bağlı «izah»ı ortaya qoyur. Genetik təsnifata əsasən, eyni mənəbdən şəxələnən dillərin sonralar tipoloji klassifikasiyaya görə ümumiləşdirilməsi qeyrimümkün olacaq səviyyədə fərqləndiyini bildirən «Dil haqqında təlim» (1936) əsərinin müəllifi «stadialist»lərin dil və təfəkkürün vəhdətindən; sonuncunun (təfəkkürün) «istehsal və sosial münasibətlər formaları»ndan dolayı «sıçrayışlı» tərzdə dəyişərək, eyni zamanda, öz «maddi cild»ində də dəyişikliklərə yol açmasından çıxış edib keyfiyyətcə tamamilə yeni olan bölgünü önə sürdüklərini qeyd etmişdir³.

«Hind-Avropa məktəbinin əsaslı səhvlərindən biri – onun, dilin araşdırılan mərhələsinə yanaşmada sərgilədiyi stabillikdə ... əksini tapan yalançı stabillik» olduğunu bildirən İ.İ.Meşşaninov⁴ özünün digər araşdırmasında «yeni təlim» doqmalarını açıqlayarkən, «dilin (hazırkı) vəziyyətinin keyfiyyətcə fərqlənən digər vəziyyətə; bir

¹Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1947, стр. 153.

² бах: Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, стр. 154-172.

³ Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л., 1936, стр. 43.

⁴ Yənə orada, c.43.

tipdən digər tipə keçə bilməsi» və bu keçidin keyfiyyətə fərqlənən (yeni) dilin yaranmasına təkan verməsi ilə bağlı suallara müsbət cavab vermiş və «stadial dəyişimlərin ... stadial analiz» sayəsində ortaya çıxdığını bildirmişdir.¹ Başqa sözlə, stadialçılığın dil sisteminin tədqiqində ortaya qoyduqları dinamik yanaşma onların bu məsələdə yetərinə ifrata vararaq, tipoloji müstəvidəki təkamülü qlottoqonik proseslərlə demək olar ki, eyniləşdirdiyini aşkarlayır. Nə qədər qəribə görünsə də, bu qəbildən «paleontoloji araşdırmalar» müəyyən dövr ərzində təqdirlə qarşılanmışdı².

3.1.2. Tədqiqatımızın obyektinə birbaşa aidliyindən dolayı diqqət yetirmək istədiyimiz digər məqam bilavasitə tipoloji modifikasiya hadisəsi ilə əlaqəlidir. Daha dəqiq desək, söhbət «sıçrayışlı» inkişaf tərəfdarlarının tipoloji uyğunsuzluq faktları qarşısında keçid formalarının mövcudluğunun etirafından gedir. Lakin bu «etiraf»ın özündə də genealoji və tipoloji təsnifatın «stadial təkamül rəlslərinə oturdulması»nın fəsadları aşkar şəkildə sezilir.

Erməni və gürcü dillərinin qrammatik quruluşuna əsasən onların iltisafilikdən flektivliyə keçid mərhələsində olduğunu önə sürən N.Y.Marr birincinin hind-Avropa, digərinin isə sami dil sisteminə yaxınlaşdığını (?! – A.H.) iddia etmiş, daha sonra isə bu kimi «fakt»larla əlaqədar nəzəri ümumiləşdirmələrinin davamı olaraq, yeni sistemin normaları ilə relikt sistemin normalarının (məs: aqlütinativ və qeyri-aqlütinativ normaların) bir arada mövcudluğunun mümkünlüyü ideyasını səsləndirmişdir.³

¹ Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л., 1948, стр. 36-37.

² Мәс: Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л., 1986, стр.168.

³ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра), Л., 1933, стр.346,367.

Sonuncu mülahizə özlüyündə heç bir etiraz doğurmasa da, onun altyapısını təşkil edən «arqumentasiya» bazası tənqiddə davam gətirəcək səviyyədə deyil. Belə ki, yeni qrammatik quruluş heç vəchlə mahiyyətə yeni dilin meydana gəlməsi anlamına gəlmədiyindən iltisafilikdən flektivliyə keçidin reallaşmasının yeni «sistem»ə,yəni, dil ailəsinə addım kimi dəyərləndirmək kökündən yanlış olardı (onu da deyək ki, N.Y.Marrın özünün bu məsələ ilə bağlı təərəddüdləri yox deyil: sami və hind-Avropa fleksiyasının yekcins olmadığını bildirən «stadialist» öz nəzəriyyəsinin məntiqinə uyğun olaraq, aqlütinativ quruluşlu Yafəs dillərindən törəyən birincilərin, digərlərinin «sələfi» olmasını «müəyyənləşdirməyə heç də meyilli olmadığını» bildirmişdir).¹

Bununla belə, obyektivlik naminə o da qeyd olunmalıdır ki, flektiv dillərdəki iltisafı elementlərin çoxsaylılığından çıxış edən bəzi tədqiqatçıların (konkret olaraq, holland tədqiqatçısı Ulenbekin) bu tipoloji təmayüllərə əsaslanan bölgünün lüzumsuzluğu ilə bağlı iddialarına qarşı çıxarkən² N.Y.Marr (bu kontekstdə səsləndirilən digər fikirlər nəzərə alınmazsa) tam haqlı idi. Lakin istər sonuncu məqama, istərsə də dilçinin tipoloji sapma faktlarının mövcudluğuna imkan tanıyan digər mülahizəsinə istinadən, onun tipoloji araşdırmaları uzun müddət yanlış məcraya sürüklənmiş nəzəriyyə müəllifi olduğunu danmaq olmaz. Bu qədər aşkar xətalara baxmayaraq, Marr ideyalarının bir neçə onillik ərzində sovet dilçiliyinin bütün sahələrini tənzimləyə biləcək dominant qüvvəyə çevrilməsinin başlıca səbəbi nə idi?

Dil sistemindəki «mənbəyi keyfiyyətə yeni maddi hə-

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра), Л., 1933, стр.346,367.

² Yənə orada, s. 346-347.

yat, keyfiyyətə yeni texnika və keyfiyyətə yeni sosial quruluşdan qaynaqlanmış inqilabi dəyişikliklər» olan «mutasiya səciyyəli dəyişimlər»in stadial inkişafda aparıcı rol oynamasını önə sürən N.Y.Marrın təqdim etdiyi təsnifatda «bir arada olması qeyri-mümkün olan... tipoloji və sosiolinqvistik klassifikasiyaların birləşdirilməsinə» diqqət çəkmiş V.M.Alpatov, özünün bu kimi fikirlərin ifşasına yönəlmiş «Bir mifin tarixçəsi. Marr və marrizm» əsərində, maraqlı bir məqama toxunaraq «hər bir mif öz əsasında müəyyən həqiqət zərrəsini daşmalıdır» postulatını xatırlatmışdır. Dilçiyə görə, bu «zərrə»lər – N.Y.Marrın Qafqaz dillərinin misilsiz bilicisi kimi şəksiz nüfuzundan və həmin dövrdə, yəni XX əsrin ilk onilliklərində intişar tapmaqda olan dilçiliyinin XIX yüzilliyin linqvistikasının ortaya çıxardığı, lakin həllinə müvəffəq olmadığı bir çox problemə çözüm gətirə bilməməsindən qaynaqlanırdı.¹

Zənnimizcə isə, N.Y.Marr ideyalarının tez bir zamanda çoxsaylı tərəfdar ordusu toplamasının başlıca səbəbi, həqiqətən də, XIX əsr linqvistikasının həll edilməmiş problem «mirası» qarşısında müəyyən mənada acizlik nümayiş etdirən XX yüzilliyin düşüncə sahiblərinin «xilasedici dairə» qismində mövcud təkamül ideyalarına müraciət etməsi sayıla bilər. Ən azından, «köhnə linqvistik məktəbin formanın – stabil, lüğətin isə dəyişkən olduğunu öyrətdiyini» bildirən N.Y.Marrın bu («köhnə məktəbə» məxsus) yanaşmanın yararsızlığının ortaya çıxararkən haqlı olduğunu və «*dildə heç bir dəyişməz formanın olmaması; forma və mənaların ... dəyişməsi*» haqqındakı fikirlərində (kursiv bizimdir – A.H.)² heç də yanlış olmadığını etiraf etməmək düzgün deyil. Lakin dəyişən sosial quruluş həmin

¹ Алпатов В.М. История одного мира. Марр и марризм. М., 1991, стр.40-42.

² Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Б., 1927, стр.62.

evolusiya sxeminin fərqli «anturaj»da təqdim edilməsinə təhrik etmişdir ki, nəticədə vulqar materializm dilin obyektiv daxili qanunauyğunluqlarla şərtlənən inkişafını ictimai-siyasi formasıyadan dolayı asılılıq durumuna «salmışdır»; dil – üstqurum səviyyəsinə «endirilmişdir». Başqa sözlə, problem dil təkamülü ideyasından deyil, onun sağlam elmi-faktiki zəminə oturdulmamasından qaynaqlanmışdır.

Yafəs nəzəriyyəsinin linqvistik tipologiya ilə bağlı ayrı-ayrı müddəalarında yer alan qüsurları ilə bərabər, N.Y.Marrın mülahizələrinin (bu istiqamətdə) yol açdığı bəlkə də ən böyük fəsad – onların (həmin ideyaların) total inkarı şəraitində dillərin kök-aqlütinativ-flektiv dil mərhələlərini keçməklə inkişafda olması ideyasının, demək olar ki, uzun müddət linqvistik düşüncədən kənarlaşdırılması durumu hesab edilə bilər. Belə ki, Marr ideyalarının ifşasına həsr olunan tədqiqatlar bu istiqamətli araşdırmalara marağı azaltmış; ortaya çıxan əzsayda təhlillərdə isə, R.Budaqovun bildirdiyi kimi, Kant və Hegel fəlsəfəsində təsbit olunan ümumnəzəri müddəaların ziddinə olaraq, *dillərin «yalnız dəyişdiyi, heç vəchlə inkişaf etmədiyi»* (kursiv bizimdir – A.H.)¹ önə sürülmüşdür. Bununla belə, zamanla (növbəti onilliklərdə) sovet dilçiliyində istər «dilə sosial şərtləndirilməsi» ideyaları², istərsə də dil strukturunun mərhələli inkişafı ilə bağlı ehtimallar³ bu və ya digər səviyyədə «bəraət» qazanmağa müvəffəq olmuşdur.

¹ Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX-XX вв. Из истории лингвистических учений. М., 1988, стр.18-19.

² бах: Серебренников Б.А. О связи явлений языка с историей общества. // Известия АН ССР Литература. Язык. Искусство, 1976, №4, стр. 69-80.

³ бах: Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий // Вопросы языкознания, 1965, №1, стр.40.

Onu da qeyd edək ki, N.Y.Marr tərəfdarlarının Yafəs nəzəriyyəsinin linqvistik düşüncə tərəfindən qəbul edilməsi üçün göstərdiyi güclü pressinq «təsir əks-təsirə bərabərdir» formulu üzrə, daha sonralar – «stadial inkişaf nəzəriyyəsi»nin ifşasından sonra, bütövlükdə dil təkamülü ideyasına kölgə salmış olsa da,¹ «dillərin tipoloji tədqiqinin müasir istiqamətləri»ni dəyərləndirmiş V.A.Zvegintsevin bildirdiyi kimi, «dillərin tipoloji araşdırılmasına dinamik yanaşma (qəti şəkildə N.Y.Marrın əsərinin təsiri ilə deyil), son onilliklər ərzində müxtəlif linqvistik cərəyanlarda fərqli forma alaraq geniş tətbiq qazanmışdır» (məs: neolinqvistlərdə; Q.Qabelentsin «*spiralik*»² *inkişaf nəzəriyyəsinə*).³

3.2. «Qarışıq tip» nəzəriyyəsi – tipoloji determinanta və sapma faktları ilə bağlı problemdən «çıxış yolu» kimi. Aqlütinativ və flektiv tiplərarası həmhüddud zonada baş verən bəzi proseslərin dil strukturunun təkamülü ideyası ilə bağlı nəzəriyyə müstəvisindəki dəyərləndirməsi haqqında

3.2.1. Dil strukturunun mərhələli təkamülü ideyasının linqvistik tipologiyada doğurduğu əks-səda ilə bağlı

¹ Obyektivlik naminə onu da qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə N.Y.Marrın dilçilik görüşlərinin yenidən dəyərləndirilməsi, daha dəqiq desək, onların, müəyyən mənada, reabilitasiyası yönündə bəzi addımlar atılmaqdadır. (bax: Алпатов В.Что может дать наследие Марра? / Colloque international Un paradigme perdu : la linguistique marriste en URSS (années 1920-1950) Centre de conférences de Crêt-Bérard (au-dessus de Vevey), 1-3 juillet 2004 <http://www2.unil.ch/slav/ling/colloques/04Marr/prog.html#VA>)

² Tədqiqatın IV fəslində spiralik inkişaf nəzəriyyəsinə münasibət bildiriləcək.

³ Звегинцев В.А. Современные направления в типологическом изучении языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр. 11.

məqamlara xüsusi diqqət ayırmağımız səbəbsiz deyil. Belə ki, tipoloji sapma problemi əslində həmin inkişaf sxemi məsələsinin tərkib hissəsindən başqa bir şey deyil. Belə ki, bir çox hallarda tipoloji təsnifatın ən önəmli qüsurları sırasında, onun heç də bütün dünya dillərini əks etdirməməsi iradı ilə yanaşı, bu klassifikasiyanın özünün müəyyənləşdirdiyi tipoloji «etalon»lara bir qədər «etinasızlıq» nümayiş etdirərək anomaliya faktlarını «gözdə keçirdi» etməsi məsələsinə diqqət çəkilməsinə¹ baxmayaraq, hətta, belə «məhdud» dil materialına, yəni yalnız elmə məlum dünya dillərinə əsaslanan klassifikasiya ilə bağlı bir mülahizənin: «hər hansı bir tipoloji «etalon»a *tam olaraq* uyğun gələn «təmiz» dil yoxdur!» - fikrinin (aid olduğu dilçilik cərəyanından, yəni linqvistik tipologiyanın digər problemləri ilə bağlı sərgilədiyi mövqedən asılı olmayaraq) digər şəkildə, demək olar ki, bütün tipoloqlar tərəfindən səsləndirilməsi problemin heç də təsnifat mexanizmindən qaynaqlanmadığını düşünməyə əsas verir. Başqa sözlə, tipoloji sapma faktlarının əksər hallarda dil tipi etalonlarının özəllikləri arasında sərhəddin düzgün müəyyənləşdirilməməsindən dolayı deyil (halbuki, tədqiqat boyu şahid olacağımız kimi, belə hallar da istisna olunmur), məhz, dil sistemin özünün təkamülü şəraitində meydana gəlməsi təsbitlənilir.

Daha öncəki təhlilləri xatırlasaq, sapma faktlarının bu əsasda təsbiti ideyasının yekdil razılıqla qarşılanmadığı ortaya çıxmış olar. Belə ki, anomaliya hallarının obyektiv mövcudluğunun etirafının təsnifatlandırma konsepsiyasında, təxmini olaraq, iki yanaşmanın formalaşması ilə nəticələndiyini söyləmək olar.

Birinci halda, bu – sapma faktlarının (geniş anlamda)

¹ məs: Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр.189.

yananma səbəbləri ilə dərindən «maraqlanmadan», sözügedən elementlərin müxtəlif tipoloji tendensiyaların «birgəməvcudluğu»nun təzahürü olmasını önə sürməklə kifayətlənən tipoloji xarakterologiyadır. İkinci halda isə söhbət təkamül ideyası ilə əlaqədar yaranan yaşmadan gedir. Bu isə, öz növbəsində, ekstralingvistik faktorlardan qaynaqlanmadığı təqdirdə istənilən dildəki tipoloji sapma hallarının böyük əksəriyyətinin təbiətinin çözümlünün, məhz, dil təkamülü ideyasında aranması anlamına gəlir.

Başqa sözlə, dilin (geniş anlamda) statiklikdən məhrum olması onun sisteminin, tam olaraq, eyni tipoloji təkamül mərhələsində qərar tutmasını mümkünsüzləşdirir. Və bu zaman dilin dinamik inkişafından dolayı, «sistemlər sistemi»nin ayrı-ayrı yaruslarının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, onların hal-hazırkı; daha öncəki və ya perspektivdəki tipoloji təkamül «pillə»sinə uyğunlaşması məsələsi həll olunur. Daha dəqiq desək, dominant göstəricilər tipoloji xarakteristikaları bəzirləşdirdiyi halda, digər elementlər – anomaliya halları inkişaf «zəncir»indəki əvvəlki və sonrakı «halqa»lara aidiyyətinə görə təsniflənir.

Bu yanaşmanın doğruluğunu isbatlamaq üçün, oxşar differensiasianın cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı zəminində də izlənildiyini söyləmək olar. Belə ki, «təmiz tip» prinsipinin əsas götürülməsinin insan cəmiyyətinin bu və ya digər ictimai-iqtisadi formasıya aidiyyətinin inkar edilməsi anlamına gəldiyini» bildiren V.Z.Panfilov (dilçi apardığı paralelliyin sonuncunun, yəni, insan cəmiyyətinin heç bir ictimai-iqtisadi formasıya «təmiz» halda realizasiya etməməsindən qaynaqlandığını önə sürmüşdür) «kapitalizm ictimai-iqtisadi formasıya bu və ya digər cəmiyyətdə mövcud olarkən, bir çox halda (öz inkişafının ilkin dövrlərində isə - həmişə) ondan öncəki feodalizm ictimai-iqtisadi formasıya

elementlərini mühafizə etməsinə» diqqət çəkmişdir¹. Başqa sözlə, bu və ya digər təmayüllü dil materialında müşahidə edilən və həmin tipin xarakteristikasına adekvat təbiət sərgiləməyən elementlərin təsbiti probleminin, birmənalı şəkildə, yalnız klassifikasiya qüsuru kimi səciyyələndirilməsi həqiqətdən uzaq olardı.

Deməli, ənənəvi klassifikasiya modelinin əleyhidarlarının XIX əsr tipologiyalarını bu və digər dilin mövcud reallıqlarını nəzərə almadan, yəni tipoloji səpmələrin mövcudluğuna baxmayaraq, həmin dili müəyyən tipin özəllikləri çərçivəsinə «sıxışdırıb» salmaqda günahlandırان tədqiqatçılar² tam olaraq haqlı deyillər (unutmaq olmaz ki, doğrudan da, XIX əsr tipologiyaları bir çox halda səpmə faktlarını diqqətdən kənarı saxlayırdı).

Yekcins vahidlərdən təşkil olunmayan dilin ehtiva etdiyi sistemlərin qarşılıqlı şərtləndirmə əsasında qurulan əlaqələrinə baxmayaraq, onların (həmin yarusların) müəyyən səviyyədə avtonomluğa malik olması da məlumdur. Məhz, həmin nisbi anlamdakı muxtariyyət dilin bütün yaruslarının tipoloji təkamül sxeminə görə, eyni inkişaf səviyyəsində qərar tutmasını qeyri-mümkün edir: bəzi kateqoriyalar çərçivəsində mobil dəyişikliklər müşahidə edildiyi halda, digərlərinin yetərinə mühafizəkar təbiət sərgilədiyini söyləmək olar. Başqa sözlə, istənilən konkret dilin müəyyən zaman kəsiyini əhatə edən tipoloji dəyişikliklərinin qrafik həllini vermək mümkün olsa idi, həmin təhlil zamanı dil sisteminin ayrı-ayrı yaruslarını əhatə edən dəyişmələrinin trayektoriyasının düzxətli

¹ Панфилов В.З. О задачах типологических исследований и критерия типологической классификации языков. // Вопросы языкознания, 1969, №4, стр.8.

² məs: Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973, стр.235.

olmayacağını əvvəlcədən tam yəqinliklə söyləmək mümkün olardı. Məhz, dil dəyişmələrinin ehtimal edilən həmin xəyali trayektoriyasının ayrılığı linqvistik terminologiya «qarışıq tip» anlayışının gətirilməsinə əsas verib.

3.2.2. «Qarışıq tip» (mixed type, type mixte) anlayışının qeyri-dəqiqliyinin dillərin morfoloji təsnifat ənənələrinin, «dil tipi» anlayışının müəyyənləşdirilməsi zamanı, daxili ziddiyyətləri nəzərə almaması ilə əlaqəli olduğunu bildirən Q.A.Klimov bu səbəbdən də, «formal tipologiya praktikasında qarışıq tip (məs: iltisqa-flektiv sistem) etalonlarının işlənilib hazırlanması pretsedentinin məlum olmadığını» qeyd etmişdir.¹ Başqa sözlə, «qarışıq tip» anlayışı, özlüyündə «təmiz tip»in mövcudluğu ehtimallarına yol açır: «qarışıq tip» varsa, deməli, onun mövcud strukturunu şərtləndirən tipoloji təmayüllərin «təmiz» (?! – A.H.) halda reallaşdığı dillər də var.

Digər tərəfdən «qarışıq tip», yalnız iki tipoloji təmayülün kəsişməsini nəzərdə tutur ki, bu da həmin dil strukturunun daha öncəki struktur mərhələnin izlərinin və ya növbəti quruluş «pillə»sinə cəhdlərinin yer almaması anlamına gələ bilər. Bu məqamlarla bağlı sualların mümkün qədər dolğun cavablandırılması üçün problemin kökünə nəzər salmağa çalışaq.

İlk olaraq, hələ V.Humboldt tərəfindən təsbit edilən «təmiz dil tipinin təcəssüm etdirən dil yoxdur!» - postulatının sonrakı nəsil tipoloqlar tərəfindən də dəstəklənməsi M.A.Jurinskayanın qeyd etdiyi kimi, XX əsrin 50-ci illərindən etibarən, «ənənəvi morfoloji klassifikasiyada təklif edilən kriterilərin dəqiqləşdirilməsi və eksplikasiyası» çərçivəsində tipoloji təmayüllərin qarşılıqlı əlaqələrinin, daha dəqiq desək, onların birgəməvcudluğu-

¹ Климов Г.А. Принципы конденсивной типологии. М., 1983, стр.30-31.

nun xüsusiyyətlərinin (məs: kök və iltisəqi strukturların münasibətləri; aqlütinativ və flektiv təmayüllərin əlaqələri) öyrənilməsinə marağı daha da artırmış oldu¹.

Tiplərin həmhüdüdü zonasında baş verən proseslərin dəyərləndirilməsi işinə çox sayda tədqiqatçılar qrupu cəlb edilsə də, məsələnin nəzəri müstəvidə həll qazanmaması ayrı-ayrı konkret dillərdə təzahür tapan sapma elementlərinin yaranma səbəbləri ilə bağlı yekdil fikrin əldə edilməsinə mane olurdu. Bu istiqamətli araşdırmaların kütləviləşməsinə müşahidə edən bəzi tədqiqatçılar, hətta, V.Humboldt postulatının tipologiyanın bu həlledilməz problemlər toplusu üçün bir növ «xilasedici dairə» olduğunu iddia edirdilər.

Konkret olaraq, «iltisəqi dillər tipologiyasının məsələləri»ni çözməyə çalışan O.P.Sunik «qarışq tiplər» nəzəriyyəsinin (əgər bunu, ümumiyyətlə, nəzəriyyə adlandırmaq mümkündürsə – O.P.Sunik) ənənəvi morfoloji təsnifatın meydana gətirdiyi nəzəriyyə «dalanı»ndan («çixmaz»ından) qurtulmaq üçün çox uğursuz cəhd» olduğunu; «amorf-aqlütinativ, aqlütinativ-inkorparlaşan; aqlütinativ-flektiv və s. dillərin mövcudluğunun etirafının isə məntiqin əsaslarını gözdə tutaraq dialektikanın sofistika və eklektika ilə əvəzlənməsini» təcəssüm etdirdiyini önə sürmüş və *tipomorfoloji sxemin köhnə variantı ...olmadan... dillərin tipoloji tədqiqinin qeyri-mümkünlüyü iddialarının isə yalnız linqvistik tipologiya ilə heç vaxt maraqlanmayan şəxslərə məxsus olduğunu*» (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir.²

¹ Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков / Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990, стр.512.

² Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, стр. 29-30.

Göründüyü kimi, O.P.Sunikin fikirləri müəyyən təzaddan xali deyil. Daha öncə müraciət edilən (və irəlidə izləyəcəyimiz) iqtibaslardan məlum olduğu kimi, alimin morfoloji klassifikasiyaya münasibəti ardıcılığı ilə seçilmir: digər araşdırmalarında bütün (alimə görə) qüsurlarına baxmayaraq, sözügedən təsnifatın metodoloji gərəkliliyini vurğulayan O.P.Sunik¹ yuxarıdakı təqdim olunan mülahizəsində məsələyə daha kəskin münasibət sərgiləməklə bərabər problemin həlli yollarını təklif etmir və O.P.Sunik bu yanaşmasında heç də tək deyil. Belə ki, onun (O.P.Sunik) kimi, müxtəlif dillərdə fərqli tipoloji quruluşa xas olan üsürlərin mövcudluğunu təsbit edən, lakin ənənəvi klassifikasiya çərçivəsində sapma probleminə həll qazandıra bilməyərək sözügedən təsnifatın yararlılığına və ya dil təkamülü ideyasına skeptik münasibət bəsləyən dilçilər heç də az deyil.

Öz araşdırmalarında iltisacı dillərdə flektiv dil üsürlərinin yer alması faktını (konkret olaraq, gürcü dilində ablaut hallarının; svan dilində əsasın fleksiyasının mövcudluğunu) dəfələrlə etiraf edən T.S.Şaradzenidze tipoloji xarakteristikadakı dəyişikliklərin dil təkamülündən qaynaqlanmadığını, «dillərarası tipoloji fərqliliklərin nə sinxronik, nə də diaxronik planda universal olan vahid sxemə salınaraq» «bütün hallarda bir tipin digərindən törədiyini iddia etməyin əsassız olduğunu» bildirmiş və konkret olaraq, aqlütinativ-flektiv quruluş münasibətlərinə gəlincə, mövcud sapma elementlərinin, prinsip etibarilə, iltisacıliyin flektivlikdən öncəki mərhələni təcəssüm etdirməsi fikrinin əsaslandırılması üçün tutarlı arqument

¹ Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, стр.10.

olmadığını önə sürmüşdür¹. Bu isə dolayısı ilə, iltisafı quruluşlu dillərin flektiv struktur üçün meta-dil təşkil etməsinə fikrinə etiraz kimi səciyyələndirilə bilər.

Bu mənada, gürcü alimi B.A.Uspenskinin meta-dil təliminə qarşı çıxaraq tipoloji təkamül ideyalarına aşkar speksis nümayiş etdirən O.P.Suniklə² həmrəyliyi ortaya qoyur. Bu isə həmin mövqeyi paylaşan dilçilərin bu və ya digər dərəcədə linqvistik xarakterologiya yanaşmasını sərgilədiyini düşünməyə əsas verir. Belə ki, dillərin tipoloji səciyyələndirməsi məsələlərində «artıq tükənmiş ənənəvi klassifikasiya» ideyalarından deyil, xarakterologik təhlillər prizmasından çıxış edilməsini təklif edən V.Skaliçka da O.P.Sunikin «qarışıq tip» ideyası ilə bağlı səsləndirdiyi mülahizələrə etirazını bildirməsinə baxmayaraq, bu tipoloji sapma faktlarının təkamül ideyaları ilə əlaqələndirilməsi məsələsində tam analogi mövqə ortaya qoymuşdur.³

Tipologiyanın xarakteroloji aspektdən anlaşılması yolunun Fink tərəfindən təklif edilməsinə baxmayaraq (F.Fink özünün təzadlı kriterilərə əsaslanan təsnifatında, gürcü dilinin qrup-flektiv; yunan dilinin əsas-flektiv; ərəb dilinin kök-flektiv olması ilə bağlı və s. kimi səciyyələndirmələr aparmışdır – A.H.),⁴ V.P.Danilenkonun bildirdiyinə görə, F.Fink, eləcə də H.Şteyntal, F.Misteli

¹ Шарадзенидзе Т.С. морфологическая классификация языков и основные вопросы исторической типологии / Лингвистическая типология. М., 1985,стр.36-37.; Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975,стр. 44-46.

² Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, стр.30.

³ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, М., 1966, №4, стр.27-28.

⁴ Березин Ф.М. , Головин Б.Н. Общее языкознание.М., 1979,стр.347.

ideyalarının mənbəyini V.Humboldt təlimindəki dilin xarakteri haqqında fikirlər təşkil etmiş; terminoloji dövriyyəyə daha sonralar daxil olmuş «lingvistik xarakterologiya» istilahı isə həmin mövqeyin ardıcılıqlarından sayılan V.Matezius tərəfindən təklif edilmişdir.¹

Maraqlıdır ki, xarakteroloji yanaşma tərəfdarları bir çox hallarda, qüsurlarına görə tənqid etdikləri morfoloji klassifikasiyanın aydınlıq gətirə bilmədiyi tipoloji sapma probleminin çözümü dil tiplərin sayının artırılmasında görürdülər. Belə ki, yuxarıdakı fikirlərindən iqtibas gətirdiyimiz F.Finkin bölgüsü səkkiz, Fr.Mistelinin təsnifatı on bir²; V.Skaliçka və T.Milevski klassifikasiyaları isə beş dil tipini³ əhatə edir.

3.2.3. Son klassifikasiyalarla bağlı (bir qədər haşiyəyə çıxmaqla) dəqiqləşdirmə apararaq möqeyimizi açıqmlağ istərdik. Belə ki, bu təsnifatlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq çətin olsa da (T.Milevski polisintetik dilləri iltisafı dillərlə, demək olar ki, eyniləşdirsə də, onların aqlütinativ tipin alttipini təcəssüm etdirdiyini önə sürmüşdür), hər iki klassifikasiyada flektiv dillər bəzi özəlliklərinə görə müxtəlif tiplərə bölünmüş; V.Skaliçka təsnifatında «introflektiv»⁴, T.Milevski klassifikasiyasında «alternasiyalı»⁵ adlandırılan dil tipi sami dillərinə; əsl

¹ Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4, стр.120.

² Шаразенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, стр.44.

³ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания. 1966, №4., стр.29-30., Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии, М., 1963, стр.25-27.

⁴ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания. 1966, №4.,стр. 28.

⁵ Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследо-

mənada, flektiv tip isə hind-Avropa dillərinə aid edilmişdir.

Sami kökünün «səsləndirilməsi» (oqlasovka) ilə hind-Avropa fleksiyasının yekcins mahiyyət kəsb etməməsi bir çox dilçilər tərəfindən qeyd edilmişdir. Lakin bu fərq, yuxarıda təqdim edilən mülahizələrdə bildirildiyi kimi, «daxili fleksiya»nın əlahiddə dominantlığı (intro-fleksiya) və ya alternasiyalara xas güclü birikmə özəlliyi ilə birbaşa əlaqəli deyil. Belə ki, çex dilçisinin «hind-Avropa və sami dillərindəki «daxili fleksiya» haqqında»kı tədqiqatında bu fleksiya növləri arasında əsaslı fərqi olmasını önə sürən İ.A.Melçuka etiraz etməsinə baxmayaraq¹, (göründüyü kimi, paradoksal vəziyyət yaranır: əsaslı fərqi olması fikri ilə razılaşmayan, dilçi, bununla belə, hind-Avropa və sami fleksiyalarının müxtəlif dil tiplərini təcəssüm etdirməsi qənaətinə gəlmişdir) sözügedən dillərin morfoloji strukturu spesifikliyi ilə fərqli yorumlara yol açmışdır. Məhz, sözün morfoloji strukturunun bir sıra özəllikləri burada flektiv dillər üçün tipiklikdən bu və ya digər dərəcədə uzaq olan halların müşahidə edilməsi ilə bağlı mülahizələrin yaranmasına və qısa zaman çərçivəsində onların (həmin mülahizələrin) təkcə bir çox samışunaslar arasında deyil, dil nəzəriyyəçiləri tərəfindən də təqdirlə qarşılanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, hind-Avropa və sami dillərindəki «daxili fleksiya» adı ilə tanımlanan hadisələri əsaslı şəkildə qarşılaşdıraraq, sonunculardakı (sami dillərindəki) qısa sait əvəzlənməsinin «ciddi dəyişməzliyə malik kökün mövcud şəraitdə gerçəkləşən affiksasiya, özü də *aqlütinativ xarakterli* affiksasiya» olduğunu (kursiv bizimdir – A.H.) bildirən İ.A.Melçuk qeyri-sami dillərindəki apofoniyadan fərqli olaraq bu dillərdəki «səsləndirmə»nin «transfiksasiya» adlandırmasını, lakin bununla

вания по структурной типологии, М., 1963, стр.26.

¹ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания. 1966, №4, стр.28.

belə, «daxili fleksiya» istilahından imtina edilməməsini daha məqsədəuyğun saymışdır.¹

Ərəb sözdüzəltmə və sözdəyişməsində istifadə olunan bu qrammatik vasitənin tipoloji sapma hadisəsini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı ehtimalını bir qədər ehtiyatla səsləndirən dilçinin təqdim olunan iqtibaslardan da aşkar sezilən tərəddüdlü münasibətinin arxasında, görünür, sami dillərinin flektiv dil statusunun «nüfuz»unun etirafı dayanır. Əslində isə, ərəb və digər sami dillərindəki struktural anomaliya hallarının mövcud olması ilə bağlı müəyyən şübhələr doğuran faktların təhlili zamanı flektiv dillərlə aqlütinativ dillər arasında heç bir keçilməz «Çin səddi»nin olmadığını bildirən V.Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi², flektiv dilin mövcud özəlliklərinin nəzərə alınması zamanı aqlütinativ üsürlərin təsadüf edilməsinin mümkünlüyünü gözdən qaçırmamaq lazımdır.

İstənilən halda qeyd etməliyik ki, müəyyən təzadlı mülahizələrin yer almasına baxmayaraq, İ.A.Melçukun haqqında bəhs edilən əsəri ərəb dilindəki aqlütinativ üsürlərin araşdırılması işində önəmli rol oynamış və hətta, ümumi dilçilik nəzəriyyəçilərinin bu dillərin bərmənalı flektivliyi ilə bağlı səsləndirdikləri fikirlərində yanıldıqlarını etiraf etməsinə³ təkan vermişdir.

Sami dillərindəki aqlütinativ təbiətli elementlərin təhlilinə daha artıq nüfuz etmədən onu da qeyd edək ki, ərəb, akkad və digər qohum dillərin strukturunda yer alan bu qəbildən tipoloji sapma hallarının tədqiqində

¹ Мельчук И.А. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках // Вопросы языкознания, 1963, №4, стр.39-40

² Мəmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. B., 1992, s.110.

³ məs: Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 269, 285-286.

L.A.Lipin,¹ N.V.Yuşmanov, Y.Q.Titov,² V.P.Starinin,³ V.M.Məmmədaliyev⁴ və digər dilçilərin araşdırmaları məstəsna rol oynamışdır.

Tipoloji modifikasiya və onun nəticələri olaraq meydana çıxan sapma elementləri probleminin linqvistik tipologiya çərçivəsindəki həlli, daha dəqiq olsaq, onun morfoloji klassifikasiyada tiplərin delimitasiyası işindəki inikası məsələsinə qayıdaraq qeyd edək ki, sami dillərində aqlütinativ mexanizmin yüksək iş əmsalı nümayiş etdirməsinin etirafı vaxtilə F.F.Fortunatovun ənənəvi təsnifata düzəliş verməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, görkəmli dilçi «morfoloji klassifikasiyalarda, adətən, flektiv dillər» kimi xarakterizə edilən sami dillərinin sözügedən özəlliyindən çıxış edərək onların flektiv-aqlütinativ tipi təcəssüm etdirdiyini önə sürmüş və daha sonra hind-Avropa dillərinin strukturunun səciyyələndirilməsi kontekstində sonuncuları quruluş etibarilə aqlütinativ və flektiv-aqlütinativ dillərə qarşı qoymuşdur⁵.

Göründüyü kimi, bir dil tipi çərçivəsində alttipilərin təsbiti (V.Skaliçka və T. Milevski təsnifatlarında flektiv dil tipi daxilindəki fərqləndirilmədə olduğu kimi) və ya tipoloji sapma faktlarının çoxsaylılığının təsbiti ənənəvi bölgü sərhədlərinin aşmasına təkan vermişdir. Maraqlıdır ki, məhz, sonuncu məqam – tipoloji anomaliya hallarının

¹ Липин Л.А. Аккадский язык. М., 1964, стр.9,53 ; Липин Л.А. Элементы агглютинации а аккадском языке. / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960.

² Юшманов Н.В. Амхарский язык. М., 1959, стр. 9,35.

³ Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963.

⁴ Мəmmədaliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. B., 1992, s. 110-112.

⁵ Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М., 1956, стр.153-154.

kütləviliyi bir çox dilçilərin xarakterologik yanaşmaya üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur. Bu mənada, xarakterologik tipologiyanın parlaq nümayəndələrindən sayılan F.Fink, V.Skaliçka, V.Mateziusla bərabər, ənənəvi təsnifatın qüsurlarından dolayı, ona aşkar skeptik münasibət bəsləyən Boduen de Kurtenenin tipoloji görüşləri də xüsusi maraq doğurur.

«Dillərin morfoloji tiplər nöqteyi-nəzərindən təsnifatlandırılması ilə bağlı dövrümüzə qədər məlum cəhdləri uğursuz və tükənmiş hesab etmək olar. Onlar (artıq) elmin tarixinə aiddirlər» – fikrinin müəllifini belə qəti neqotiv mövqeyinə görə xarakteroloqlar sırasına aid edən T.S.Şaradzenidze görkəmli alimin ənənəvi təsnifatı əvəzləyə biləcək morfoloji xarakteristika proqramının işləyib hazırladığını qeyd etmişdir¹.

Tədqiqatımızın obyektindən dolayı, Boduen de Kurtenenin tipoloji dəyərləndirmələrində diqqətmizi xüsusilə cəlb edən cəhət onun tipoloji sapma faktları ilə bağlı təhlilləri sayıla bilər. Belə ki, görkəmli dilçi özünün məşhur «V.V.Radlovun əsərinin səhifələrində qeydlər» məqaləsində yazır: «Fleksiya» adlandırılan və «aqlütinasiya» kimi tanınan mexanizmlər arasında fərq o qədər qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq və qarışıqdır ki, çətin ki, bu və ya digər morfoloji tipin tam mənada düzgün səciyyələndirməsini apara biləcək adam tapılar və «fleksiv dillər»in özəllikləri hesab edilən proseslər, əsl mənada, dil təfəkkürünün bütün tiplərində təsaduf edilir»².

Dilçilik tarixindəki önəmli xidmətləri ilə adını ölümsüzləşdirən alimin təqdim olunan mülahizələri ilə və adı

¹ Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX-XX веков. М., 1980, стр. 98.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр.181.

çəkilən məqalədə yer alan digər fikirləri ilə tam mənada razılaşmaq çətinidir. Tipoloji təsnifatda günümüzədək davam edən qeyri-dəqiqliyə baxmayaraq, dillərin struktur özəlliklərinə görə, bu şəkildə fərqləndirilməsini yanlış sayan alimin skepsisinə səbəb olan başlıca cəhətlər (yəni iltisqa dillərdə flektiv elementlərə, insirafi dillərdə isə aqlütinativ ünsürlərə təsadüf edilməsi), əslində, bu bölgünün gərəkliliyini şübhə altına alacaq şəkildə güclü olan əks arqumentlər deyil. Bu mənada, fərqli kontekstdə (bilavasitə Kurteninin tipoloji görüşləri ilə bağlı deyil), «morfoloji tipin müəyyənləşdirilməsi prinsipləri haqqında» dəyərləndirmə aparmış V.N.Yartsevanın fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi: «Çox vaxt morfoloji quruluşun xarakteristikası aparılarkən, sözügedən dilin istifadəsində olan qrammatik üsulların sadalanması ilə kifayətlənirlər. Bu isə olduqca yetərsizdir»; belə ki, «eyni bir qrammatik mexanizm müxtəlif dillərdə fərqli çəkiyə malik ola bilər»¹. Başqa sözlə, türk dillərində, eləcə də fin-üqor,² monqol,³

¹ Ярцева В.Н. О принципах определения морфологического типа языков / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, стр. 109.

² Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, стр. 22.; Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, стр. 216-217.; Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финно-угорского языкознания, М.-Л., 1962, стр. 144-145.

³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, стр. 112.; Бертагаев Т.А. Количественные чередования гласных и аблаут в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, № 6, стр.116-121.; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках

yapon,¹ Qafqaz-iber² dillərində çoxsayda insirafi elementə təsadüf edilməsi onların tipoloji səciyyəvləndirməsinin düzgün istiqamətdə aparılmaması anlamına gələ bilməz. Başqa sözlə, Boduen de Kurtenenin flektivliyin bütün dünya dillərində yer alması ilə bağlı əks arqumentini aqlütinativ mexanizmin olduqca geniş işlənmə dairəsinə malik olmasının etirafına³ baxmayaraq, elə həmin etiraf müəlliflərinin özlərinin bu dil tipinin fərqləndirilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı fikirləri ilə lokallaşdırmaq olar.

Göründüyü kimi, Boduen de Kurtenenin morfoloji təsnifatın əhəmiyyətini şübhə altına almasının əsas səbəblərindən biri morfoloji determinanta və tipoloji anomaliya hallarının yetərincə fərqləndirilməməsidir. Lakin onu da gözdən keçirmək olmaz ki, problemin nəzəri çözümləndirilməsində belə barışmaz mövqe nümayiş etdirən Boduen de Kurtenenin bəzən obyektivlikdən müəyyən qədər uzaq olan təhlillərinin altıyapısını alimin (ümumən, yaradıcılığında) antişleyxerian yanaşma sərgiləməsi təşkil edə bilər. Belə ki, dilçinin qeyd olunan məqalədə sözügedən təsnifatı «*yeriyən morfoloji klassifikasiya*» adlandırması və «alimlərin ...qeyri-müəyyən və heç bir anlam kəsb etməyən sözlərdən (söhbət «aqlütinasiya»;

(О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, стр. 88-97.; Бертагаев Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М., 1961, стр. 8. və s.

¹ Сыромятников Н.А. Становление новояпонского языка. М., 1965, стр.157-158.; Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М., 1956,стр. 8.

² Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986, стр. 144-146.

³ məs: Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж, 1972, стр. 321.; Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов, 1973, стр.207.;

Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии. М., 1963, стр. 26. və s.

«fleksiya» və s. bu kimi terminlərdən gedir. – A.H.) yararlanıldığı» təsnifatda «*yeriyən* linqvistik nəzəriyyə»yə əsaslandığını və həmin dilçilərin «*yalançı təkamülçülər*» (əkobi - gvolüionist) olduğunu önə sürməsi (kursiv bizimdir – A.H.)¹ ehtimallarımızda yanılmadığımızı düşünməyə əsas verir.

Bununla belə, maraqlıdır ki, Boduen de Kurtene tərəfindən səpələn şübhə toxumları nəticəsiz qalmamış və sonrakı nəsillər arasında analoji mövqə nümayiş etdirən kifayət qədər çox sayda dilçi ortaya çıxmışdır. Belə ki, Kurtenenin fonem nəzəriyyəsini davam etdirərək yeni aspektdə inkişafına təkan vermiş L.V.Şerba² dahi sələfinin tipoloji görüşlərini, demək olar ki, mənimsəyərək aqlütinativ və flektiv dil quruluşları arasında önəmli fərqin olmamasından dolayı, onlar arasında prinsipial qarşılaşdırma aparılmasının doğru olmadığını; «hal-hazırda onun (morfoloji klassifikasiyanın – A.H.), araşdırmanın terminologiya ilə əvəzlənməsi üsulunu təcəssüm etdirdiyini» və «indi düşüncəli dilçilərdən, yəqin ki, heç kəsin bu klassifikasiyanı qlottoqoniya ilə ciddi şəkildə özləşdirmədiyini» bildirmişdir.

(Maraqlıdır ki, L.V.Şerbanın ehtimallarına rəğmən, dövrünün «düşüncəli dilçilər»indən hesab edilən Y.A.Makayev, özünün «Müqayisəli, qarşılaşdırma və tipoloji qrammatika» mövzulu tədqiqatında, «tipoloji qrammatikanın qohum dillərin müqayisəli qrammatikasının üfüqlərini əsaslı şəkildə genişləndirə biləcəyini» və bu zaman, tipoloji araşdırmaların bir sıra həlli vacib problemlərin analizində, o cümlədən qlottoqoniya məsələlərinin təhlilində mühüm

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр.179-180.

² Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, стр. 42.

əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişdir¹).

Göründüyü kimi, L.V.Şerba dahi müəllimindən dil təkamülü ideyasına skepsisi əxz etmişdir. XX əsrin əvvəllərində (1913) digər rus dilçisi – D.N.Kudryevski də «aqlütinativ və flektiv dillər arasında ... mahiyyət etibarilə prinsipial fərq yoxdur»² – qənaətini səsləndirmişdir. Boduen de Kurtenenin fikirləri daha sonrakı nəsillər dilçilərinin də ideya qaynağı olmuşdur. Belə ki, «aqlütinativ və flektiv dil bölgüsünün çox tərəddüdü olduğu» və bu dil tiplərinin xarakteristikası zamanı «məqsədli seçim və qərəzlə şərh edilən misallarla kifayətlənməyin mümkünsüzlüyünü» vurğulayan O.P.Sunik özünün tipoloji delimitasiya probleminə həsr edilmiş silsilə əsərlərində bilavasitə³ və ya dolayısı⁴ ilə Boduen de Kurtine ilə həmrəyliyini nümayiş etdirmişdir.

Maraqlıdır ki, istər O.P.Sunik, istərsə də mülahizələrinə bir qədər sonra müraciət edəcəyimiz A.K.Borovkov iltisafı və insirafı dil bölgüsünün olduqca şərti olması fikrində israr göstərmələrinə və ayrı-ayrı dillərin strukturundakı tipoloji anomaliya hallarının təbiətinin izahı üçün təkamül ideyasına (yəni dil strukturunda kök-aqlütinativ-flektiv mərhələli sxem üzrə inkişafın bir növ «kodlaşdırılması»

¹ Макаев Э.А. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика. // Вопросы языкознания, 1964, №1, стр.12.

² Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, стр.123.

³ Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура в языках различных типов. М.-Л., 1963, стр. 34.

⁴Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, стр. 41.; Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, стр. 10.

nəzəriyyəsinə) müraciət etmənin absurdluğunu iddia etmələrinə baxmayaraq, onların sözügedən sapma probleminin çözümü ilə bağlı təklif etdikləri həll yolu bir çox halda az arqumentativliyi ilə seçilmir. Belə ki, «Türk dillərində aqlütinasiya və fleksiya» adlı məqaləsində L.V.Şerbanın (yuxarıda qeyd olunan qəbildən) fikirlərini epiqrafa çıxarmaqla artıq məsələyə münasibətini öncədən açıqlamaş A.K.Borovkov sözügedən dillərdə flektivləşmə tendensiyalarını (məs: *türkmən d. bo:r* (<bolar); *ata:n* (<atanın); *qırğız d. sa:* (<saqa); *ça:p* (<ça:bıp) və s.)^{*} təsbit etmiş A.P.Potseluyevski, İ.A.Batmanov və S.Amanjolovla qiyabi polemikaya girərək bu elementlərin insirafi quruluş mərhələsinə «keçid» cəhdlərini təcəssüm etməsi fikirləri ilə razılaşmamış, lakin bununla belə, bu qəbildən tipoloji sapma hallarının türk dilləri üçün xarakterik olduğunu etiraf edərək, hətta, müəyyən mənada, onların F.F.Fortunatov bölgüsündə «flektiv-aqlütinativ» adlandırılmış sami dilləri ilə də müqayisəsinə yol verərək, «...*bu mənada türk dillərinin də əsl mənada aqlütinativ olmadığını*» iddia etmişdir (kursiv bizimdir –A.H.).¹

Göründüyü kimi, alim dolayısı ilə türk dillərindəki bütün insirafi elementlərin «əzəli» flektivliyin nəticəsi olduğunu bildirmişdir. Təqdim olunan nümunələrdən də dil strukturunun sonrakı inkişaf mərhələsinə aid olması aşkarca sezilən flektiv təbiətli sapmaları adekvat dəyərləndirməyən

* Bu tədqiqat çərçivəsində bizi tipoloji modifikasiya probleminin nəzəri müstəvidə çözümü maraqlandırdığından və həmin səpkili tipoloji sapma elementləri daha öncəki araşdırmamızda ətraflı şəkildə dəyərləndirildiyindən bu məqamda sözügdən qrup faktların təhlili üzərində dayanmayacağıq. (daha ətraflı bax:Hacıyeva A.Y.Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya). nam.diss. B.,2006; Hacıyeva A.Y.Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya.B.,2007.)

¹ Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, стр. 124-125.

dilçinin türk dillərindəki insirafiliyin iş əmsalını az qala sami dilləri ilə eyniləşdirməklə nümayiş etdirdiyi qeyri-ardıcılığın başlıca səbəbi (morfoloji təsnifat kriterilərini şübhə altına alan əksər tədqiqatlarda olduğu kimi) dil təkamülü ideyasının prinsipcə inkarıdır. Burada «abstrakt evolyusionizm»in tənqidi ilə başlayan təhlillər Şleyxer təsnifatından özünəməxsus şəkildə bəhrələnən N.Y.Marrın «Yafəs nəzəriyyəsi»nin ifşası ilə davam etdirilir.¹ Bu da sonuncu məsələ ilə bağlı dəyərləndirmələrdə, təkcə dilin «vulqar solsiallaşdırılması»ndan haqlı imtina ilə deyil, təkamül ideyasının şübhə altına alınması ilə nəticələnir.

Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb «qarıışıq tip» anlayışının meydana gəlməsinə rəvac verən və tipoloji definisiya baxımından yetərincə çətinliklərə yol açan bəzi dillərin struktur özəlliklərinin təhlilinə diqqət ayırmaq istərdik.

3.2.3. «Qarıışıq tip» problemi kontekstində aparılan dəyərləndirmələr fonunda, sapma faktları probleminin bəzi hallarda təsnifatlandırılan obyektin – dünya dillərinin «verişmiş reallığı»nın tərkib hissəsi olaraq ortaya çıxmayıb, bir növ, süni zəmində yaradıldığını da etiraf etmək lazımdır. Söhbət tipoloji delimitasiya problemi ilə üzvi bağlılıq nümayiş etdirən anomaliya hallarından gedir.

Dil tiplərinin əsaslı şəkildə fərqləndirən xarakterik özəlliklərlə bağlı yorum müxtəlifliyi müşahidə edilmədiyə halda, müvafiq istiqamətli araşdırmalarda tiplərarası həmhüdüdü «zona»da yer alan faktların tipoloji səciyyələndirilməsi işində ortaq məxrəcin hasil edildiyini söyləmək qeyri-mümkündür. Məhz, bu səbəbdən, konkret dillərin tipoloji xarakteristikasını verən və ya müxtəlif-sistemli dillərin müqayisəsindən çıxış edən tədqiqatlarda,

¹ Yəne orada, s. 123-124.

sözügədən həmhüdüd «zona»da cərəyan edən proseslərin bir çox halda araşdırmadan kənarda qaldığının şahidi olur. Daha dəqiq desək, tədqiqatımız boyu müraciət etdiyimiz bir sıra araşdırmalardan da müəyyənləşdirdiyimiz kimi, həmin «zona»da yer alan faktlar ya müvafiq tipoloji xarakteristikasını almadan, bəsit fonetik dəyişikliklər qismində dəyərləndirir, ya da hazırkı vəziyyətində aparıcı tipoloji təmayülə tam müxalif mövqe sərgiləməsinə rəğmən tipoloji anomaliya qismində səciyyələndirilir.

Məhz, sonuncu qisim təhlillər sayəsində (artıq söylədiyimiz kimi), süni zəmin əsasında formalaşan tipoloji sapma halları meydana gəlir. Belə ki, bəzi hallarda araşdırmaçıları hər hansı bir mürəkkəb söz və ya söz - formanın meydana gəlməsində aqlütinativ mexanizmin iştirak faktından çıxış edərək və sonrakı proseslərin tam fuziyon mahiyyət kəsb etməsini gözdə tutaraq, həmin elementləri birmənalı şəkildə aqlütinasiya ünsürü kimi səciyyələndirirlər ki, bu da «verilmiş reallıq»ın təhlilindən daha çox, diaxronik tipologiya mövqeyindən dəyərləndirməni təcəssüm etdirmiş olur. İstənilən halda, məhz, tiplərarası həmhüdüd «zona»nın, bu mövqedə qərar tutan faktların tipoloji «inventarizasiyası»nın aparılması baxımından çox əlverişsiz olmasından dolayı, burada cərəyan edən proseslərin xüsusi və təfsilatlı təhlillərlə ehtiyac duyduğunu söyləmək olar. Və əgər (ekstralinqvistik amillərin güclü təsiri olmadığı şəraitdə) «morfoloji tipin dəyişməsi; lakin olduqca gec; hətta, qrammatik quruluşdan daha asta templərlə dəyişməsi»¹ fikrinin bu və ya digər şəkildə əksər tipoloqlar tərəfindən dəstəklənməsi faktını nəzərə alsaq, həmin etiraf olunan uzunmüddətli keçid mərhələlərində cərəyan edən proseslərin düzgün və

¹ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр.19.

hərtərəfli dəyərləndirilməsi baxımından, tiplərarası həmhüdüdü «zona»da qərar tutan anomaliya hallarının adekvat təhlil həllini tapmasının vacibliyi bir daha yəqinləşər.

Dilin daim (hətta, güclə seziləcək tempdə olsa belə) inkişafda olması, bir çox halda onun ümumi quruluşundakı aparıcı tipoloji təmayül elementlərinin mütləq dominantlığını mümkünsüz edir. Lakin resessiv səciyyə daşıyan elementlərin özlərinin də (artıq söyləndiyi kimi) yekcins xarakter kəsb etməməsi dillərin aqlütinativ – flektiv və ya kök–aqlütinativ olmasından danışmağa imkan vermir: tədrici inkişaf belə kəskin keçidlərin qarşısını alır. Məsələn: aqlütinativ türk dillərindəki tipoloji sapma elementləri həm kök dil quruluşunun relik formalarının, həm də insirafi təbiətli ünsürləri əhatə etdiyindən, bu dillərdəki tipoloji təmayüllərin ümumi qarşılaşdırılması zamanı aparıcı tendensiyanın dilin struktur quruluşunun formalaşdırılmasındakı iştirak payı digər təmayül elementlərinin ayrı-ayrılıqda çəkisindən dəfələrlə artıq olduğu müəyyənləşir. Lakin dilçilik ədəbiyyatlarında struktur quruluşu bir deyil, iki tipoloji təmayülün öncüllüyü şəraitində formalaşmış dillər haqqında məlumatların mövcudluğu, daha öncə səsləndirilən mülahizələrin kontekstində həmin halların izahının verilməsini tələb edir.

3.3. «Bantu dili» fenomeni və ya profleksivlik haqqında

(ekstralinqvistik faktorların təsiri ilə dil sistemində baş verən modifikasiyaların «tipoloji sapma» və ya «hibridləşmə» limitinə dair)

3.3.1. Tədqiqatımızın obyektindən dolayı, bizi iltisacı və insirafi təmayüllərin birgə mövcudluq şəraiti maraqlan-

dırdığından, struktur quruluşunun formalaşmasında, məhz, bu iki tipoloji tendensiyadan hansı birinin aparıcı mahiyyət kəsb etməsi ilə bağlı polemikaların səngimək bilmədiyi bantu dillərinə diqqət yetirmək istərdik. Bizim bu dilin tipoloji determinantası ilə bağlı məsələyə münasibət bildirmək istəyimizin başlıca təkanverici amili, şərti olaraq, bu dilin adı ilə bağladığımız fenomenin mahiyyətinə nəzər salmaq arzusundan qaynaqlanır.

Tədqiqatın daha öncəki bölümündə linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin bəzilərində «təmiz» dil tipinin mövcud olmamasının etirafı fonunda vəziyyətdən, bir növ, «çıxış yolu» kimi tam əks yanaşmanın - «qarışıq tip» anlayışının ortaya atılması haqqında ətraflı dəyərləndirmələr aparılmışdır. Biz, həmin mülahizə və dəyərləndirmələrin məntiqi davamı olaraq, problemin nəzəri təhlil həllinin arayışında qeyd olunan formatdan (nəzəri dəyərləndirmə formatından) kənara çıxmadan, məsələnin daha konkret boyutlarda araşdırmasını aparmaq istərdik.

İlk olaraq, yanlış anlaşılımların meydana gəlməsini önləmək üçün onu qeyd etməliyik ki, əslində, bantu dilləri linqvistik ədəbiyyatlarda ikili tipoloji «kimlik vəsiqəsi» almış yeganə dil deyil. Belə ki, müvafiq ədəbiyyatların ən səthi statistik dəyərləndirməsi nəticəsində tipoloji xarakteristikası ilə bağlı oxşar dublet səciyyələndirmə təklif edilən bir çox dilin mövcud olduğunu təsbit etmək mümkündür. Bu kontekstdə əksər nəzəri ədəbiyyatlarda tipoloji təmayüllərin özəlliklərinin təhlili çərçivəsində (demək olar ki, bir qayda olaraq) iltisاقilik örnəyi (daha dəqiq desək, tipik aqlütinativ dil nümunəsi) qismində nəzərdən keçirilən fin – uqor dilləri sırasında yer alan eston dilini, xüsusilə, qeyd etmək istərdik. Belə ki, aid olduğu dil ailəsinin aqlütinativ quruluşa malik olması heç bir skepsisə rəvac vermədiyi halda, bu dilin öz müasir struktur

quruluşunda sırf iltisacı quluşlu olmaqdan çıxaraq, aqlütinativ – flektiv mahiyyət kəsb etməsi əksər fin – uqorşunaslar və tipoloqlar tərəfindən yekdilliklə qeyd edilir.¹ Doğrudur, aqlütinativ quruluşlu fin-uqor dillərində flektiv təbiətli mexanizmin müəyyən paradigmatik münasibətlərin icrası zamanı sıx-sıx işə düşdüyü bir çox tədqiqatlar sırasında təsdiqlənmişdir.

Xatırladaq ki, V.İ.Lıtkin fin-uqor ulu dilinin tamamilə aqlütinativ olduğu halda, ondan törəyən müasir dillərdə *«flektiv xarakterli xüsusiyyətlərin» boy göstərdiyini* bildirmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).² Onun fikirlərinə şərik çıxan digər fin-uqorşunas alim K.Y.Maytinskaya da *həmin ailəyə daxil olan dillərin, istisnasız olaraq, hamısında insiraflı elementlərin müşahidə olunduğunu* qeyd etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).³ Problemi daha kəskin şəkildə qoyan G.İ.Kert isə, ümumiyyətlə, saam dilinin strukturunun əsasında təkəcə aqlütinasiyanın deyil, *«iki müxtəlif tipin dayandığını»* (söhbət aqlütinativlik və flektivlikdən gedir. – A.H.) və istər *saam dilinin*, istərsə də *fin və eston dillərinin artıq «təmiz iltisacılıq»dan yetərincə uzaq olduğunu* önə sürmüşdür (kursiv bizimdir – A.H.).⁴

¹(bax: Пентус М.Р. Эстонский язык. <http://pcs.math.msu.su>. ;Эстонский язык www.philol.msu.ru; Эстонский язык <http://www.finnougoria.ru>; Эстонский язык <http://www.lca.ru>

² Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, стр.22.

³Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. М., 1974, стр.217.

⁴ Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финно-угорского языкознания, М.-Л., 1962, с.143-153.

Göründüyü kimi, eston dilinin timsalında və onun digər fin – uqor dilləri ilə müqayisəsi əsasında müşahidə etdiyimiz vəziyyət, yəni flektivləşmə tendensiyasının yalnız ayrıca götürülmüş bir dildə deyil, bütöv bir dil ailəsində yer alması faktının təsbiti tipoloji modifikasiya prosesinin heç vaxtla spontan ola bilməyəcəyini və dil sisteminin alt qatları ilə «kodlaşdırılmış» inkişaf modelinə müvafiq şəkildə gerçəkləşdiyini ortaya qoyur. Başqa sözlə, dil proqramlaşdırılmış sxem üzrə dəyişikliklərə məruz qalır. Və bu prosesin reallaşmasında bir sıra intralingvistik və ekstralingvistik amillər rol oynadığından sözügedən qəbildən metamorfozların gerçəkləşmə səviyyəsi müxtəlif dillərdə fərqli realizasiya göstəricilərini ortaya qoyur.

Biz, tipoloji metamorfozların gerçəkləşməsini sürətləndirən və ya onların reallaşmasını önləyən obyektiv və subyektiv səbəblərin təhlilinə tədqiqatımızın digər bölümlərində geniş şəkildə yer verəcəyimizdən bu məqamda əsas diqqətimizi «qarışıq tip» və ya «bantu dili fenomeni»ni meydana çıxaran faktorların dəyərləndirilməsinə yönləndirmək istərdik.

Problemin təhlilinə girişdə bildirdiyimiz kimi, biz, sözügedən məsələni, şərti olaraq, məhz, «bantu fenomeni» kontekstində dəyərləndirəcəyik. Belə ki, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz eston dilindən fərqli olaraq, aparılan çoxsaylı tipoloji dəyərləndirmələrə rəğmən, bu dillərin (tipoloji) xarakteristikası ilə bağlı yekdil bir fikrin hasil edildiyini söyləmək qeyri – mümkündür. Məhz, bu məqam onları (bantu dillərini) xüsusi növ politipologizm örnəyi olaraq maraqlı tədqiqat obyektinə çevirir.

Bantu dilləri üzrə görkəmli mütəxəssislərdən sayılan G.P.Melnikov və N.V.Oxotinanın qeyd etdikləri kimi, əksər tədqiqatçılar bu dillərin *flexiya elementlərinə malik ittisaqi dil* olması mövqeyindən çıxış etdiyi halda (kursiv

bizimdir – A.H.),¹ bir qisim araşdırmaçı tam əks yanaşma sərgiləyərək, bu dillərin (aqlütinativ ünsürlərlə zəngin) flektiv dil olduğunu iddia edirlər.

Əslində, bantu dillərinin tipoloji xarakteristikasını vermiş tədqiqatlarda onların aqlütinativ quruluşlu olmasının etirafı üstünlük təşkil etsə də, hətta, bu dillərin aparıcı tipoloji təmayülünün iltisəqilik olduğu qeyd olunan tədqiqatlarda sözügedən dillərin flektivlik əmsalının yetərincə yüksək olmasının vurğulanması gözardı edilə bilməz. Məsələn: *«flektiv dillərə xas olan bir qisim xüsusiyyətlərin yer aldığı sintetik-aqlütinativ dillər»*,² «postpozisiyon mövqedəki morfemlərin birikməsi sayəsində meydana çıxan *fuziyon mahiyyətli proseslərin*» *müşahidə edildiyi* və *«şəkilçi çoxmənalılığında təzaşür tapan flektivlik elementlərinin yer aldığı aqlütinativ dillər»* (kursiv bizimdir – A.H.)³ və s.

Maraqlıdır ki, məhdud bir qisim tədqiqatlarda isə tam əks yanaşma sərgilənərək bantu dillərinin problemlı tipoloji səciyyələndirməsi, bir növ, gözardı edilir və onlar tipik iltisəqi dil örnəyi kimi təqdim olunurlar.⁴ Onu da qeyd edək ki, məhz, bu cəhət, yəni morfem tikişindəki «qaynaq» sayəsində yeni yaranan birikmə komponentlərinin öz müstəqilliyini itirməsi faktı fərqli tipoloji

¹Мельников Г.П., Охотина Н.В. Выявление детерминанты и классификация морфем банту (на материале суахили) // Проблемы африканского языкознания. Типология, компаративистика, описание языков. М., 1972, стр. 11.

²Реформатский А.А. Теория языка. Типологическая (морфологическая классификация языков). http://genhis.philol.msu.ru/printer_133.shtml
Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, стр. 327.

³Охотина Н.В. Банту языки / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, стр. 69-70

⁴ məs: Долгопольский А. Б., Журинская М. А. Типологическая классификация языков. <http://www.cultinfo.ru>

xarakteristikalarının meydana gəlməsinə rəvac vermişdir. Belə ki, bantu dillərinin tipoloji tanımlanmasından məlum olduğu kimi, burada morfemlərin sıx xəlitələşmə sayəsində çoxtərkipli fuziyon birikmə əmələ gətirdiyini ortaya qoyur. Məhz, həmin çoxkomponentli birikmələrin mövcudluğu vaxtilə İ.İ.Meşşaninovun bu dilləri inkorporasiya ilə zəngin dillər siyahısına salmağa vadar etmişdir.¹

Bantu dilləri üzrə görkəmli mütəxəssislərdən biri – Alisa Verner «*bu dillərin, adətən, aqlütinativ adlandırılmasına baxmayaraq*, burada yer alan və kökdən ayrı istifadəsi qeyri-mümkün olan *formativ elementlərin əsl fleksiya olduğunu*» önə sürmüş, növbəti tədqiqatında daha qəti mövqə sərgiləyərək həmin elementlərin ingilis dilindəki daxili fleksiya halları ilə müqayisəsi əsasında, birincilərin (bantu dillərinin) «*qismən flektiv*» və ya «*flektivləşməkdə olan*» quruluşa malik olduğunu bildirmiş; daha sonrakı araşdırmasında isə, bir qədər də irəli gedərək *aqlütinativ tip göstəricilərinin mövcudluğuna rəğmən, insirafi təbiətli olduğunu* iddia etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).²

Həmkarını məsələ ilə bağlı birmənalı mövqeyinin olmamasında tənqid edən digər görkəmli afrikanist dilçi K.M.Dok özünün «*İltisəqiləşməyə meylli flektiv quruluşlu bantu dilləri*» araşdırmasında sözügedən dillərin insirafiliyinin aparıcı tipoloji təmayül olmasının şübhə doğurmadığını bildirmiş və əleyhidarlarından olan (bantu dillərinin aqlütinativ quruluşa malik olduğunu önə sürən)

¹ bu haqda bax: Мельников Г.П. Системная типология языков. Синтез морфологической классификации языков со стадийной. <http://www.philol.msu.ru/~lex/melnikov>

² Док К.М. Языки банту, флективные с тенденцией к агглютинации // Африканское языкознание. М., 1963, стр. 189.

Q.Consonun mülahizələrini şərh edərkən problemlə *belə ikili münasibətin mövcudluğunun «fektivlik» termini ilə bağlı fikir ortaqlığının əldə edilməsindən qaynaqlandığını* (kursiv bizimdir – A.H.) iddia etmişdir.¹

Doğrudan da, bantu dillərinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı müzakirələrlə tanışlıq, hətta, bu dillər üzrə mütəxəssis olmayan şəxslərdə də məsələnin kökünün tiplərarası delimitasiya problemi ilə üzvi əlaqədə olması təəssüratını oyadır. Belə ki, sözügedən dillərin səciyyəoləndirməsini aparan araşdırıcıların burada inkorporasiyanın «praktiki olaraq, heç vaxt yer almaması» ilə bağlı mülahizələrinə rəğmən, istər G.P.Melnikovun bantu və bir sıra Qafqaz dilləri arasından apardığı paralellər (dilçi, hətta, həmin paralellərə istinadən, bu dillərin V.Humboldtun araşdırmaları dövründə «tipoloji analiz obyektı» olması təqdirində görkəmli tipoloqun (V.Humboldtun) «inkorporlaşan dillərinin quruluşunun mahiyyətini açması»na aşkar maneə törədə biləcəyini də ehtimal etmişdir),² istər V.M.Misyukun, A.A.Sukovun və digər tədqiqatçıların dəyərləndirmələri suaxili və ona qohum dillərdə polisintetizmin çəkisinin heç də iddia edildiyi kimi çox aşağı səviyyədə olmadığını düşünməyə əsas verir.³ Daha dəqiq desək, həmin araşdırmaların bir qismi, ümumiyyətlə, inkorporlaşan quruluşlu dillərlə (məs: Meksika atsteklərinin dili) bantu dillər arasında prinsipial fərq görmür. Belə olan təqdirdə, sözügedən

¹ Yənə orada, s.189.

² Мельников Г.П. Системная типология языков.Синтез морфологической классификации языков со стадияльной. <http://www.philol.msu.ru/~lex/melnikov>

³ Мельников Г.П., Охотина Н.В. Выявление детерминанты и классификация морфем банту (на материале суахили) // Проблемы африканского языкознания. Типология, компаративистика, описание языков. - М., 1972, стр. 12-13.

dillərin yalnız iltisafı və insirafi tiplər arasında «bölünməzliyi» ayrıca problem olmaqdan çıxaraq, tipoloji delimitasiya məsələsinin tərkib hissəsinə çevrilir.

Digər tərəfdən, bantu dillərinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı fikirlərin belə geniş rakurslu olması problemin tipologiya nəzəriyyəsində mövcud olan və hələ də öz birmənalı həllini tapmamış məsələlərdən qaynaqlanmasına əminlik yaradır. Bantu dillərinin quruluş özəlliklərinin təhlilinə nüfuz etmədən onun strukturunun səciyyələndirməsi kontekstində ortaya çıxan (və artıq qeyd olunan) nəzəri məsələlərin, hətta, səthi analizi də buna şübhə yeri qoymur. Belə ki, bantu dillərinin flektivliyi ilə bağlı iddia müəlliflərindən biri olan K.M.Dok Altay dilləri ilə latın dilinin hallanma sistemi arasında böyük fərq olmadığını önə sürən T.Takerin mülahizələrini inkişaf etdirərək aqlütinasiyanın, *sadəcə, birləşmə növü olduğunu* bildirmiş və «*Altay qrupunun insirafi dil ailəsi olmasının etriaif edilməli olduğunu*» (?! – A.H.) iddia etməklə¹ (özünün də daha öncə qeyd etdiyi kimi) məsələnin, həqiqətən də, «flektivlik» istilahının fərqli interpretasiyasından qaynaqlandığını əyani şəkildə ortaya qoymuşdur.

(Xatırladaq ki, T.Taker «hind-Avropa dillərindəki (daha dəqiq desək, sözyaradıcılığında) yekcinsliyin çatışmamazlığının və nəhayətsiz qeyri-aydınlığın Altay qrupu dillərinin sözyaradıcılığında aydınlıq və requlyarlıqla təzad təşkil etdiyini» və bu dillər arasındakı prinsipial fərqi də yalnız, məhz, həmin təzaddan qaynaqlandığını önə sürmüşdür).

K.M.Dokun mülahizələrinə münasibət bildirərkən, ilk olaraq, onu qeyd etməliyik ki, dilçi Altay dillərinin

¹ Док К.М. Языки банту, флективные с тенденцией к агглютинации // Африканское языкознание. М., 1963, стр. 201.

flektivliyi ilə bağlı iddialarının təsdiqi üçün apardığı müqayisələr zamanı latın dilinin formadüzəltməsinə etdiyi istinadların, belə demək mümkünsə, real əsasdan məhrum olmasının fərqi varmamışdır. Söhbət, türk dilindəki hal paradiqması ilə (**adem, ademin, ademe, ademi**) flektiv dillərin klassik nümunəsi sayılan latın dilindəki analoqunun (**viz, vizi, vizo, vizum**) müqayisəsindən¹ gedir.*

Sonuncudakı həmin söz-formaların tipik insirafililiyi təcəssüm etdirməməsi faktının gözardı edilməsindən doğan qeyri-səhihlik öz ardınca növbəti mərhələdə həmin standartın tətbiqindən dolayı ortaya çıxan yeni yanlışlığın meydana gəlməsini qaçınılmaz etmişdir. Halbuki, mövcud paralellik tam əks məcrada – iltisafiliyin səciyyəvi özəllikləri prizmasından dəyərləndirilməli və latın dilinin sözdəyişimində aqlütinativ təbiətli tipoloji sapma elementlərinin yer alması faktı etiraf edilməli idi.

Başqa sözlə, dilçi tipoloji nəzəriyyənin müəyyənləşdirdiyi kriterilərdən çıxış etməyib, «verilmiş reallıq»dakı elementləri kriteri səviyyəsinə qaldırmışdır. Hipotetik olaraq, K.M.Dokun (latın dilindəki) qeyd olunan dil faktlarının tipoloji sapma ünsürlərini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı fikri qəbul etdiyini zənn etsək, o zaman tədqiqatçının bantu dilinin birmənalı flektivliyi ilə əlaqədar iddialarının

¹ Док К.М. Языки банту, флективные с тенденцией к агглютинации // Африканское языкознание. М., 1963, стр. 201, 203.

* Həşiyəyə çıxaraq, onu da qeyd edərkən ki, latın dilinin təsərif sistemində (məs: landa «təriflə»; landas «sən tərifləyirsən») iltisafı ünsürlərin mövcudluğunun bir çox tədqiqatçılar tərəfindən etirafı digər flektiv dillərdəki aqlütinativ elementlərin təsbiti işinə bilavasitə yardımçı olmuşdur. Məsələn, latın təsərifinin aqlütinativ elementlərlə yetərinəcə zəngin olmasını qeyd edən V.P. Starinin sami təsərif sisteminin təhlili zamanı onu flektivlik etalonu kimi deyil, tipoloji modifikasiya nümunəsi olaraq nəzərdən keçirir və müvafiq paralelliklər aparır. (bax: Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, стр.15).

arqumentasiya bazasının ciddi şəkildə zəifləməsinin şahidi olacağıq.

Deməli, bantu dillərinin tipoloji xarakteristikasının aparılması üçün flektiv dillərdəki mövcud dil faktlarından deyil, insirafi dil etalonu kriterilərindən çıxış edilsə, sözügedən dillərin «inkişaf etmiş flektiv» quruluşa malik olması fikrinin yanlışlığı aşkarlanmış olar ki, bu da digər qrup araşdırıcıların suaxili və ona qohum dillərin insirafi ünsürlərdən xali olmayan aqlütinasiya daşıyıcılığı ilə bağlı mülahizələrinin doğruluğunu ortaya qoymuş olur.

Lakin sözügedən dillərin tipoloji səciyyələndirməsi işində subyektiv amildən – təsnifat kriterilərinin fərqli yorumlarından törəyən fikir müxtəlifliyindən bəhs edildiyi təqdirdə, digər məsələni – bantu dillərinin determinantası ilə bağlı təzadlı mülahizələrə təkan verən (obyektiv) dil reallığı ilə əlaqədar bir məqamı diqqətdən kənar qoymaq istəməzdik. Məhz, həmin məqam dil strukturundakı sapma elementlərinin əksəriyyət təşkil etməyən, lakin bununla belə, öz araşdırmasını tələb edən hissəsi ilə bağlı təhlillərə keçməyə imkan yaradacaqdır. Söhbət ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə dil strukturunda cərəyan edən və verilmiş tipoloji xarakteristikanın bu və ya digər səviyyədə dəyişməsinə yol açan proseslərdən gedir.¹

Bantu dilləri ilə bağlı əksər tədqiqatlarda onların bir qisminin (E.Benvenistə görə, şimal-şərq zonasını əhatə edən dillərin;² N.B.Meçkovskayanın qeydlərinə əsasən isə, Tanzaniya, Keniya, Uqanda, Zair, Mozambik və s. ölkələrdə geniş yayılmış suaxili dilinin³) IX-XI əsrlərdə

¹ Həmin faktorların təhlilinə bir qədər sonra qayıdacağıq.

² Бенвенист Э. Классификация языков / Введение в языкознание. Хрестоматия. Минск, 1988, стр. 304.

³ Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. М., 2003, стр. 164.

ərəb dilinin güclü təsirinə məruz qalması və bu təsirin birincilərin (bantu dillərinin) *morfologiyasında ciddi dəyişikliklərə yol açması* (kursiv bizimdir – A.H.) faktı qeyd edilir. Əgər həmin məlumatlar fonunda bantu dillərinin iltisəqiliyi ilə «**aqlütinasiyanın sami variantı**» arasında ciddi bənzərliklərlə bağlı D.A.Olderoqqe, N.V.Oxotina, G.P.Melnikov və başqalarının¹ mülahizələrini dəyərləndirmiş olsaq, burada qrammatik interferensiya hadisəsinin tipoloji səciyyələndirməyə birbaşa nüfuz etməsini təsbitləmiş olarıq.

Bantu dillərinin qarşılıqlı təsirinin birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilməsi məsələsi tədqiqatımızın obyektindən kənar qalsa da, söylənilənlər bu dillərdəki tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsində ekstralinqvistik faktorların rolundan danışmağa imkan verir. Həmin amillərin, konkret olaraq, «bantu dili» fenomeninin meydana gəlməsində hansı səviyyədə rol oynadığını müəyyənləşdirməyə keçmədən öncə, bir qədər haşiyəyə çıxıb dilin inkişafına yol açan ekstralinqvistik faktorların mahiyyəti ilə bağlı, daha dəqiq desək sözügedən faktorların tipoloji modifikasiyaların gerçəkləşməsindəki mümkün iştirak payının dəyərləndirməsinə diqqət ayırmaq istərdik.

3.3.2. Dil sisteminin qeyri-diskret mahiyyətli inkişafda olması, demək olar ki, əksər tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf edilmişdir. Başqa sözlə desək, dilçilik elminin bu inkişafın hansı təkanverici amillərin təsiri ilə baş verməsi, hansı istiqamətdə gerçəkləşməsi və hansı şəraitdə reallaşması ilə bağlı konkret və birmənalı təkamül «formulu»nu təklif etməməsinə baxmayaraq, dil

¹ Мельников Г.П., Охотина Н.В. Выявление детерминанты и классификация морфем банту (на материале суахили) // Проблемы африканского языкознания. Типология, компаративистика, описание языков. М., 1972, стр. 11.

sisteminin dəyişkənliyə meyilliyi inkaredilməz fakt olaraq nəzərdən keçirilir.

Dil sistemi öz çoxkomponentli iyerarxik quruluşu ilə və bu quruluşun modelini şəkilləndirən xüsusi daxili nizamı ilə həmin inkişaf prosesinin tənzimlənməsini gerçəkləşdirməyə müvəffəq olur. Məhz, həmin nizam dillərin daxili quruluşunun özəlliklərinin doğurduğu zərurətin məqbul bildiyindən daha artıq dəyişməsinə və ya xarici amillərin təsiri ilə kommunikaabellikdən (ünsiyyət üçün uyarlıqdan) çıxma biləcək səviyyədə «yeniləşməsi»ni mümkünsüz edir. Dil sisteminin xəyali inkişaf trayektoriyasının canlandırılmasının mümkünlüyü şəraitində «dalğavari» çertyojla qarşılaşma biləcəyimizi qeyd edən B.A.Serebrennikov «dillərin xətti (eyni səviyyədə, bərabər şəkildə – A.H.) olaraq inkişaf etmədiyini», «onların tərkibindəki bəzi elementlərin dəyişməsi şəraitində, digər elementlərin uzun müddət, bəzən, hətta, bütöv yüzilliklər boyu olduğu kimi qaldığını» qeyd etmişdir.¹

Məlum olduğu kimi, həmin təkamül şərtləndirən amillər yekcins təbiətli olmayıb dildaxili və dilxarici olmaq üzrə iki yerə bölünür. Birinci qrup amillər dilin daxili nizamında «kodlaşdırılmış» təkamül «zəncir»inə müvafiq inkişafı ehtiva etdiyi halda, ikinci qrup faktorlar sırasına dil – cəmiyyət, dil – fərd əlaqələrindən doğan təsir mexanizmləri, habelə bilinqvistik və polilinqvistik mühit və bu mühit daxilindəki dillərarası münasibətlərin intensivlik səviyyəsindən asılı olaraq meydana çıxan müxtəlifcinsli ekstralinqvistik amillər aid edilir. Müxtəlif səviyyəli dil əlaqələri dil sistemində onların (bu əlaqələrin) intesivlik səviyyəsi ilə birbaşa mütənasiblik təşkil edən fəsadlara yol açır ki, bu da bəzi özəl hallarda tipoloji modifikasiyaların

¹Серебренников Б.А. Общее языкознание <http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov>

meydana gəlməsi ilə nəticələnir.

Aşağı səviyyəli dil əlaqələri yalnız leksik inventarın zənginləşməsi və ən yaxşı halda bəzi «psixoloji morphem üzvlənməsi»nə asanlıqla məruz qalan şəkilçi morfemlərin mənimsənilməsi ilə yekunlaşdığı halda, daha yüksək intensivliyə malik kontakt şəraitində dillərin tipoloji indeksasiyasına birbaşa və ya dolayı müdaxilə halları meydana çıxıb bilər. Məsələn, yüksək səviyyəli dil əlaqələri nəticəsində dil ittifaqları yarana bilər. «Areal - linqvistik birlik növü olan *dil ittifaqları* kontaktda olan və ... *qarşılıqlı təsir nəticəsində ortaqlaşmaya məruz qalan ümumi struktur – tipoloji göstəricilərə malik olan dilləri* ehtiva edir» (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Əgər tipik «dil ittifaqı» modelini təcəssüm etdirən «Balkan dil birliyi»nə daxil olan dillərin struktur quruluşunda baş vermiş modifikasiya proseslərinin mahiyyətinə (ötəri də olsa belə) nəzər salsaq, bu zaman «bantu dili fenomeni»nin meydana gəlməsində (mümkün) bantu – sami dil ittifaqının təsir edəcəyi ilə bağlı ehtimalların əsassız olmadığı ortaya çıxar. Belə ki, bu ittifaqda yer alan «bolqar, makedon, (qismən də) serbo – xorvat, rumın, alban və yeni yunan dillərinin... fonetika, morfologiya və sintaksisində... bir sıra ortaq xüsusiyyətlər inkişaf tapmış,² konkret olaraq, «rumın, bolqar, alban dillərində (ortaya çıxması bu dillərin hind – Avropa ortaqlığı ilə izah edilə bilməyəcəyi) postpozitiv müəyyənlik artikli meydana gəlmişdir.³

¹ Нерознак В.П. Языковые союзы <http://www.oval.ru/enc/87641.htm>.

² Нерознак В.П. Языковые союзы <http://www.oval.ru/enc/87641.htm>. Трубецкой Н.С. Вавилонская башня и смешение языков (Наследие Чингисхана) <http://www.hrono.info/statii/tower.html>

³ Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / (Новое в лингвистике. - Вып. 6. Языковые контакты. <http://www.philology.ru/linguistics1>

Bantu dilinin flektivlik əmsalının artışıında ekstralinqvistik faktorların roluna diqqət çəkmiş dilçilərin mülahizələrini, dolayısı ilə, təsdiqləyə biləcək dəlil qismində bu dillərin digər yaruslarına yol tapmış interferensiya elementlərinin yetərincə yüksək çəkiyə malik olması faktını qeyd etmək olar. Belə ki, Afrika ərazisində ən geniş yayılmış bantu dillərindən biri olan suaxiliyə dair bəzi leksiko-statistik dəyərləndirmələr, burada, *ərəb alınmalarının ümumi leksikaya nisbətinin 40% - ə çatdığı*, hətta, *say sistemində bu qisim alınmaların üstünlük təşkil etdiyini (5-dən yuxarı bütün sıra sayları ərəb dilindən alınmalardır)* ortaya qoyur (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, amxar dilinin sözdüzəltməsində bu dilin daxil olduğu sami dilləri ailəsi üçün xarakterik olan daxili fleksiya üsulunun ikinci dərəcəli rol oynaması və gözlənilən tam əksinə, iltisacı suffiksasiyanın üstünlük təşkil etməsinə və eləcə də bəzi qrammatik kateqoriyaların ifadəsində iltisacı vasitələrin öncüllük qazanması məsələlərinə toxunan N.V.Yuşmanov (tipoloji modifikasiya təcəssümü olan – A.H.) *bu halların amxar dilinin kuşit dilləri ilə təmasının fəsadlarından başqa bir şey olmadığını* (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir.²

Əgər sami dillərinin yetərincə spesifik olan və spesifik olduğu qədər də (bəlkə də, ilk olaraq, elə bu səbəbdən) kənar müdaxilələrə qarşı bir qədər qapalı hesab edilən struktura malik olması faktını xatırlasaq, tipoloji modifikasiyaların gerçəkləşməsində ekstralinqvistik faktorların rolunun təhlili kontekstində belə, bir növ, «daxilə pərçimlənmiş» (*vstroennə* və ya *inbuilt*) fleksiya siste-

¹ Суахили. <http://ru.wikipedia.org>

² Юшманов Н.В. Амхарский язык. М., 1959, стр.9.

minə malik dilə iltisəqi elementlərin interferensiyası məsələsinin dəyərləndirilməsinin (problemin həlli baxımından), heç şübhəsiz ki, xüsusi maraq kəsb etdiyini etiraf etməliyik.

Tədqiqatın axarını qabaqlamadan bu məqamda, sadəcə olaraq, onu qeyd edək ki, fərqli tipoloji xarakteristikaya malik elementlərin dil sisteminə müdaxiləsi digər alınmalar üçün yetərli olan «prosedur qaydalar»la kifayətlənə bilən proses olmayıb, bilavasitə bir çox şərtlilərdən asılılıq nümayiş etdirir. Belə ki, burada 1) ixrac edən dil ilə resepiyent dilin quruluşları arasında fərq; 2) dillərin qarşılıqlı və ya birtərəfli müdaxiləsini mümkün edən sosiokontekstin xarakteri və mövcudluq müddəti faktorları başlıca rol oynayır.

Təkcə onu demək kifayətdir ki, yuxarıda qeyd olunan interferensiya hadisəsi eyni (!) tipoloji quruluşa malik qohum (!) dillər¹ arasında gerçəkləşmiş və uzunmüddətli birgəməvcudluq şəraitindən dolayı dil sistemində davamlılıq əldə etmiş tipoloji sapma faktının «ixrac»ını təcəssüm etdirir. Başqa sözlə, uzun müddətli «kuşitləşmə» prosesi² nəticəsində amxar dilinə yol tapmış iltisəqiləşmə tendensiyası, əslində, bu dilin (kuşit dilinin) özü üçün də tipoloji sapma hadisəsi statusuna malikdir.

Çox böyük ehtimalla onu da söyləyə bilərik ki, sadəcə olaraq, amxar dilinin struktur quruluşunda «sintetik vasitələrlə yanaşı, analitik formaların da» yer alması³ bu

¹ Məlum olduğu kimi, bu dillərin hər ikisi müasir dilçilik tədqiqatlarında «Afra-asiya» adlandırılan (Порхомовский В. Я. Афразийские языки / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, стр.55), köhnə adı ilə isə daha çox sami – hami dil ailəsi kimi tanınan genealoji birləşməyə daxildir.

² Старинин В. П. Амхарский язык <http://bse.sci-lib.com>.

³ Павел Паршин Амхарский язык <http://www.krugosvet.ru>.

dilin aqlütinativ elementləri mənimsəməsi işində sonuncu rol oynamamışdır. Belə ki, (dil sistemində tam və ya qismən təzahür tapan) analitik – flektivlik vəziyyəti nəinki iltisafiləşmə tendensiyası üçün yetərinə münbit zəmin formalaşdırır, həmçinin aqlütinativ elementlərin interferensiyasına daha az müqaviməti ilə seçilir.¹

3.3.3. Problemin nəzəri müstəvidə təhlilinə qayıdaraq, onu qeyd edək ki, tədqiqatımız əsasında dəyərləndirdiyimiz bir sıra faktlar, doğrudan da, dil əlaqələrinin bu və ya digər səviyyəli tipoloji anomaliya hallarının meydana gəlməsində birbaşa və ya dolayısı ilə rol oynadığını ortaya qoyur.

Lakin ekstralingvistik faktorlarla əlaqələndirilə bilən tipoloji sapma hadisələrinin azsaylılığı və bir çox halda müxtəlif sistemli dillərin uzunmüddətli qonşuluğunun dil sistemində fəsadlara yol açmaması ilə bağlı çox sayda misallar bu məsələnin dilin daxili nizamı ilə bilavasitə bağlı olan müəyyən şərtləndirmədən də kənar olmadığını düşünməyə əsas verir.

«Alınma faktlarının özlərinin deyil, onları mənimsəyən sistemin nöqtəyi-nəzərindən alınma funksiyasının əhəmiyyət kəsb etdiyini» önə sürən R. Yakobsonun «burada *vacib olan – innovasiya ehtiyacının mövcudluğu* və *innovasiyasının sistem imkanlarına uyğun gəlməsi və onun (sistemin) təkamül tələblərinə cavab verməsi baxımından, sistemin özü tərəfindən*

¹ İrəlidə ekstralingvistik faktorların mümkün tipoloji fəsadlarının təsnifatlandırması kontekstində müraciət edəcəyimiz analitik-flektiv quruluşlu bolqar dilinə aqlütinativ strukturlu türk dilindən çoxsayda morfoloji interferensiya faktlarının keçid etməsi də (Златоустова Л. В. Внутряязыковая и межъязыковая интерференция. <http://www.ksu.ru/f10/publications/2003>), məhz, analitizmin iltisafı morfem müdaxiləsi üçün münbit zəmin olması ilə əlaqədardır.

sanksiyalaşdırılmasıdır» - fikri; eləcə də B.Havranekin daha konkret yanaşma sərgiləyərək səsləndirdiyi: «bəzi hallarda yaddilli təsirin ana dilinə nüfuz etməsi, digər hallarda isə bunun (təsirin) müşahidə edilməməsi, **yalnız, daxili** (intralingvistik – A.H.) **səbəblərlə izah oluna bilər»** - mülahizəsi (kursiv bizimdir – A.H.)¹ tipoloji xarakteristikaya nüfuz edə bilən (və ya daha dəqiq olsaq, nüfuz etmiş) ekstralingvistik faktorların efemerlikdən uzaq olduğunu güman etməkdə yanlış olduğumuzu ortaya qoyur. Başqa sözlə, **hər hansı bir dil** tipoloji özəlliklərinə görə fərqlənən **digərinə sonuncunun imkan verdiyi çərçivədə təsir göstərə bilər**.

Bu prosesi dilin sisteminin «*özünü qoruma instikti*»nin və ya müəyyən «*dəyişmə limiti*»nin mövcudluğu ilə əlaqələndirmək və ya daha fərqli terminlərlə ifadə tapmış şərh vermək olar. Lakin istilah müxtəlifliyi məsələnin mahiyyətini dəyişməyəcək: kreollaşma hallarını istisna etməklə, biz, tam əminliklə söyləyə bilərik ki, dilçilik elminə hər hansı bir dilin yadstrukturlu başqa dilin təsiri ilə öz daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənmiş təkamül sxemini əksinə dəyişərək yeni tipoloji xarakteristika qazanması faktı məlum deyil. Başqa sözlə, tipoloji xarakteristikanın yeniləşməsində qrammatik interferensiya faktları müəyyən rol oynaya bilsələr də, **təkamülün ümumi axarı** (R.Yakobsonun mülahizəsinin perefrazına yol verərək desək) **dil sisteminin özü tərəfindən sanksiyalaşdırılır**.

Konkret olaraq, Cənubi Qafqaz dil mühitindəki bəzi tipoloji dəyişikliklərin ekstralingvistik faktorların katalizator funksiyasını icra etməsi ilə getdiyini söyləmək olar. Məsələn, osetin dilinin hal paradigmasında baş vermiş

¹ Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964, стр.61,77.

iltisafiləşmə tendensiyasını bəzi alimlər aqlütinativ quruluşlu dillərlə yaxın coğrafi təmasla əlaqələndirmişlər.¹ Lakin həmin proseslərin sözügedən tipoloji dəyişikliklər üçün müəyyən zərurətin yetişdiyi sistemlərdə cərəyan etməsi burada qarşılıqlı şərtləndirmənin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Digər tərəfdən, istər bir qədər öncə haqqında bəhs edilən kuşit – amxar dil əlaqələrinin sonuncunun sistemində yalnız müəyyən səviyyəni əhatə edən dəyişikliklərə yol açması, heç şübhəsiz ki, «aqlütinasiyanın sami variantı»nın limitinin digər qrammatik kateqoriyaları əhatə edə bilməməsindən (və ya zəif şəkildə təcəssüm tapmasından) qaynaqlanır. Ən azından, amxar dilindəki ismin müəyyənlik, hal kateqoriyalarında deyil, məhz, kəmiyyət kateqoriyasında iltisafiləşmənin baş verməsini sami «linqvistik düşüncə modeli»ndə kökdaxili dəyişmələrlə müşayət olunan «sınıq» cəmlə yanaşı, suffiksəl mahiyyət kəsb edən və bu səbəbdən də, aqlütinasiyaya daha yaxın təbiət sərgiləyən düzgün (və ya xarici) cəmin fərqləndirilməsi ilə əlaqələndirsək, yanılmarıq.

Belə ki, əgər U.Vaynrayxın qeyd etdiyi və qrammatik interferensiya hadisəsi zamanı resipiyent dilin qrammatik sisteminin digər dilin (morfoloji və ya sintaktik) müdaxiləsinə qarşı «seçkin müqaviməti» ilə bağlı problematik məqamı xatırlasaq (məs:hind – Avropa və sami dillərinin flektiv fel sistemi yeni əsasların daxil olmasına müqavimət göstərdiyi halda, bu dillərin ad qruplu sözlərində analoji vəziyyətin müşahidə edildiyini söyləmək mümkün deyil)² məsələnin mahiyyətinin izahının dil

¹ daha ətraflı bax: Нахуцришвили Г.Л. Об агглютинативном характере осетинского именного склонения // Вопросы языкознания, 1969, №1, стр. 79-84

² Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 1979; стр. 69

strukturunun spesifikasından qaynaqlanan faktorlardan kənarda axtarmamağın qeyri – məntiqi olması anlaşılır. Başqa sözlə, burada da dil sisteminin «icazə verdiyi» yerdə və onun (dil sisteminin) məqbul bildiyi səviyyədə gerçəkləşmiş yaddilli müdaxilə ilə qarşılaşmış oluruq.

Eyni zamanda onu da diqqətdən kənarda qoymaq olmaz ki, sami dilləri sistemi bir çox tədqiqatlarda vurğulandığı kimi, yetərinə yüksək iltisafiləşmə indeksinə malikdir. Belə olan təqdirdə, amxar dilindəki sözügedən qrammatik kateqoriyanın aqlütinativ affiksasiya ilə ifadə tapmasında iltisafiləşmə əmsalı yüksək olan sistemin bu tipə məxsus interfrensiya elementlərinin mənimsənilməsi üçün kifayət qədər həssaslıq göstərməsinin rol oynadığını da etiraf etməliyik.

Əks halda, yəni sistem bu yadstrukturlu elementləri qəbul etməkdən imtina etdiyi təqdirdə, onları ərəb dilinin sınıq cəm modelli leksemlərini mənimsəmiş Azərbaycan və digər türk dillərində və eləcə də, iltisafı cəm şəkilçili fars dilindəki «təkrar cəmlənmə» aqibəti gözləyə bilərdi. Bu mənada, deyilənlərdən çıxış edərək, «hətta, fleksiyalar kimi sıx şəkildə bağlı olan morfemlər də yaddilli materialın müdaxiləsindən sığortalanmamışdır» - fikrini önə sürən H.Şuxardtın¹ həqiqətdən uzaq olmadığını söyləyə bilərik.

Sadəcə olaraq, dəyərləndirmələrimizdə həmin interferensiya prosesinin dil sisteminin özəllikləri ilə şərtləndirilməsi faktının sübuta yetirilməsi bir dəqiqləşdirməni labüd edir: fleksiyaların iltisafı elementlərin; iltisafı birləşmələrin isə insirafi ünsürlərin müdaxilə üçün qapalı olmaması ekstralinqvistik faktorun fəaliyyəti üçün imkan məhdudluğunun mövcud olmaması anlamına gələ bilməz. Əks halda, söhbət, yadstrukturlu dilin qrammatik

¹ Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 1979;стр. 69

interferensiyasından deyil, dil çarpazlaşması nəticəsində meydana çıxan kreollaşmadan gedə bilər.

Sonuncularla bağlı mülahizələrimizi təsdiqləmək üçün dilin qrammatik quruluşunun müdaxilələrə qarşı həssaslıq məsələsini tədqiq etmiş G.A.Menovşikovun araşdırmasında təqdim olunan faktları nəzərdən keçirmək kifayətdir: dilçi aleut dilinin dialektlərindən birinin fel paradıqlarında müşahidə edilən faktları rus dilindəki müvafiq söz-formalarla qarşılaşdıraraq: (məs: Bering aleutlarının dilində **abakuk** «işləyirəm», **abakus** «işləyirik» olduğu halda, Mednov aleutlarının dilində¹ **abaö** «işləyirəm»; **abaim** «işləyirik», **abaisğ** «işləyirsən» və s. müq. et: rus dilində **rabotaö, rabotaem, rabotaesğ**) onların sonuncunun (rus dilinin) bilavasitə təsiri ilə yarandığını bildirmiş və fikrinin əsaslandırılması üçün Mednov aleutlarının yaşadığı bölgənin demoqrafik vəziyyəti ilə bağlı məsələyə tarixi ekskurs etmişdir.²

Xatırladaq ki, müxtəlif vaxtlarda aqlütinativ quruluşlu Ural – Altay, flektiv strukturlu hind – Avropa dil ailələri ilə qohumluq əlaqələri sübuta yetirilməyə çalışılan, lakin bir çox halda paleoaziat dilləri ailəsinə daxil edilən eskimos – aleut dilləri sırasınca yer alan sözügedən dillər tipoloji indeksasiya baxımından, iltisəqi determinantlı dillər tipinə daxil edirlər.³ Maraqlıdır ki, bu dil üzrə mütəxəssislər,

¹ Onu da qeyd edək ki, bəzi ədəbiyyatlarda, sadəcə, dialekt qismində tanınan sözügedən dil Mednov adasında yaşamış aleutların dili ilə rus dilinin çarpazlaşma nəticəsində (bu dilin atuan dialekti və rus dilinin hibrid forması olaraq) meydana gəlmişdir və XIX əsrdən etibarən dilçilik elmində bir çox halda müstəqil dil statusunda qəbul edilir. (Мусорин А.Ю. Основы науки о языке. <http://www.gumer.info>)

² Меновщиков Г.А. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка. // Вопросы языкознания, 1964, №5, стр.102.

³ (бах:Вахтин Н.Б.Эскимоско-алеутские языки (Языки мира. Палеоазиатские языки. <http://www.durov.com/linguistics>; Меновщиков Г.А. Алеут-

hətta, aleut dilinin iltisafilik əmsalının «*təmiz*» *tipdən* («*təmiz*» *tip*) deyildikdə, «təmiz iltisafilik» nəzərdə tutulur – A.H.) *fuziyaya doğru kənarçıxmalarla* (aleut dilinə nisbətən) *daha zəngin olan*» qohum eskimos dilindən əsaslı şəkildə yüksək olduğunu (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd edirlər.¹

Göründüyü kimi, burada daha öncə nəzərdən keçirilən amxar – kuşit dil ələqələrinin analogiyasını axtarmaq doğru olmazdır. Belə ki, sonuncu hadisədə **tamamilə fərqli** (tipoloji) **quruluşlu** dillərin **tipoloji modifikasiya ilə nəticələnən qarşılıqlı əlaqəsi** hadisəsi ilə qarşılaşmış oluruq. Dil sistemini silkələyən bu qəbildən köklü dəyişikliklərin sistemin «sifarişi» olduğunu və ya onun tərəfindən sanksiyalaşdırıldığını söyləmək qeyri-mümkündür.

Zənnimizcə, burada aparıcı tipoloji təmayülün iltisafı təbiətinin toxunulmaz qalması şəraitində fel təsrifi sisteminin tamamilə flektiv mahiyyətli qrammatik vasitələrlə reallaşmasını, sadəcə olaraq, hibridləşmə üçün xarakterik olan struktur «sınma»sı hadisəsinin lokal forması olaraq səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Belə ki, əgər picin dillərin «əlaqəyə girən *dillərdən birinin reduksiyası və struktur «sınması» nəticəsində meydana gəlməsi*» ilə bağlı ümumqəbul edilmiş xarakteristikaya (kursiv bizimdir – A.H.) istinad etsək,² kreol dillərin isə, öz növbəsində, nativizasiyaya uğramış picinlərdən başqa bir şey olmadığını³ xatırlasaq, sözügedən qlobal tipoloji

ский язык. <http://bse.sci-lib.com/article012708.html>; <http://bse.scilib.com/article/012708.html>; Головкин Е.В. Язык медновских алеутов. <http://beringisland.ru/aleuts>.

¹ Вахтин Н.Б. Эскимоско-алеутские языки (Языки мира. Палеоазиатские языки. <http://www.durov.com/linguistics>

² Дьячков М.В. К типологии креолских языков / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980, стр. 158.

³ Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. <http://lib.socio.msu.ru>

modifikasiyanın mahiyyəti bir qədər də aydınlaşmış olar¹. Burada kontakt yaradan dillərdən birinin aqlütinativ - polisintetik, digərinin flektiv olmasından və birinciyə «ixrac» edilən şəkilçilərin tipik flektiv sonluqları təcəssüm etdirməsindən dolayı, sözügedən interferensiya hadisəsi tipoloji cəhətdən müəyyən maraq doğursa da («Kreol dillərin tipologiyası haqqında» xüsusi araşdırma müəllifi M.V.Dyaçkov, vyetnam və ingilis dilinin çarpazlaşmasından törəyən krio hibrid dilinin tipoloji indeksasiyasını apararaq, onun ingilis və vyetnam dilinin sintetiklik, aqlütinativlik, təcridilik və s. əmsallarından yetərinəcə fərqləndiyini ortaya qoymuşdur²), bu kimi halların morfoloji təsnifatla müəyyənləşdirilmiş dil tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində meydana gələn sapma elementləri ilə eyniləşdirilməsi və bir arada araşdırılması o qədər də məqsədəuyğun deyil³. Belə ki, burada izlənen

¹ Doğrudur, əgər picin – kreol dillər üçün çox vaxt tətbiq edilən «yerli xalqın dilin qrammatikası + «gəlmə» dilin leksik inventarı» modelindən çıxış etsək, Mednov aleutlarını dilini, tam mənası ilə, kreol dil statusunda səciyyələndirmək mümkün deyil. Lakin dil ittifaqı təşkil etdikləri önə sürülən rus və aleut dillərinin «konvergent əlaqələri» nəticəsində ortaya çıxmış bu «dil fenomeni»nin yeni subetnos formalaşdırması faktı (Ильина Л.А. Языковые контакты как фактор конвергентного развития языков Сибири (на материале селькупского языка) <http://www.philosophy.nsc.ru/journals>) burada, sadəcə, ekstralinqvistik faktorların iştirakının etirafı ilə kifayətlənmənin də doğru olmadığını ortaya qoyur. Dilçilikdə bu qəbilin picin və kreol dillərindən əsaslı fərqi bir çox halda prinsip olaraq etiraf edilir və bu dillərə «qarışıq dillər» (mixed languages) deyilir (bax: Головки Е.В. Язык медновских алеутов. <http://beringisland.ru/aleuts>)

² Дьячков М.В. К типологии креолских языков. / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980, стр. 161.

³ Bu mənada picin və kreol dillərinin hind - Avropa dil qohumluğunun tədqiqindəki rolunu dəyərləndirmiş və bu dillərin «müqayisəli – tarixi tədqiqatların nəticələrini təhrif edə biləcəyini» qeyd etmiş dilçilərin (bax: Бурлак С.А., Старостин С.А. Введение в лингвистическую компа-

faktlar əksər hallarda tipoloji modifikasiya limitini aşaraq tipoloji «yenidənqurma» şəklini alırlar.

3.3.4. Ekstralinqvistik faktorlardan qaynaqlanan tipoloji anomaliya hallarının təhlili məsələsinə qayıdaraq onu qeyd edək ki, sözügedən halların yekcins mahiyyət kəsb etməməsi onların aşağıdakı şəkildə təsnifatlandırılmasını labüd edir: 1) yadstrukturlu dil sisteminin təsiri ilə baş verən və həmin təsirə məruz qalan dilin daxili imkanlarının yenidən dəyərləndirilməsi ilə gerçəkləşən dəyişikliklər; 2) yadstrukturlu elementlərin (hazır şəkildə) mənimsənilməsi ilə reallaşan qrammatik interferensiya.

Şəkilçi alınmalarını əhatə edən II qrup sapma elementlərinin interferensiyasının yalnız morfem «qabarıqlığı» şəraitində gerçəkləşə bilməsindən dolayı, bu qəbildən ünsürlərin, əsasən, flektiv dillərdəki iltisacı (alınma) morfemləri əhatə etdiyini söyləmək olar. Lakin şəkilçilərin daxili formasının bərpa edilməsi qeyri-mümkün olan alınma söz tərkibində (məs: Arakçeev<araq-çı), yəni sonuncunun (leksik alınmanın) komponenti qismində mənimsənilməsi halları bu sıraya aid edilə bilməz. Məhz, morfem «qabarıqlığı» faktorunun alınma şəkilçinin üzvlənən komponent kimi dərkinə imkan yarada bilməsindən dolayı, həmin xarakteristikaya (digər insirafi dillərlə müqayisədə nisbətən daha çox) uyğun gələn analitik-flektiv dillərin sözügedən qrup interferensiya faktları üçün daha əlverişli şərait təqdim etdiyini söyləmək olar.

Lakin burada onu da vurğulamaq lazımdır ki, morfem alınmalarını ehtiva edən qrup sapma elementləri çoxsaylı

ративистику. М., 2001, стр.110.) mülahizələrinin perifrəzına yol verməli olacağıq: pisin və kreol dillərin tipoloji aspektdə dəyərləndirməsinin nəticələrinin «normal» dillərə şamil edilməsi real dil materialının tipoloji təkamül özəlliklərinin yanlış məcrada qavranılmasına yol açə bilər.

olmayıb dilin iltisacı indeksasiyasına güclü təsir etmə imkanına malik deyil. Daha dəqiq olsaq, hadisələrin əks məcrada cərəyan etdiyini etiraf etməliyik: iltisacı morfem alınmaları ilə bağlı interferensiya prosesi hər hansı bir konkret flektiv dilin aqlütinativlik əmsalının imkan verdiyi çərçivədə tənzimlənir. Başqa sözlə burada da, dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarının «sanksiyalaşdırıcı»; «sifarişverici» qüvvə rolunda çıxış etdiyini təsbit etmək olar.

Bu qəbildən tipoloji sapma faktlarından fərqli olaraq, daha rəngarəng təzahür xüsusiyyətlərinə malik birinci qrup (yəni yadstrukturlu sistemin təsiri ilə baş verən və həmin təsirə məruz qalan dilin daxili imkanlarının yenidən dəyərləndirilməsi ilə gerçəkləşən dəyişiklikləri ehtiva edən) anomaliya hallarına gəlincə, onların özlərini də iki yerə bölmək mümkündür. Belə ki, bu dəyişikliklər sırasında xarici dil təkanından sonra, növbəti mərhələdə baş verən prosesləri onun (xarici dilin) bilavasitə təsiri ilə reallaşan anomaliya hallarından fərqləndirmək lazımdır. Başqa sözlə, birinci yarımqrupun əhatə etdiyi sapma elementlərinin meydana gəlməsində xarici dil amili implisit şəkildə təzahür tapdığı halda (məs: bolqar dilinin analitikləşməsində qonşu dillərlə əlaqə faktoru¹ önəmli rol oynasa da, məhz, həmin prosesin – analitikləşmənin məntiqi davamı olaraq ortaya çıxan iltisacı indeksasiya artımını bilavasitə sözügedən amillə əlaqələndirmək çətindir).

Digər yarımqrupa daxil olan anomaliya hallarının

¹ Bolqar dilinin analitikləşməsində və bu analitikləşmə prosesi nəticəsində sintetik- flektiv quruluşa malik qohum slavyan dillərindən fərqli olaraq artikl əldə etməsi məsələsi bir çox tədqiqatlarda qeyd edilir. (məsələn, bax: Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. <http://www.classes.ru/grammar/119.Serebrennikov>

yanma səbəbləri sırasında dil əlaqələri faktorunun əhəmiyyətli rol icra etməsi faktı (məs: erməni dilindəki iltisafiləşmə tendensiyasında olduğu kimi¹) aşkar sezilir.

Meydana çıxmasında ekstralinqvistik amillərin önəmli rol oynadığı ayrı-ayrı tipoloji sapma faktlarının fərdi özəllikləri ilə bağlı məsələlərə konkret anomaliya hadisələri çərçivəsində toxunulacağından, bu məqamda sözügedən mövzu ilə əlaqədar təhlilləri (ümumi təsnifatlandırmanı) yekunlaşdıraraq, bir daha vurğulamaq istərdik ki, əksər situasiyalarda xarici dil faktoru dil sisteminin daxili qanunauyğunluqları ilə şərtlənən proseslərin katolizatoru funksiyasını icra edir.

Ekstralinqvistik faktorların iştirakı ilə təsbit edilən tipoloji sapma hallarının böyük qisminin dil sisteminin məlum təkamül sxemindəki ardıcılığa müvafiq təbiət sərgiləməsini də (yəni, iltisafi dillərdə insirafi elementlərin, analitik flektivlik zəminində «təkrar aqlütinasiya» ünsürlərini təcəssüm etdirməsinə), məhz, bununla – daxili və xarici inkişaf qanunauyğunluqlarının qarşılıqlı şərtləndirilməsi ilə izah etmək olar. Lakin əks istiqamətli proseslərin müşahidə edilməsi bəzi hallarda xarici faktorların intensivliyi sayəsində dil sistemində kodlaşdırılmış təkamül sxemindən fərqli məcrada cərəyan edən dəyişikliklərin istisna edilmədiyini ortaya qoyur. Belə ki, E.Tenşiev salar dilində çin dilinin təsiri ilə şəxs şəkicilərinin reduksiya uğradığını bildirmişdir.² Türk dilləri

¹ Müasir erməni dilində iltisafiləşmə prosesinin müşahidə edilməsi və bu prosesin bilavasitə qonşu dillərin, o cümlədən, aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilinin təsiri ilə gerçəkləşməsi faktı bir sıra araşdırmalarda vurğulanmışdır. (məs, bax: Гукасян В, Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б., 1986).

² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, стр.89, (həmçinin, bax: Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. М., 1966)

ailəsinə daxil olan və iltisacı quruluşa malik olan salar dilindəki sözügedən kateqoriyanın qrammatik mənanın ifadəsi zamanı affiksasiyadan yararlanmağa bir o qədər üstünlük tanımayan kök quruluşlu çin dilinin təsiri ilə desintetizasiyaya uğraması, heç şübhəsiz ki, orta səviyyəli dil əlaqələri sayəsində reallaşa bilməzdi.

Doğrudur, burada bir faktı da gözədən qaçıрмаq olmaz ki, morfoloji təsnifatla stadial klassifikasiyanın əlaqələrini araşdırmış G.P.Melnikovun İ.İ.Sreznevski və İ.A.Boduen de Kurtenenin fikirlərinə istinadən qeyd etdiyi kimi, ikidillilik şəraitində hər bir nəsil növbəti nəsillə bu dillərə sürətli tərcüməni asanlaşdırma biləcək formaları ötürdüyündən, bilinçivistik mühit təşkil edən dillərdə anatikleşmə tendensiyasının labüd inkişafına¹ və xüsusilə də, onun (analitizmin) Ural – Altay və dravid dillərində müşahidə edilən spesifik növü olan iltisacılıyin inkişafına yol açır.² Əgər bu kontekstdə görkəmli rus şərqşünası Y.D.Polivanovun iltisacı affiksasiyanın analitikliyi ilə bağlı dilçilik elminə qazandırdığı məşhur fikri də xatırlasaq, o zaman salar dilində cərəyan edən proseslərin iki tamamən fərqli tipoloji özəlliyə malik dilin kontaktının nəticəsi olmadığı, müəyyən ortaqlıq əsasında konvergensiyanın gerçəkləşdiyi yəqinləşər.³

Onu da qeyd edək, bir çox tədqiqatçılar erməni dilində

¹ Bilinçivistik mühitin dil sisteminin analitikleşməsinə xidmət etməsi və xüsusilə də, picin və kreol dillərinin onların «prototipi» olmuş dillərdən daha yüksək analitizm əmsalına malik olması bir çox tədqiqatlarda vurğulanmışdır (бах: Вайнрайх У.Одноязычие и многоязычие / Новое в лингвистике. Вып. 6.Языковые контакты. <http://www.philology.ru/linguistics1>; Мечковская Н.Б.Социальная лингвистика. <http://lib.socio.msu.ru>

² Мельников Г.П. Системная типология языков. Синтез морфологической классификации языков со стадийной. <http://www.philol.msu.ru/~lex/melnikov>

³ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, стр.322.

analoji halın müşahidə edildiyini qeyd edirlər. Belə ki, həmin dəyərləndirmələrə görə,¹ erməni dili qonşuluqdakı iltisacı quruluşlu dillərin təsiri ilə sintetizmdən analitikliyə keçid etməyə müvəffəq olmamış və sintetikləşmə əmsalının, bir növ, təkrarən yüksəlməsi nəticəsində fərqli istiqamətli tipoloji modifikasiya standartı ortaya qoymuşdur.

Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd etmək istərdik ki, maraqlıdır ki, bu fakt bölgədə erməni etnosunun etno-kulturoloji dominantlığı ilə bağlı əsassız iddiaların kökündən yanlış olduğunu tam əyaniliklə ortaya qoyur. Belə ki, bu qəbildən struktur «sınma» halları yalnız uzunmüddətli bilinqvizm və ya polilinqvizm şəraitində daha çox sosial aktivlik nümayiş etdirən toplumun dilinin dominant mövqeyi şəraitində gerçəkləşə bilər. Əks məcralı proseslərin Cənubi Qafqaz bölgəsinin iltisacı quruluşlu dillərində (konkret olaraq, Azərbaycan dilində) müşahidə edilməməsi həmin linqvodominantlıq nümayiş etdirən toplumun adı çəkilən qonşu etnos olmadığına şübhə yeri qoymur.

Bu qəbildən proseslərin gerçəkləşməsi üçün aktiv bilinqvistik mühitin mövcudluğu və həmin mühitdə əks məcralı tipoloji dəyişikliklərə təşviq edən dilin dominant mövqeyə malik olması vacib idi. Belə ki, dil strukturunun bu şəkildə «sınma»sı üçün aktiv – proksimal² bilinqvizmin

¹ Гукасян В., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б., 1986; Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж, 1972.

² Bilinqvizmin təzahür formalarının təsnifatını aparmış T.A.Bertaqayevə görə, aktiv bilinqvizm hər iki dilə yüksək səviyyədə bələd olma ilə səciyyələnir (həmin təsnifata görə, əks vəziyyət – passiv bilinqvizmdir); proksimal (*latin d. proximus* «ən yaxın olan») bilinqvizm isə dillərin bir – birinə və ya birinin digərinə yüksək səviyyəli fonetik, leksik və qrammatik müdaxiləsi ilə xarakterizə edilir (əks vəziyyət distal bilinqvizm olaraq

mövcudluğu əsas şərtidir. Lakin bu hadisələri mahiyyət etibarilə Mednov aleutlarının dili ilə bağlı hibridləşməyə yaxın olan vəziyyətlə və ya bolqar dilinin tipoloji quruluşunda önəmli dəyişikliklərə yol açmış ittifaqlaşma vəziyyəti ilə eyniyyət təşkil etmir. Burada, söhbət, sadəcə olaraq, «ikinci dilə bələdlik səviyyəsinin birinci dil bilgisinə yaxınlaşması ilə xarakterizə edilən bilinçvızmin»¹ yüksək təzahüründən gedə bilər.

Onu da qeyd etmək ki, bilinçvəmlərin nitqi yalnız (tədqiqatın daha öncəki bölümlərində geniş şəkildə araşdırılmış) meta – dil nəzəriyyəsinin tədqiqi işində deyil, ekstralinqvistik faktorların təsiri ilə gerçəkləşə bilən mümkün tipoloji modifikasiyaların perspektivlərinin dəyərləndirilməsi, habelə, ümumilikdə, dillərin qarşılıqlı təsirinə mexanizm və özəlliklərinin tədqiqi baxımından xüsusi önəm kəsb edir. Bu mənada bilinçvəmlərin nitqində yer alan bu və ya digər xətalər fərqli tipoloji quruluşlu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı «kontakt bölgələr»in təsbiti işinə yardımçı olduğunu, eləcə də struktur mühafizəkarlığın özəyi sayılan komponentlərin yəqinləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək mümkündür. Belə ki, əksər hallarda, hətta, yüksək səviyyəli bilinçvistik mühit dilin aparıcı tioloji təmayülünə güclü şəkildə müdaxilə etmə imkanından məhrumdur.

Determinantanın yaddilli qrammatik interferensiyalara qarşı «dirənişi»ni, dolayısı ilə, təsdiqləyə biləcək fakt qismində bilinçvəmlərin nitq qüsurlarını qeyd etmək olar. Məsələn, azyaşlı bilinçvəmlərin rus dili nitqindəki

dəyərləndirilir). bax: Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Проблема двуязычия и многоязычия. М., 1972, стр. 88.

¹ Бурыкин А.А. Ментальность, языковое поведение и национально-русское двуязычие. <http://abvgd.russian-russisch.info>

qrammatik interferensiya faktlarını araşdırmış A.K.Şayaxmetovun qeyd etdiyi kimi, qazax uşaqlarının bu (rus) dilin mənimsənməsində üzləşdiyi ən böyük çətinliklərdən biri (cins, növ və s. kateqoriyalara aid) müvafiq fleksiyaaların ifadəsi ilə bağlıdır.¹

Aktiv bilinqvistik mühitdən söz düşmüşkən, bir qədər haşiyəyə çıxıb bu şəraitdə qrammatik determinantın maraqlı «davranış»ına da nəzər salmaq istərdik. Belə ki, məhz, bilinqvemlərin dilində yer alan bəzi üslubi – sintaktik anomaliyalar determinantın (belə demək mümkünsə) şüuraltı səviyyədə işləklilik qazanmış bir mexanizm olması ilə bağlı ehtimalları dolayısı ilə təsdiqləyir. Belə ki, vaxtilə analogi faktları diqqətindən kənar qoymamış U.Vaynrayx alman əsilli amerikalıların ingiliscə nitqində onların ana dilinə xas olan struktur dəyişikliklərin müşahidə edildiyini qeyd etmişdir. Məsələn: **he came yesterday** əvəzinə həmin mühacirlərin nitqində inversiyaya məruz qalmış və analitik-flektiv quruluşlu ingilis dilinin qəlibləşmiş söz sırasına uyğun gəlməyən **yesterday came he** variantının işlədildiyinə diqqət çəkmiş və bunun həmin cümlənin almancadakı variantında mövcud olan sıralanmaya müvafiq şəkildə (**gestern kam er**) ortaya çıxıldığını qeyd etmişdir.²

Maraqlıdır ki, oxşar vəziyyət Azərbaycan-rus ikidilliliyi şəraitində də müşahidə edilir. Belə ki, R. Heydərovun araşdırmasında Bakının aktiv bilinqvistik mühitinin təsiri ilə rusdillil azərbaycanlıların nitqində Azərbaycan dilinin söz sırasına uyğun inversiya hallarının olduğuna dair maraqlı misallar təqdim edilmişdir. Məs: «Azərbaycanlı bilinqv rus dilində danışarkən, Azərbaycan dilinin söz

¹ Вайнрайх У.Одноязычие и многоязычие / (Новое в лингвистике. - Вып. 6. Языковые контакты. <http://www.philology.ru/linguistics1>

² Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 1979, стр. 71.

sırasına uyğun olaraq **Ə idu domoy** əvəzinə **Ə domoy idu** kimi işlədə bilər».¹

3.3.5. Tədqiqatın axarının labüd etdiyi kənarlaşmadan sonra, «bantu dili fenomeni» məsələsinə qayıdaraq aqlütinativ və flektiv dil bölgüsü ilə bağlı ortaya çıxan sualların cavablandırılmasını davam etdirmək istərdik. Bu müstəvidə xüsusi maraq doğuran məqamlardan biri sözügedən bölgüyə qarşı olan skeptik münasibətdə tədqiqatçıların subyektiv dəyərləndirmələrinin, daha dəqiq desək, yeni-yeni tipoloji nəzəriyyələr fonunda ənənəvi klassifikasiyanın ortaya qoyduğu bölgüyə edilən dəyişikliklərin təsnifatlandırma işində hansı səviyyədə rol oynamasının dəqiqləşdirilməsi ilə bağlıdır (obyektiv dil materialına əsaslanan tərəddüdlü münasibət haqqında daha öncə mövqe bildirilmişdir və irəlidə, konkret linqvistik faktlara istinadən, bu yanaşmanın kökündə duran səbəblərə aydınlıq gətirilməyə çalışılacaq).

İlk olaraq, onu bildirək ki, iltisafı və insirafı dil tipləri arasında prinsiplial fərqi mövcud olmaması ilə bağlı fikirlər Qərb dilçiliyində də yetərincə kütləviliyi ilə seçilməkdədir. Belə ki, dillərin üç struktur mərhələli sxem üzrə inkişafı haqqında nəzəriyyə ilə bağlı şübhələrini gizlətməyən və «*bu müxtəlif «stadiyalar»ın* – bütün dünya dillərində *eyni zamanda* cərəyan edən və dillərin morfologiyasının bütün hissələrini əhatə edən proseslərin yekunu olduğunu» (kursiv bizimdir – A.H.) bildirən J.Vandriyes (dilçiyə görə, ingilis və fransız dillərində müxtəlif «stadiya»lara aid elementlərin eyni bir sistemdə yer alması bu nəzəriyyənin ciddiliyini şübhə altına alır) bu səbəbdən də, «flektiv, aqlütinativ və ya təcridi dillərin qarşılaşdırılmasının tamamilə əsassız olduğunu» qeyd

¹ Heydərov R. Dillərarası əlaqələr zamanı dilin qrammatik səviyyəsində baş verən normadan kənar çıxışlar // Tədqiqatlar. №2,2007; s. 94-95.

etmişdir.¹

Göründüyü kimi, J.Vandriyesin təkamül ideyası ilə bağlı tənqidi görüşlərinin əsasında məsələnin mahiyyətinin dil tiplərinin kəskin delimitasiyasının deyil, bu tiplərin (və ya ayrı-ayrı dil sistemlərindəki tipoloji elementlərin) müəyyən tədrici (mərhələli) inkişafının təşkil etməsinin nəzərə alınmaması durur. Təkamül ideyası kök, iltisqa və flektiv dil quruluşlarının qarşılaşdırmasını deyil, yalnız fərqləndirilməsini labüd hesab etdiyindən eyni bir dil sistemində müxtəlif tipoloji təmayül elementlərinin mövcudluğu onun ideya bazasına zərbə vura biləcək arqument sayıla bilməz: əksinə, dil tiplərinin (hipotetik) «stiril» mövcudluğu paradoksal vəziyyət yarada bilər. Digər tərəfdən, müəyyən dil sistemi çərçivəsində qrammatik determinanta ilə bərabər, tipoloji sapma elementlərinin də yer alması faktı, **tipoloji mərhələlərin, ümumilikdə, eynizamanlılıq prinsipinə riayət etməsinə əsas verə bilməz.**

Dillərin struktur təkamülü ideyasına münasibətdə aşkar skepsis nümayiş etdirən digər tədqiqatçı – «təmiz» halda dil tiplərinin mövcud olmasından dolayı «nəzəriyyə və praktikanın uyğunlaşmadığı»nı önə sürən C.Layonz *«aqlütinativ» və «flektivləşən» adlandırılan dillər arasındakı fərqin qrammatik strukturdakı müxtəliflik olmayıb* sözün fonoloji (və ya orfoqrafik) formasında minimal *qrammatik vahidlərin verilmə üsullarının müxtəlifliyindən ibarət olduğunu»; bu fərqin heç bir prinsipial mahiyyət kəsb etmədiyindən* (kursiv bizimdir – A.H.), «bir çox dillərin qismən «aqlütinativ», qismən isə «flektivləşən» quruluşa malik olduğunu» (dilçi «flektivləşən» və «flektiv» terminlər arasında fərqləndirmə apararaq birincini «fuziyon»

¹ Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, стр. 313-315.

istilahlı ilə eyniləşdirir) önə sürmüşdür¹.

Göründüyü kimi, tədqiqatın daha öncəki bölümlərində nəzərdən keçirdiyimiz məsələnin – fuziya və aqlütinasiya istilahlarının semantik tutumu ilə bağlı bəzi tipoloji dəyərləndirmələrdə yer almış qarışıqlıqdan törəyən problemin «şleyfi» burada da özünü biruzə verir. Doğrudan da, iltisəqilik və daxili fleksiya anlayışları ilə bağlı fərdi yorumlar üçün, demək olar ki, «boşluq»un müşahidə edildiyi bir şəraitdə «aqlütinasiya» və «fuziya» istilahları ilə bağlı terminlər üçün arzuolunmaz vəziyyətin – istilahlı polisemiyasının müşahidə edilməsi bu kimi təfsirlərin səbəbsiz şəkildə meydana çıxmadığını düşünməyə əsas verir.

Dilçilik ədəbiyyatlarda bir çox halda flektiv – aqlütinativ dillər olaraq tanımlanan bantu dillərinin ortaya qoyduğu fenomenə bəhs edərkən, «proflektiv dil» istilahlı ilə bağlı məsələyə də münasibət bildirmək zərurəti meydana çıxır.

Tipoloji tədqiqatlar tarixinə ən ötəri ekskurs bu istilahlı prototipi olan və ilk dəfə F.F.Fortunatov tərəfindən təklif edilmiş² «*aqlütinativ – flektiv dillər*» (kursiv bizimdir – A.H.) anlayışının son dövrlərə qədər, əsasən, sami dillərinə tətbiqən istifadə edildiyini ortaya qoyur. Problemin girişində təqdim olunan dəyərləndirmələrdən də məlum olduğu kimi, hal-hazırda bu terminin istifadə arealı yetərinə genişlənərək (daha öncədən iltisəqi olaraq tanımlanan) bir qrup digər dilləri də əhatə edir. Biz, araşdırmamızın «qarışıq tip» anlayışının təhlili ilə bağlı bölümündə problemin müəyyən nəzəri dəyərləndirməsini apardığımızdan, bu məqamda sözügedən anlayışın konkret təzahür formalarına münasibət bildirmək istərdik. Belə ki,

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Киев, 1978, стр.204-206.

² Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Том 1, М., 1956, стр. 153-154.

F.F.Fortunatovdan sonra, bu anlayışa yeni şərh qazandıran G.P.Melnikov həmin istilahın yeni variantı olan «**proflektiv dillər**» terminini təklif edir (dilçiyə görə, *proflektiv dillər ad sistemində aqlütinasiyaya, fel sistemində isə flektivliyə üstünlük tanıyan dillərdir*) və sonuncunun XIX əsr tədqiqatlarında qoyulmuş ənənəyə görə, sadəcə, sami dillərə deyil, **bir sıra Ural, kartvel, dravid və s. dillərə** də aid edilə biləcəyini (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişdir.¹

Maraqlıdır ki, dilçi bir çox digər tipoloji araşdırmalarda «çoxsayda flektiv təmayüllü tipoloji sapma elementlərinə malik iltisacı quruluşlu dil» qismində səciyyələndirilən² macar dilinin «**iltisacılıya yaxın proflektiv dil**» olaraq (kursiv bizimdir – A.H.) xarakterizə edir.³ Təqdim edilən tipoloji səciyyələndirmələrlə ən ötəri tanışlıq belə, təklif edilən yeni istilahın və ən əsası, onun tanımlanması və tətbiqatının yetərincə adekvat olmadığını və metodolji cəhətdən bir o qədər də uğurlu yanaşma olmadığını ortaya qoyur.

Doğrudur, onu da etiraf etmək lazımdır ki, istənilən dilin struktur komponentlərinin müfəssəl tipoloji identifikasiyasının aparılması istər həmin dilin sisteminin dolğun tədqiqi baxımından, istərsə də onun tipoloji səciyyələndirilməsi aspektindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin məsələnin, məhz, bu cür qoyuluşu, yəni, bu ya digər səviyyəli flektivləşmə indeksasiyasına malik iltisacı dil üçün yeni tipoloji «kimliyin» təsbit edilməsi həmin dillərin öz daxilində az və ya daha çox insirafiliyə malik dil

¹ Мельников Г.П. Системная типология языков. Синтез морфологической классификации языков со стадийной. <http://www.philol.msu.ru/~lex/melnikov>

² (bax: Мусорин А.Ю. Основы науки о языке. <http://www.gumer.info>)

³ Мельников Г.П. Системная типология языков. Синтез морфологической классификации языков со стадийной. <http://www.philol.msu.ru/~lex/melnikov>

bölgüsünü labüd edə bilər. Bu isə son nəticədə ideal olmayan, lakin metodoloji baxımdan müəyyən nəzəri əsasa oturdularaq dillərin konkret parametrlərə görə bölgüsünü təklif edən Humboldtian kvadrantın təkmilləşdirilməsi anlamına gəlmir.

Əksinə, kriteri yaygınlığı və ən əsası, seçkinliyinə (yəni, kriteri ixtiyariliyinə) görə dillərin təsnifatı işinin çətinləşdirilməsi ilə yekunlaşır. Belə ki, bu bölgünün məntiqi «iltisəqiliyə çox meyilli proflektiv dillər»; «iltisəqiliyə az meyilli proflektiv dillər»; «flektivliyə çox meyilli proflektiv dillər» və ya «flektivliyə az meyilli proflektiv dillər» kimi təfəssilatlı bölgünün aparılmasını da labüd edə bilər. Bu isə ənənəvi tipoloji təsnifatın bölgü aparatının yetərsizliyindən şikayət zəminində formalaşan münasibətin əks – təsirindən, yəni bölgü sisteminin daha da çətinləşdirilərək bir çıxmaza salınmasından başqa bir şey deyil və bu səbəbdən təqdirlə qarşılanma bilməz.

Biz, metodoloji baxımdan, dil sistemində iki təmayülün, demək olar ki, bərabər təmsil olunması vəziyyətini qəti şəkildə inkar etmirik. Lakin təqdim olunan bölgü və bu bölgüyə görə, təsnifatlandırılmış dillərin tipoloji özəllikləri arasında oxşar və fərqli cəhətlərin nisbəti «proflektiv dillər» termini adı altında qruplaşdırmanın real dil materiallarına adekvat olmadığını düşünməyə əsas verir.

Məsələn: sami dilləri ilə bərabər (!), əksər tipoloqlara görə, flektivlik əmsalı, sadəcə, bir qədər yüksək olan macar dilinin (strukturundakı insirafilik çəkisi aqlütinasiya səviyyəsinə yaxınlaşmaqda olan qohum eston dili ilə bərabər) eyni məcrada dəyərləndirilir. Zənnimizcə, onların (yəni, sami dilləri və bəzi fin-uqor dillərinin) proflektiv dillər sırasına aid edilməsi bu dillərin sistemini təşkil edən tipoloji mexanizmlərin birgəməvğudluğunun standart və mexanizmləri arasındakı aşkar fərqin, müəyyən mənada,

görməməzliyə salınması anlamına gəlir.

Bu məsələ ilə bağlı diqqət yetirmək istədiyimiz digər məqam «aqlütinativ – flektiv quruşlu» adlandırılan dillərin, demək olar ki, bir qayda olaraq, yüksək sintetikləşmə əmsalı ilə seçilməsidir. Məsələn, eyni tipoloji səciyyəvləndirmənin tətbiq edildiyi əyni, arin və s. dillərin quruluş xarakteristikasının ən önəmli cəhətlərindən biri onların sintetik mexanizmlərə üstünlük tanınmasıdır¹. Deməli sözügedən istilah, əsas etibarilə, fuziyon mexanizmdən istifadə halları kütləviləşmiş sintetik – iltisqa dillərə (xatırladaq ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, fin – Uqor dilləri bəzi hallarda, hətta, inkorparasiya səviyyəsinə qalxan yüksək sintetikləşmə əmsalı ilə, daha dəqiq desək, polisintetikliyi ilə seçilir) və «təkrar aqlütinasiya» faktlarının azlıq təşkil etdiyi və daha çox ilkin iltisqaqiliyin relikt formalarını qoruyub saxlamış sintetik – flektiv dillərə tətbiqən istifadə edilir.

Göründüyü kimi, qeyd olunanlar, ümumilikdə, linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya probleminin hələ də öz yetərli həllini tapmadığını və bir çox hallarda bunun başlıca səbəblərinin tiplərin delimitasiyasının və dil sistemindəki müxtəlif tipoloji təmayüllərin özəlliklərini daşıyan elementlərin birgəməvcudluğunu təmin edən şəraitin dolğun, hərtərəfli və ən başlıcası, fərdi yorumlara əsas verməyəcək dəyərləndirməsinin mövcud olmadığını ortaya qoyur.

¹ (bax: Мусорин А.Ю. Основы науки о языке. <http://www.gumer.info>)

IV FƏSİL

**FLEKTİV DİLLƏRDƏ MÜŞAHİDƏ EDİLƏN
TİPOLOJİ MODİFİKASİYALARIN
ONTOGENESTİK VƏ FİLOGENESTİK
ASPEKTDƏN İZAHINA DAİR*****4.1. Müxtəlif tipoloji təmayüllərin birgəməvcudluğu
probleminin tipoloji nəzəriyyələrdəki fərqli yorumları
haqqında. Tipoloji anomaliya hallarının meta-dil
nəzəriyyəsi aspektində izahı.***

4.1.1. Tipoloji modifikasiyaların mahiyyətinə və onların fərqli strukturlu dillərdə sərgilədiyi özünəməxsusluqların təbiətinə dərinlən nüfuz etdikcə sözügedən proseslərin müəyyən qanunauyğunluqlar çərçivəsində gerçəkləşməsi ilə bağlı əminlik bir daha artır. Məhz, həmin qanunauyğunluqların təbiətinin birmənalı təsbiti bu və ya digər qrup tipoloji modifikasiyaların yaranma səbəblərinin aşkarlanmasına, dil sistemi tərəfindən mənimsənilmə perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Bu mənada, tipoloji modifikasiyaların mahiyyətinin aşkarlanması işində meta-dil nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli rolu danılmazdır.

Tipoloji modifikasiyaların B.A.Uspenskinin təklif etdiyi meta-dil nəzəriyyəsində təhlilinə keçmədən öncə, araşdırmanın (və bu araşdırma sonucunda ortaya çıxan nəticələrin) adekvat dəyərləndirilməsi baxımından mühüm olan bir məsələyə diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, ilk başlanğıcda «riyaziyyat və riyazi məntiq çərçivəsində formalaşmış», daha sonralar isə digər elm sahələri

tərəfindən mənimsənilmiş «meta-dil»¹ anlayışı özünün mənə çoxşaxəliliyi ilə tipoloji müstəvidə aparılan təhlillərin fərqli aspektdə qavranılmasına yol açmışdır. Bunun başlıca səbəbi isə, tipoloji aspektdə təhlilə cəlb olunan bu anlayışın postmodernist fəlsəfənin təşəkkülündən sonra uzun müddət elmi-fəlsəfi düşüncəni yönləndirmiş olması və (mübaligəsiz demək olar ki, ədəbi fikir tarixində yeni doktrina statusuna iddiada buluna biləcək) önəmli dəyişikliklərə yol açmış nəzəriyyənin tərkib hissəsini təşkil etməsidir.

Meta – yunan dilində «*arxada*»; «*sonra*» deməkdir və məlum interpretasiyalarında bu istilah «*ikinci səviyyəli dil*» (əzık vtoroqo porədka)²; «predmet və ya obyekt-dil olaraq tanımlanan dilin tədqiqi və ya sadəcə, mənimsənilməsi və öyrənilməsi üçün istifadə edilən» *ikinci dil* kimi (kursiv bizimdir – A.H.) nəzərdən keçirilir.³

Postmodernizm fəlsəfəsində yeni interpretasiya qazanmaqla «prosesual dil üzərində refleksiyanın»⁴ verbal məhsulunun prosesuallığını ifadə edən meta-dil» anlayışının müasir şərhini, ilk olaraq, R.Bartın «Ədəbiyyat və meta-dil» (1957) əsərində formalaşmışdır.⁵ Özünün «Ədəbiyyat və meta-dil» əsərində sözügedən istilahın, bir növ, tətbiq sahələrini açıqlayan R.Bart yazırdı: «Məntiq bizi obyekt-dili və meta-dili ... fərqləndirməyi öyrədir. *Obyekt-dil məntiqi araşdırmanın predmetinin özüdür, meta-dil isə ...*

¹ Метаязык. <http://www.philosophy.ru/edu/ref/rudnev/b167.htm>

² Метаязык. / Руднев В. Словарь культуры XX века. <http://slovar.lib.ru/dictionary/metajazyk.htm>

³ Метаязык. / Словарь логики. <http://www.edudic.ru/log/179/>; Метаязык / Руднев В. Словарь культуры XX века. <http://slovar.lib.ru/dictionary/metajazyk.htm>

⁴ Refleksiya (latın.d. *reflexio* «geriyə müraciət» deməkdir) *subyektin* öz biliyi və ya öz vəziyyətinə müraciəti anlamına gəlir. <http://ru.wikipedia.org>

⁵ Можейко М.А. Метаязык / История философии. Энциклопедия. <http://velikanov.ru/philosophy/metajazyk.asp>

həmin qaçınılmaq sünü dildir» (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Başqa sözlə, əgər psixologiyada «refleksiyanın subyektlərin ikili, güzgüvari şəkildə bir-birini qarşılıqlı bərpa və tamamlaması» anlamına gəldiyini² xatırlasaq, riyaziyyat və riyazi məntiqdən mənimsənildikdən sonra, meta-dil anlayışının hansı mənə deformatsiyalarına məruz qalaraq, struktur tipologiyadakı qəlibini əldə etdiyini təxmini də olsa, yəqin edə bilərik. Deməli, meta-dil əsas olan obyekt-dilin struktur və ya semantik altyapısının dekodizasiyası üçün istifadə edilir. Meta-dil qəlibi olmadan, obyekt-dil mövcud olmadığı kimi, obyekt-dildən kənar da meta-dil mövcud deyil.

Daha sonralar bu anlayışın ən müxtəlif semantik çalarlarla digər elm sahələri və nəzəri platformlar tərəfindən mənimsənilməsi bu istilahın, hətta, bir konkret elm sahəsində – linqvistikada fərqli mənə kontekstində istifadəsinə yol açmışdır. Belə ki, linqvistik tədqiqatlarda və ya məlumat-sorgu lüğətlərində «meta-dil» istilahının 1) əsas dilin tədqiqinə xidmət edən ikinci dil olduğu (bu həm xarici dil, həm də dil-obyektin ekvivalenti ola bilər³); 2) fərqli mənə çalarlı sözlərlə «örtünən» əsas fikrin özülünü təşkil edən dildir.⁴

¹ Барт Р. Литература и метаязык. / Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., 1994, стр. 131-132; <http://www.lingvotech.com/barthes-94b>

² Рефлексия / Психологический словарь.

<http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=820>

³ Bu mənada meta-dil həm xarici dil, həmçinin də dil - obyektin özü ola bilər Belə ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı dil daşıyıcılarının ana dili meta-dil, mənimsənilən dil isə obyekt-dildir. (bax: <http://www.cultinfo.ru>)

⁴ «Meta-dil elə məlumat dilidir ki, burada əsas mənadan (oxu: dil-obyekt mənəsindən başqa – A.H.) əlavə mənə da (oxu meta-dil mənəsi – A.H.) mövcuddur». (Метаязык <http://ru.wikipedia.org/>) və bu baxımdan, meta-dil olaraq canlı danışmaq dili nəzərdən keçirilir.

(<http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s06/a000668.shtml>)

«Meta-dil» istilahından dilçilik, ədəbiyyat sahələrində, «təbii dil» anlayışına müvafiq semantikada istifadə edildiyindən və onun «obyekt-dil» anlayışına qarşı qoyulduğundan çıxış etsək, bu termin B.A.Uspenski struktur tipologiya konsepsiyasında təklif edilmiş şərhinin artıq (postmodernist fəlsəfədən sonrakı dövrdə) ənənəvi olaraq qəbul edilmiş mənə yükündən hansı istiqamətdə fərqləndiyini yəqinləşdirəcəyik. Belə ki, burada müqayisə və qarşılaşdırmalar əsasında «lingvistik pozitivizm» məqamlarının ortaya çıxacağını düşünmək absurdluq olardı: zənnimizcə, B.A.Uspenski konsepsiyasında söhbət, sadəcə olaraq, sistem lingvistikası çərçivəsində bir qədər yeni dəyərləndirmə (daha dəqiq desək, əlavə və dəqiqləşdirici semantik çalar) qazanmış «meta-dil» istilahının «ilkin mənbə», «bünövrə» anlayışına yaxınlaşdırılmasından gedə bilər.

Əgər meta-dil termininin məlum izahına¹ və B.A.Uspenskinin bu əsasa söykənən dəyərləndirməsinə istinad etsək, o zaman lingvistik tipologiya nəzəriyyəsi çərçivəsində, meta-dilin – növbəti inkişaf pilləsinə nəzərən çıxış nöqtəsi sayılan daha öncəki təkamül «pillə»ləri olaraq diqqətə alındığını müəyyənləşdirmiş olacağıq ki, bu da müəyyən mənada, stadial təsnifat müddələrinin sistem lingvistikası terminləri vasitəsilə yeni interpretasiyasından başqa bir şey deyil.

Doğrudur, B.A.Uspenskinin təklif etdiyi inkişaf sxeminə Şleyxer trilogiyasından kənaraçıxmanın mövcudluğunu da gözdə tutmaq olmaz. Lakin bəzi dilçilərin mülahizələri fonunda inkorporlaşan dil quruluşunun ayrıca dil tipini

¹ O.S.Axmanovaya görə, meta-dil «ikinci səviyyədəki (sıradakı) dil, başqa sözlə obyektini digər dilin məzmun və ifadəsini təşkil edən dil» deməkdir. (Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, стр.232.)

təşkil etməsi ilə bağlı, daha dəqiq desək, onun bütövlükdə bir struktur mərhələni təcəssüm etdirməsi ilə əlaqədar skeptik münasibətin¹ heç də əsassız olmadığı ortaya çıxır ki, bu da B.A.Uspenskinin holofrastik mərhələni kök struktur mərhələsindən sonra, iltisafilik və flektivlik üçün meta-dil olaraq nəzərdən keçirməkdə (yəni onun qeyri-stadial yanaşmaya görə, paralel mövcudluğu ideyasından fərqli olaraq) həmin mülahizələrlə kəskin təzad təşkil edən mövqedə durmadığını ortaya qoyur.

Burada haşiyəyə çıxaraq, onu bildirmək istərdik ki, B.A.Uspenskinin araşdırmalarında sinonim terminlər qismində təqdim olunan «**dil-etalon**» və «**meta-dil**» istilahları tədqiqatımızda fərqli anlamlarda nəzərdən keçirilir (doğrudur, dilçi bu sinonimliyin dublet səciyyəsi daşmadığını bildirərək, «meta-dil» termininin digər dillərin təsviri zamanı və xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsi kontekstində, dil-etalonun müvafiq funksiyasına vurğu edilərkən istifadə olunduğunu qeyd etmişdir).² Belə ki, dəyərləndirmələrimizdə «dil-etalon» (və ya «etalon-dil») istilahı reallıqda mövcud olmayaraq, sadəcə, ehtimal edilən və hər hansı bir tipoloji təmayülün özəlliklərinin («stiril» şəkildə, yəni, digər təmayül elementlərin iştirakı şəraitində deyil) daşıyıcısı olan dil qismində nəzərdən keçirməklə, B.A.Uspenskinin təqdim etdiyi semantik yükə müvafiq tətbiq olunan «meta-dil» terminindən fərqləndirmişik.

Onu da qeyd edək ki, dil-etalon və meta-dil istilahların

¹ Bir daha xatırladaq ki, bəzi dilçilər inkorporasiyaya ayrıca təkamül mərhələsi olma özəlliyini «çox görürdülər» (bu haqda bax: фон Гумбольдт Вильгельм. Избранные труды по языкознанию М., 1984.; Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М., 1972).

² Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965, стр. 59.

semantik tutumundakı fərqliliklərin adekvat dəyərləndirilməməsi müəyyən polemikaların meydana gəlməsinə rəvac vermişdir.¹ Belə ki, bu zaman digər dil strukturları üçün meta-dil sayıla biləcək kök quruluşlu dilin etalon-dil olaraq səciyyələndirilməsi yanlış anlaşımlara yol açmışdır.

4.1.2. Əsas məsələnin təhlilinə qayıdaraq, onu da əlavə edək ki, sistem linqvistikası mövqeyində dayanmasına baxmayaraq, dillərin mərhələli tipoloji təkamülü ideyasını qəbul edən dilçilərin siyahısını daha da artırmaq olar. Belə ki, daha öncə, dillərin təsnifatlandırılması zamanı «bütövsistem» və «altsistemlər tipologiya»larının tətbiqinin sonucunun oxşar və fərqli tərəflərini dəyərləndirərkən mülahizələrinə müraciət etdiyimiz və («Tipoloji araşdırmaların vəzifələri və dillərin tipoloji klassifikasiyasının kriteriləri haqqında»kı tədqiqatından²) gətirilən iqtibaslardan məlum olduğu kimi, ümumilikdə, təsnifatlandırmada sistem analizi prinsipinə üstünlük verən V.Z.Panfilov özünün (N.N.Korotkovla həmmüəllifli) digər araşdırmasında dil təkamülünün kök–aqlütinativ – flektiv quruluş mərhələlərini əhatə etməsi fikrinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.³

Başqa sözlə, dillərin sistem analizinə məruz qalması həmin yanaşmanın sərgiləndiyi tədqiqatın mütləq olaraq karakterologiya və ya sadəcə, tipoloji fərqləndirmə ilə

¹ бах: Коротков Н.Н. Структурная типология, язык-эталон и задачи теории языка / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.93-99, Успенский Б.А. Несколько замечаний о языке – эталоне / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М., 1965, стр.308-310.

² Панфилов В.З. О задачах типологических исследований и критериях типологической классификации языков // Вопросы языкознания, 1969, №4, стр.3-11.

³Коротков Н.Н., Панфилов В.З. О типологии грамматически категорий // Вопросы языкознания, 1965, № 4, стр.40.

kifayətlənməsi anlamına gəlməyərək, dillərin bir tipoloji quruluşdan digərinə keçidinin mümkünlüyünü də istisna etməyə bilər.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, «yalnız tarixi mərhələdə məlum olan dil sistemlərini yeganə mümkün hal elan etmək cəhdlərinin özü ilə tipologiyanın müəyyən ifratçılığını təcəssüm etdirdiyini» önə sürən M.L.Palmaytis «bu zaman bütün dünya dillərinin məcmusunun keçmiş və gələcəkdən məhrum; əbədi verilmiş reallıq» qismində ortaya çıxdığına və «belə olan təqdirdə isə dilin (ümumiyyətlə, bəşər dilinin – A.H.) meydana gəlməsi haqqında sualın mənasızlaşdığına» diqqət çəkmişdir.¹

Dolayısı ilə, dilçi bəzi hallarda XX əsr tipologiyasının «verilmiş reallıq»dan çıxış etməklə, təkcə tipoloji araşdırmalara müəyyən məhdudiyət gətirdiyini bildirmir: o, bu yanaşmanın fəsadlarının bütövlükdə dil nəzəriyyəsinə sirayət edəcəyindən ehtiyatlanır.

Doğrudan da, dil tiplərinin bir-birini əvəz edə bilməsi ideyasının inkarı («səbəb-nəticə» məntiqi bağlılığından çıxış edilsə), müəyyən mənada, bütövlükdə dil sisteminin dinamik inkişafda olması fikrinin inkarı anlamına gələ bilər ki, bu da, öz növbəsində, demək olar ki, dilçilik elminin nailiyyətlərinin üzərindən xətt çəkmək anlamına gələr.

Digər tərəfdən əgər müasir tipologiya qarşısında duran məqsədlər sırasında (konkret olaraq, R.Yakobsonun məlum məruzəsində tipoloji araşdırmaların reallaşdırmalı olduğu vəzifələrlə bağlı önə sürülən müddəalar sırasında²) dilin hansı inkişaf yolları üzrə dəyişəcəyinin proqnozlaşdırılmasının vacibliyindən söz edildiyini nəzərə alsaq (doğrudur, burada onu da qeyd etməliyik ki, həmin

¹ Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М., 1983, стр.24-25.

² Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр.101.

yanaşma R.Yakobsonun təsbit etdiyi digər müddəalar kimi, B.A.Serebrennikovun etirazına səbəb olmuşdur¹), «verilmiş reallıq» anlayışının, əslində, XX əsr tipologiyasını maraqlandıran yeganə vəziyyət olmadığı aydınlaşar.

Göründüyü kimi, dolayısı ilə, meta-dil nəzəriyyəsi də (şleyxerian yanaşmada olduğu kimi) dil sistemindəki tipoloji anomaliyaların altyapısını dillərin quruluş etibarilə daha öncəki struktur mərhələsinin üzərində nəşət tapması və eləcə də onların, öz növbəsində, «yeni təkamül pilləsi»nə doğru istiqamətlənməsi ilə əlaqələndirirdi. Maraqlıdır ki, sözügedən nəzəriyyə psixolinqvistik dəyərləndirmələr sayəsində ortaya çıxan fikir və ehtimallarla bir daha öz təsdiqini tapır.

Yeri gəlmişkən, burada haşiyəyə çıxaraq onu qeyd etmək istərdik ki, rus dilinin intensiv təsiri nəticəsində aleut dialektində meydana gəlmiş «xəta»lardan (bu haqda daha öncə bəhs edilmişdir) və onlarla analogiya təşkil edən hallardan fərqli olaraq, xarici dil mənimsənilməsi zamanı ortaya çıxan nitq qüsurlarının tipoloq-nəzəriyyəçilərin xüsusi marağına səbəb olduğunu söyləmək olar. Belə ki, meta-dil anlayışının izahı çərçivəsində, «*hər hansı bir flektiv dilə yetərli səviyyədə bələd olmadıqda, danışanın, adətən, onu (flektiv dili – A.H.) daha çox aqlütinasiya istiqamətində dəyişdirdiyinə* (onu daha çox iltisafiləşdirdiyinə)» (kursiv bizimdir – A.H.) diqqət çəkmiş B.A.Uspenski xett mətnlərinin iltisafı özəlliklərinin onları (mətnləri) qələmə alan katiblərin başqa dilin (luviya dilinin) daşıyıcıları olmasından qaynaqlandığını bildirmiş və (N.S.Trubetskoyun araşdırmalarına istinadən) analogi halların, eləcə də, uşaq nitqində də

¹ Серебренников Б.А. К критике некоторых методов типологических исследований // Вопросы языкознания, 1958, №5, стр.24-25.

təsadüf edildiyini önə sürmüşdür.¹

Doğrudan da, ontogenetik proses üzərində müşahidə aparmış bir çox tədqiqatçılar flektiv dil daşıyıcıları olan azyaşlı uşaqların nitqində güclü iltisafiləşmə tendensiyasının müşahidə edildiyinə diqqət yetirmişlər.*

Digər tərəfdən, iltisafi quruluşlu Azərbaycan dilinə mükəmməl şəkildə bələd olmayan şəxslərin (xüsusilə – rusdilli soydaşlarımızın) nitqində də bu dilin strukturuna nəzərən, meta-dil faktoru ilə əlaqələndirilə bilən xətlər (şəkilçi «şəbəkələşmə»sində reduksiya halları; məs: «onun kitabının səhifələri» əvəzinə «onun kitabın səhifələri» qəbildən xətlər) geniş şəkildə təsadüf olunur.² Bu kimi faktlar görkəmli rus tipoloqunun meta-dilin bəzi nitq qüsurlarında təzahür tapma bilmə xüsusiyyəti ilə bağlı söylədiklərinin doğruluğunu əyani şəkildə sübut etmiş olur.

Dil sistemində baş verən proseslərin heç də hamısının izahının linqvistik düşüncənin ortaya qoyduğu müddəalar çərçivəsində aydınlaşdırıla bilməməsi bəzi sualların cavablandırılması üçün dilçilərin digər elm sahələrinə müraciət etməsi zərurəti yaradır. Bir qisim dil faktlarının müəmmalı mahiyyəti onların altyapısında psixolinqvistik faktorların durduğunu düşünməyə əsas verdiyindən həmin faktların bəzilərinin obyektiv təhlil həlli qazanması baxımından, onların Freyd nəzəriyyəsi aspektində dəyərləndirməyə cəlb olunması labüdlüyü meydana çıxır.

«Freyd təlimində dilin rolu haqqında qeydlər»in müəllifi E. Benvenistin haqlı olaraq bildirdiyi kimi, psixanalizin banisi insanın «verbal fəaliyyətinin nitq yaddaşı

¹ Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965, стр. 127.

* bu haqda bir qədər sonra geniş bəhs ediləcək.

² Onu da xatırladaq ki, bilinqvəmlərin nitqində müşahidə edilən tipoloji metamorfozlar determinanta faktorunu təsir gücünü əyani şəkildə ortaya qoyur.

pozuntuları və xətlər şəklindəki təzahürlərinin inandırıcı təhlillərini aparmış» və «nitq normalarında cilanan və ya sublimasiya qazanan anarxik güclərin mənbəyinin təhtəlsüurda yerləşdiyini» sübuta yetirmişdir.¹

«Gündəlik həyatın psixopatologiyası» əsərində yazılı və şifahi dildə müşahidə edilən yanılmaların təhlilinə ayrıca fəsil həsr edən Z.Freyd yazır: «Səslərin bir-birini dəyişməsinə səbəb olan qanunlar (söhbət fonetik hadisələrdən gedir – A.H.) tərəfimizdən şübhəyə məruz qalmasa da, mənə elə gəlir ki, onların (həmin fonetik dəyişmələrin – A.H.) gücü nitqin düzgün axarını pozmaq üçün yetərsizdir. Mənim araşdırdığım hallarda, *onlar... yalnız hazır mexanizmi təcəssüm etdirir*» (kursiv bizimdir – A.H.).²

Doğrudan da, ayrı-ayrı fərdlərin nitqində elə xətlərə rast gəlmək mümkündür ki, onların yalnız artikulyasyon rahatlığı meylliliklə əlaqələndirilməsi inandırıcı görünür. Analoji xətlərin yazılı nitqdə də yer ala bilməsi Freyde görə, «hazır mexanizm»; struktur tipologiyaya görə isə, «meta-dil» faktorunun təsir gücünün təhtəlsüurdan qaynaqlandığını düşünməyə sövq edir.

Başqa sözlə, sözügedən qəbildən olan nitq xətlərində Freydin haqqında bəhs etdiyi «hazır mexanizmlər» önəmli rol oynamışdır. Lakin tipoloji səciyyə daşıyan yazılı nitq xətlərinin heç də hamısını meta-dil nəzəriyyəsi aspektində dəyərləndirmək olmaz. Bu baxımından, Freyde görə, «bizim şifahi nitq yanılmalarından daha çox yazılı nitq xətlərinə məruz qalmağımız faktına maraqlı izah vermiş Vundtun» fikirlərini xatırlatmaq istərdik: «Normal nitq

¹ Бенвенист Э. Заметки о роли языка в языке в учении Фрейда / Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.

² Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990, стр. 237.

prosesində iradənin tənzimləyici funksiyası daim təsəvvür axını ilə artikulyasyon hərəkətin uyğunlaşdırılmasına yönəlir. Lakin yazıda olduğu kimi, təsəvvürləri müşayət edən və onları ifadə edən aktların, mexaniki səbəblərdən dolayı ləngiməsi zamanı... bu qəbildən antisipasiyalar¹ çox asanlıqla gerçəkləşir».² Başqa sözlə, psixoloji təlim yazılı nitqin reallaşmasının (tam obyektiv səbəblərə görə) şifahi nitq aktından fərqli olaraq, təsəvvür axınının və onun verbal realizasiyasının paralel icrası şəraitində gerçəkləşməsindən dolayı, müəyyən xətlərin mümkünlüyünü istisna etmir. Bu baxımdan, «ontogenezdə nitqin funksional bazisi problemi»ni tədqiq etmiş İ.N.Qorelovun diqqətindən kənar qalmamış bir yanılma hadisəsinə nəzər salmaq maraqlı olardı.

Amerika psixoloqu M.Mid Samoada dünyaya gəlmiş və iki yaşından sonra ailəsi ilə birgə vətəninə dönmüş Amerika məktəblisinin yazılı ingiliscəsindəki səhvləri tədqiqatə cəlb etmiş və həmin azyaşlı məktəblinin yazılı nitqində yer alan çoxsaylı xətlərin sistemli təhlili nəticəsində bu səhvlərin «əsasında samoan qrammatik formalarının durması» ilə bağlı maraqlı qənaətə gəlmişdir. Sözügedən xətləri «ontogenez və filogenezdə intellekt və nitq» problemi çərçivəsində dəyərləndirmiş M.Mid bu kimi nadir halların müvafiq istiqamətli araşdırmalarda «xəsisliklə işıqlandırıldığını» vurğulamışdır.³ Doğrudan da, bu qəbildən faktların filogenetik ehtimalla əlaqəli təhlillərə

¹ Antisipasiya (latın.d. *antisipo* «qabalayıram») əşya, hadisə və ya hər hansı bir hərəkətin nəticəsinin və s. insan şüurunda onların real qavranılmasından və ya gerçəkləşməsindən öncə təsəvvür edilməsinə deyilir. Антиципация/ Психологический словарь <http://psychology.net.ru/dictionaries>

² Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990, стр.247.

³ Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. Челябинск. 1974, стр. 7-8.

cəlb edilməsi dil təkamülü nəzəriyyəsi ilə bağlı bəzi qaranlıq məsələlərin aydınlaşdırılması işinə yardımçı ola bilər.

Göründüyü kimi, burada «hazır mexanizm»in işə düşməsi danılmaz faktdır. Belə ki, sözünü etdiyimiz Amerika azyaşlısının şüurunda formalaşmış qrammatik formalar qəlibində samoan dilinin elementləri yer alırdı. Lakin diqqətin aktivliyini tələb edən şifahi nitqdə təzahür üçün «yol tapmayan» həmin qeyri-İngilis dil ünsürləri antisipasiya üçün imkan yaradan yazılı nitq zamanı ortaya çıxırdı.

Haşiyəyə çıxıb onu da xatırladaq ki, bu kontekstdə də «hazır mexanizm»in iş əmsalının dəyərləndirilməsi tipoloji determinantın müəyyən dayanıqlı qəlib şəklində insan beynində mövcud olması ilə bağlı ehtimalların faktik bazasını daha da zənginləşdirir.

Əgər müasir tipoloji araşdırmalar (qarşılıqlı qoyulan vəzifələri icra etdikləri təqdirdə) dilin (tipoloji) özəlliklərinin perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədini güdərək, ən azından, «dilin (hazırkı sinxron sistemdən çıxış edilsə) hansı inkişaf yollarının gerçəkləşmə ehtimalının daha yüksək, hansılarının daha aşağı səviyyədə olduğunu, hansılarının isə, ümumiyyətlə, mümkünsüz olduğunu»¹ – müəyyənləşdirə bilirsə (*məs: ən səthi təhlillər belə, Azərbaycan dili üçün polisintetləşmə perspektivinin real olmadığını ortaya qoya bilər. Belə ki, dil təkamülü sxeminə görə, iltisqi dil daha öncəki mərhələnin özəlliklərinin, tam mənası ilə, «reanimasiya» edə bilməz*), deməli, «verilmiş reallığın «çıxış nöqtəsi» sayılan mərhələnin həmin tədqiqatların diqqətindən kənarlaşdırılması da qeyri-mümkündür. Belə ki, dilin «bu günü» və «sabahı» olduğu

¹ Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. Челябинск. 1974, стр.25.

kimi, heç şübhəsiz ki, «dünəni» də mövcuddur ki, bu da tipologiyada «verilmiş», lakin heç də, bəzi hallarda iddia edildiyi kimi, «əbədi olmayan» hal-hazırkı gerçəkliyin altyapısını təşkil edən struktur mərhələ ilə bağlı ehtimalların irəli sürülməsinə əsas verir. Bununla da, struktur mərhələlər ardıcılığından ibarət inkişaf «zəncir»inin mövcudluğunun etirafı mümkün olur.

4.2. Uşaq dili yanılmalarında meta-dil faktorunun rolu haqqında və ya flektiv dillərdəki bəzi aqlütinativ elementlərin mahiyyətinə ontogenez və filogenez paralelliyin müstəvisində baxış

Dil sistemində yer alan bu və ya digər səciyyəli tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlmə şəraiti, perspektivləri, ümumilikdə (dilin) struktur imkanları fonundakı çəkisi və mövqeyi problemi, geniş spektrli tədqiqat sahəsini təşkil edir. Bu əhatəli mövzu özündə bəşəriyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərinə müvafiq təkamül yolu keçmiş dil-təfəkkür tandeminin möhürünü labüd şəkildə əks etdirdiyindən həmin simbiozun (dil-təfəkkür vəhdətinin) evolyusyon mahiyyətini lokal səviyyədə izləməyə imkan verən ontogenetik məlumatların maraqlı faktlar təqdim etdiyini nəzərə alsaq, problemə daha yeni bir rəkursdan yanaşma imkanı qazanmış olarıq. Belə ki, bir çox araşdırmalarda vurğulanan fikrə görə, «uşaq nitqinin inkişafı (ontogenez)..., ümumilikdə və təmiz halda dilin tarixi təkamül prosesini (filogenezi) təkrarlayır.¹

¹ Кубрякова Е.С. Онтогенез речи и формирование языковой способности человека. / Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М.,1991.(həmçinin bax: Якобсон Р. Детский язык, афазия и общие звуковые законы.Б., 1993, стр. 5; Погодин А.Л. Язык как творчество (психологи-

S.D.Katsnelson öncəki dövr tədqiqatlarında uşaqlarda ana dilinin mənimsənilməsinin «çox vaxt cəhd və səhvlər metodu¹ ilə reallaşan... *sırf kəmiyyət planındakı* proses kimi xarakterizə edildiyini», azyaşlı individin təfəkkür və nitqinin daha dərin analizi əsasında aparılan araşdırmalardan sonra isə, burada eləcə də keyfiyyət probleminin (kursiv bizimdir – A.H.) yer aldığıın müəyyənləşdiyini bildirmişdir.²

Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşər ki, ontogenetik müşahidələrin dildaxili proseslərdəki qaranlıq mətləblər işıq sala biləcəyi ehtimalı ilə, XX əsrdə ən müxtəlif linqvistik düşüncə tərzinin daşıyıcıları – istər «ənənəviçi»lər, istərsə də deskriptiv, generativ və s. bu kimi dilçilik cərəyan və məktəblərinin nümayəndələri bu və ya digər məsələ ilə bağlı nəzəri müddəaların da sözügedən qəbilli empirik nəticələrə əsaslanmağa cəhd göstərmişlər. Bizi ontogenetik müşahidələrdə qeydə alınan tipoloji anomaliya səciyyəsi daşıyan yanılmalar maraqlandırdığından³, ümumən, uşaq dilinin törədilməsi prosesi ilə bağlı fərqli yanaşmalarda sərgilənən mövqe müxtəlifliyinə dərinlən müdaxilə etmədən, məsələni konkret istiqamətlər

ческие и социальные основы творчества речи). Происхождение языка. М., 2001, стр.147).

¹ L.S.Vıqotski azyaşlılar üzərində apardığı təcrübələr əsasında onların (azyaşlıların) mənimsənilmə üçün təqdim edilən materialı (həmin materialın uşaqların təbii imkanlarını aşmadığı təqdirdə) *assosiativ olaraq və ya stimul və reaksiyalar arasında şərti reflektor əlaqə yaradaraq* qavırdıqlarını ortaya qoymuşdur (kursiv bizimdir – A.H.). bax: Выготски Л.С.Мышление и речь, М., 1999, <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/vygotsky/vyg.htm>

² Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л., 1986, стр.28-29.

³ Azərbaycan dilçiliyində uşaq nitqinin yaranması və inkişafının müxtəlif aspektləri yetərincə araşdırıldığından (bax: Hacıyeva Ə,Ə. Uşaq nitqinin linqvistik təhlili B., 1994; Veysəlova B.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı problemləri (nam.diss....avtoref). B., 2002), biz,sadəcə olaraq, məsələnin tipoloji aspektlərinin təhlili üzərində dayanacağıq.

üzrə çözümləməyə çalışacağıq.

1. Flektiv dil daşıyıcıları olan azyaşlı individlərdə qeyri-insirafi formal elementlərdən istifadə əsaslı yanılmaların, məhz, hansı məqamda meydana gəlməsinin müəyyənləşdirilməsi bu linqvistik faktların mahiyyətinin dərk üçün çıxış nöqtəsi sayıla bilər.

İngilis, rus, ərəb və digər insirafi strukturlu dili (ana dili statusunda) mənimsəyən uşaqların flektiv paradigmaların qavranılmasında çətinlik çəkməsi faktının ən müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında, demək olar ki, yekdilliklə təsbit edilməsinə rəğmən, həmin tədqiqatların daha dərin təhlili məsələnin mahiyyəti və qaynaqlandığı səbəblərlə bağlı mülahizələrin yetərincə fərqli məcraya istiqamətləndiyini aşkara çıxarır. Belə ki, L. Blümfild ingilis uşağının **Daddy brought it** («Ata onu gətirdi») ifadəsinin yerinə **Daddy brought it** söylədiyini və böyüklər tərəfindən dəfələrlə edilən düzəlişdən sonra yanlış söz-formanı arzu edilən qrammatik normaya müvafiq variantını mənimsədiyini bildirməklə¹, sözügedən linqvistik faktı biheviyistik nöqtəyi-nəzərdən, stimül-reaksiya münasibətləri müstəvisində dəyərləndirmiş və bununla da, dolayısı ilə, onu sırf kəmiyyət planlı problem kimi xarakterizə etmişdir. Lakin məsələ təkcə sırf «cəhd-səhv-düzəliş» modeli dil qavrayışından getsəydi, o zaman elə erkən çağlardan ontogenez prosesinə daha intensiv müdaxilənin arzu olunan nəticə verəcəyini gözləmək lazım gələrdi.

Həqiqət ondadır ki, azyaşlı fərdin təfəkkürü müəyyən realiləri adekvat şəkildə dərk edə biləcəyi duruma gəlmədiyi təqdirdə, kənar müdaxilə (yəni, edilən düzəlişlər) onun (təfəkkürün) maddi cildindəki yanılmaları aradan qaldırmaq iqtidarında olmayacaq. Bu mənada, rus dilindəki analoji

¹ Блумфилд Л. Язык. М., 1968, стр. 45.

halları – felin keçmiş zaman paradiqmasında istisna təşkil edən **-çğ** və **-ti** sonluğu əsasların (**ceçğ, peçğ > cëq, pëk; rosti, nesti > ros, nës**) müvafiq qrammatik məna ilə yüklənərək, fonetik modifikasiyaya uğradığını təsbit etmiş tədqiqatçıların – Y.İ.Neqnevitskaya və A.M.Şaxnaroviçin mülahizələri xüsusi maraq doğurur. Belə ki, dilçilər «uşağın hər gün eşitdiyi və yüzlərlə dəfə düzgün istifadə etdiyi» söz-formanın yerinə «requlyar model» üzrə təsriflənmiş yanılmalara yol verməsinin səbəblərini izah edərkən (məs **«Zacëq svet»** yerinə **«Zacqal svet»**), haqlı olaraq, «cəhd-səhv-düzəliş» sxeminin yararsızlığını qeyd etdikləri halda, məsələnin kökünü yalnız sırf analogiya amili ilə, yəni «imitasiya və praktikadan güclü olan qayda» ilə bağlamaqla¹, zənnimizcə, qeyd olunan linqvistik faktın mahiyyətini, tam şəkildə açıqlamağa müvəffəq olmamışlar.

(Haşiyəyə çıxaraq, onu da qeyd edək ki, sözünü etdiyimiz yanılmaların «cəhd-səhv-düzəliş» modeli ilə əsaslı bağlılığının olmamasına baxmayaraq, onu da qeyd etmək vacibdir ki, istər (ontogenetik tədqiqatlarda bildirildiyi kimi) uşaq dilində, istərsə də filogetetik ehtimallarda səsləndirildiyi fikrə görə², ibtidai insanın dilində bu qavrayış metodun önəmli rol oynaması danılmazdır).

Diqqət çəkən məqam isə **«zacëq»** söz-formasında qrammatik mənanın kökdaxili fonematik əvəzlənmələrlə (e/ë; çğ/q) reallaşdığı halda, uşaq dilindəki yanılmada, bir çox tədqiqatçıların³ flektiv dil quruluşu üçün yad element – iltisqi mexanizm ünsürü kimi, səciyyələndirdiyi **-l-** suffiksli paradiqmaya müraciət edilməsidir.

¹ Негневицкая Е.И. Шахнарович А.М. Язык и дети. М., 1981, стр. 38-40.

² Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1985, стр.96.

³ məs: Кодухов В.И. Введение в языковедение. М., 1979, стр. 288; Головин Б.Н. Введение в языковедение. М., 1977, стр. 257.

Əgər ingilisdilli azyaşlının da daxili fleksiya vasitəsilə reallaşan qrammatik mənanı fəl kökündə fonetik modifikasiyaya yol açmayan –ed suffiksinin köməyi ilə ifadə etməyə meylliyini xatırlasaq, bu zaman belə bir nəticəyə varmış olarıq: azyaşlı fərd insirafi və iltisafı mexanizmlərin paralel şəkildə təmsil olunduğu morfoloji paradigmalarda nitq aktı zamanı «seçim» anında, təhtəşüuri olaraq, üstünlüyü sonuncunun (aqlütinativliyin) tərkib hissəsi olan şəkilçilərə verir. Başqa sözlə, bu yanılmaların təsadüfi xarakterli olmayıb, bir qanunauyğunluq möhürü daşdığı ortaya çıxır. Belə ki, formal qrammatikanın mahiyyətini tədqiq etmiş görkəmli rus dilçisi A.M.Peşkovski hələ 1925-ci ildə qələmə almış olduğu araşdırmasında «*fikri dağınıq professorlar*»ın, o cümlədən, *azyaşlı uşaqla mükalimə zamanı (yorğun halda olarkən)*, alimin özünün də yanılmalara yol verdiyini bildirərək (kursiv bizimdir – A.H.) «sözlərin qrammatik elementlərinin psixoloji fərdiliyini heç nə ... onların (yəni, qrammatik elementlərin – A.H.) *səhv salınması* qədər, parlaq şəkildə, aşkarlamır»; bununla belə, «yanılmalar həmişə **ŞÜURLU** şəkildə baş verir» – nəticəsinə gəlir (kursiv A.M.Peşkovskinindir – A.H.) və fikrinin əsaslandırılması kimi, «biz, heç vaxt öz aralarında heç bir ümumiliyi olmayan... qrammatik hissələri *səhv salmırıq*»¹ mülahizəsini səsləndirir. Qrammatik anomaliya səciyyəsi daşıyan yanılmaların şüurlu və ya təhtəşüuru xarakterə malik olmasını müəyyənləşdirmək ehtiyacı məsələni psixoloji müstəvidə də dəyərləndirmək labüdlüyünü ortaya çıxarır.

Görkəmli Avstriya psixiatri, yeni və daha öncəki elmi fikirlərin bir çoxunu kökündə dəyişdirmiş fəlsəfi-psixoloji cərəyanın təməlini qoyan Ziqmund Freyd özünün hələ

¹ Пешковский А.М. В чем же, наконец, сущность формальной грамматики? / Введение в языкознание. Хрестоматия. Минск, 1977, стр. 237.

1901-ci ildə qələmə aldığı «Gündəlik həyatın psixopatologiyası» adlı tədqiqatında sağlam insanın nitqindəki yanılımlara «bir növ ... patoloji şəraitdə meydana gələn *paraafaziyaya keçid mərhələsi* təəssüratını yaratdığını» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmiş və alman dilçisi V.Vundtun «səhvləri əmələ gətirən şərait mürəkkəb olub, səslərin sadə qarşılıqlı əlaqəsi sərhədlərindən kənara çıxır» – fikri ilə həmrəy olduğunu bildirmişdir.¹

Paraafaziyanın (yunan dilində: *para* «yanında, ətrafında»; *fasis* «nitq») verbal növünün, özünü nitqdə sözün, bütövlüklə, yaxın mənalı sözlə əvəzlənməsində və ya hissə (səs və ya heca) səviyyəsində modifikasiyaya uğramasında göstərdiyini² nəzərə alsaq, bu patoloji hala keçidin də semantik ortaqlıq çərçivəsində reallaşacağını ehtimal etmək olar. Söhbətin ana dilini mənimsəmiş (və ya mənimsəməkdə olan) insanın şüurunda artıq hazır şəkildə mövcud olan qrammatik mənanın ifadə vasitələrinin «ya-ya prinsipinə əsaslanan əlaqə»liklə təşkil olunmuş müxtəlif oppozisiyalarını ehtiva edən paradiqmatikadan³ getdiyini nəzərə alsaq və vacib şüur atributu olan yaddaşı «individual psixologiyada linqvistik formanın meydana gəlmə şəraiti» kimi səctiyyələndirmiş N.B.Kruşevskinin «yaddaşımız bizim üçün *paralel nümunələr sistemini qoruyub saxlayır*» (kursiv bizimdir – A.H.)⁴ – fikrini də bura əlavə etsək məsələnin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına bir qədər də yaxınlaşmış olarıq. Belə ki, qeyd edilənlər sözügedən yanılımların yalnız şüurumuzdakı hazır qrammatik kodlar

¹ Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990, стр. 225,237.

² Психологический словарь. М., 1983.

³ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1979, s. 117.

⁴ Березин Ф.М. Н.В.Крушевский – провозвестник лингвистики XX в. / Н.В.Крушевский. Избранные работы М., 1998.

inventarı çərçivəsində qapanıb qalan və deməli, məhz, onunla (şüurla) tənzimlənən proses olduğunu ortaya qoyur.

Digər tərəfdən A.M.Peşkovskinin mülahizələrindəki ziddiyyəti xatırlasaq (dilçiyə görə, «*fikri dağınıq* professor»lar, hətta *əqli yorğunluq* şəraitində müəllifin özü, *şüurlu* səhvlərə yol vermişlər) və problem psixoanalizin banisinin «mən kiminsə, ...sərrast alman ifadəsinə görə, insanın tam şəkildə «iştirak etdiyi» şəraitdə, yanılmalara yol verə biləcəyinə qətiyyənlə inanmıram»¹ – qeyri-apelyasiya hökmü prizmasından nəzərdən keçirsək, məsələnin digər aspekti də aydınlaşmış olacaq. Başqa sözlə, uzual səciyyə daşıyan variantın deyil, qeyri-normativ xarakterli qrammin istifadə edilməsi özlüyündə şüurlu şəkildə icra edilən proses sayıla bilməz. Maraqlısı ondan ibarətdir ki, bu dəyərləndirmələr, əslində, bir-birini inkar etməyərək, biri digərinin tamamlayıcısı funksiyasında çıxış edir və onların konsensusu, hadisənin bir qədər kobud şəkildə olsa belə, «şüurlu şüursuzluq» (daha dəqiq isə «təhtəlsüurlü yanılma») adlandırılmasına imkan verir.

Beləliklə, ontogenetik materiallarda təqdim olunan və flektiv dil tipi üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan sözügedən yanılmaların əmələ gəlmə şəraitinin müəyyən linqvopsixoloji qanunauyğunluqlarla tənzimləndiyini söyləmək mümkündür.

II.İltisacı mexanizmdən istifadəyə meyilliliyin altında yatan səbəblərin (yəni, hansı səbəblərdən dolayı, məhz, aqlütinativ şəkildələrə üstünlük verilməsinin) araşdırılması məsələni dil-təfəkkür vəhdətinin tarixi inkişaf prosesinin işığında nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Dil strukturunun inkişafının koqnitiv özlünü tədqiq edən görkəmli amerikan psixolinqvisti D.Slobin «qramma-

¹ Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990.

tikanın ontogenetik proseslərinin təfəkkür zəminini dillərarası müqayisə işığında» nəzərdən keçirərkən (macar dilinin timsalında), perseptiv «qabarıqlıq»la seçilən markerli; stabil və requlyar morfem inventarlı dillərin (ana dili kimi) törəmə və ya (xarici dil statusunda) mənimsənilməsinin problematik səciyyə daşdığı qənaətini gəlmişdir¹.

Rus və ərəb dilləri əsasında aparılan ontogenetik müşahidələrin ortaya qoyduğu linqvistik faktlar da iltisəqi mexanizmə müraciət tendensiyasının, məhz, təfəkkür proseslərindən qaynaqlandığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, rus dilçisi A.Qvozdevin bu dildə danışan uşaqların nitqindən gətirdiyi nümunələr (məs: «şəl» yerinə «şelel») «sözün səs tərkibindən *morfemin üzvlənərək ayrılması*»² (kursiv bizimdir – A.H.) azyaşlı individin dil qavrayışı üçün xarakterikliyi üzə çıxarmış olur.

Göründüyü kimi, uşağın əyani-əşyavi təfəkkürü, «idət» (indiki.zam. «gedir») fel formasının keçmiş zaman paradiqmasındakı suppletiv şəklinə («şəl»), məhz, müvafiq qrammatik mənaya aidliyi bildirmək üçün, sözü gedən kateqoriyanın aqlütinativ təbiətli göstəricisinin əlavə edilməsini, başqa sözlə, onun (qrammatik mənənin) əyani şəkildə, yəni kökdən kənarında üzvlənə biləcək şəkildə reallaşmasını tələb edir.

Misirli uşaqların ərəb dilini mənimsəməsini müşahidə etmiş A.Marqaret Omar nəinki azyaşlıların, hətta 15 yaşlı yeniyetmələrin (! – A.H.) ən çox istifadə etdikləri isimlərin belə, cəm formalarının düzəldilməsində çətinlik çəkdiklərini qeyd etmiş və ontogenezdə yer alan həmin

¹ Слобин Д.И. Когнитивные предпосылки развития грамматики / Психолингвистика. М., 1984, стр. 143,162-163.

²Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи). М., 1990, стр. 36.

çoxsaylı səhvlərə əsasən, bu kateqoriyanın sözügedən dilin strukturunda ən qəliz və gec qavranılan qrammatik kateqoriya olması qənaətini səsləndirmişdir¹.

«Sabit qrammatik qaydalarla ... müəyyənləşmədiyinə görə», «leksik vahidlər kimi əzbər öyrənilməli» olan daxili cəm modelləri (onların sayı onlardır), ənənəvi qrammatikada «salamat cəm» adlanan² və requlyar şəkilçi formalarına malik olan ([-**unə**] və [-**ətun**]) düzgün cəmdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bunu əyani şəkildə müəyyənləşdirmək üçün sözlərin normatik səciyyə daşıyan və daxili fleksiya ilə əmələ gələn cəm formalarını uşaq dilindəki ehtimal edə biləcəyimiz yanlışlıqlarla qarşılaşdırmaq kifayətdir. Məs: ['**alimun**] «*alim*» - ['**uləməu**] «*alimlər*» - ['**alim - unə**] «*alimlər*» (yanlış forma).

(Doğrudur, bir qədər haşiyəyə çıxaraq, onu da əlavə etməliyik ki, analitikləşmiş dialektlərdə dəyişməz olaraq qaldıqları halda, sintetik-flektiv quruluşlu ədəbi dildə kişi cinsi düzgün cəm şəkilçisinin hallanma zamanı, modifikasiyaya uğradığını ([unə]→[inə]) nəzərə alsaq, sözügedən qramemləri, birmənalı şəkildə, iltisəqi ünsür kimi dəyərləndirmək çətindir. Lakin V.P.Starınınin sami dillərdəki fel təsrifini reallaşdıran ***affikslərin söz «əsasına iltisəqi münasibət prinsipi»***ni qoruması haqqında fikrini³ (kursiv bizimdir – A.H.) xatırlasaq, analogiyadan çıxış edərək sözügedən şəkilçiləri tipoloji sapma ünsürü kimi səciyyələndirmək olar).

Göründüyü kimi, istər rus, istərsə də ingilis və ərəb dilinə dair ontogenetik müşahidələrdən gətirilən nümunələr flektiv dillərin mənimsənilməsi prosesi üçün, müəyyən

¹ Слобин Д.И.Когнитивные предпосылки развития грамматики / Психолингвистика. М., 1984, стр. 150-151.

² Мəmmədov Ə. Ərəb dili.В.,1974, s. 97,123.

³ Старынин Б.П. Структура семитского слова. М., 1963, стр.99.

mənada, universal sayıla biləcək məqamları təsbit etməyə imkan verir: bu dillərdəki qrammatik mənənin ifadə vasitələri *pərakəndə, qeyri-requlyar xarakterə* malik olmasından dolayı, «*1 morfem – 1 mənə*» *formulu əsasında münasibətlər quraraq, (fonetik tərkib cəhətdən «əyani» olmaqla) üzvlənə bilən və sabit səciyyə daşıyan* iltisafı formantların qarşısında (alternativlik şəraitində), demək olar ki, aciz qalır.

Belə ki, ontogenetik müşahidələr birmənalı şəkildə uşağın «formal» (məhiyyətə, abstrakt) dil vahidlərinin köməyi ilə, mənənin modifikasiyası mexanizmini gec mənimsəməsini və bu prosesin məhz «müxtəlif sözlərdə *konstant* olan» (kursiv bizimdir – A.H.) morfemlərin mənimsənilməsindən başladığını; «ümumi səs forması və mənaya malik olan (başqa sözlə, «1 morfem – 1 mənə» iltisafilik modelinə uyğun – A.H.) morfemlərin»¹ daha asanlıqla qavranıldığını və yalnız son mərhələdə (təxminən 2,5-3 yaşlarında) fleksiya nitqə keçidin mümkün olduğunu² müəyyənləşdirmişdir. Uşağın dil mənimsəməsi prosesindəki flektiv formalarla bağlı yanılmalar, əsasən, ətraf aləmin sırf konkret komponentlər əsasında əyani-əşyavi dərkindən – abstrakt qavramaya keçidin tam reallaşdığı dövrə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq, məsələnin məhiyyətinin dərin qatlarında dil-təfəkkür əlaqəliliyinin aparıcı rol oynadığı şübhəsizləşəcək.

(Onu da qeyd edək ki, uşağın əyani (intuitiv) təfəkkür dönəmində mücərrəd ümumiləşdirmənin hələ «nitqlə müəyyənləşmədiyini və hətta, növbəti mərhələlərdə (11-12 yaşa qədər) verbal abstraktlaşmada səhvlərin istisna

¹ Негневицкая Е.И. Шахнарович А.М. Язык и дети. М., 1981, стр.46-47.

² Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург, 2000, стр. 401-402.

olunmadığını» diqqətə alsaq,¹ dil mənimsəməsi prosesinin tədrici templərinin təfəkkür inkişafı ilə şərtlənməsi haqqında ehtimalların zəngin faktlar bazasına söykəndiyi yəqinləşər. Doğrudur, ontogenezdə təfəkkürün dil inkişafını qabaqlaması, sonuncunun (dilin) koqnitiv təkamüldə təkanverici rol oynaması fikrini inkar etmir. Lakin bu problem təqdim olunan araşdırmanın obyektindən kənar qaldığından, ona müdaxilə etməyəcəyik).

III. Tədqiqatın əsas məramının, ümumiyyətlə, dil sisteminə yer alan tipoloji modifikasiya hadisələrini yeni aspektdən dəyərləndirməklə onların mahiyyətinin dərkində «açar» rolu oynaya bilən və dil-təfəkkür əlaqələliyi müstəvisindən qaynaqlanan qanunauyğunluqların müəyyən-ləşdirilməsi təşkil etdiyindən, nəzərdən keçirdiyimiz linqvistik faktlara söykənərək irəli sürdüyümüz mülahizələri filogenetik ehtimallar məcrasına istiqamətləndirməyə çalışaq. Belə ki, daha öncədən söyləndiyi kimi, özündə dil strukturu təkamülünün mini-modelini ehtiva etdiyindən filogenezlə bağlı faktiki materialın yoxluğu bəzi hallarda (müasir dillər üzərində müşahidələrlə bərabər) ontogenetik müşahidə hesabına kompensasiya edilir. Bu nöqtəyi-nəzərin qəti əleyhidarları olmasına rəğmən, göstərilən faktlar insan dilinin yaranması və təkamülünə həsr olunmuş tədqiqatlarda müasir inkişaf etmiş və eləcə də primitiv dillərin və uşaq dilinin materiallarına söykənərək *a priori* irəli sürülən mülahizələrin məntiqi əsasa malik olduğunu ortaya qoyur.

(Bir qədər haşiyəyə çıxaraq, onu da əlavə edək ki, ontogenetik modelə filogenezin izlənilə bilməsi fikrinin əleyhidarları sırasında J.Vandriesin adını xüsusilə qeyd etmək olar. Belə ki, J.Vandriyes uşaq dilinin böyüklərin

¹ Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. Челябинск. 1974, стр.17-18.

nitqinin təhrifi və ya imitasiyasının nəticəsindən başqa bir şey olmaması fikrində israr edərək, ontogenetik müşahidələrin, yalnız «artıq təşkil olunmuş dilin necə mənimsənildiyini göstərə biləcəyi», lakin «dilin öz inkişafının başlanğıcında necə olması barədə heç bir təəssürat yarada bilməyəcəyi»¹ ilə bağlı hökm çıxarmışdır).

Konkret olaraq, flektiv dil daşıyıcısı olan azyaşlının dilindəki aqlütinativ təbiətli yanılmaların mahiyyəti, ümumiyyətlə, dil sistemindəki bu qəbildən olan bir çox tipoloji sapmaların meydana gəlməsinə səbəb olmuş amillərin, daha dəqiq desək, onların yaranması üçün münbit linqvopsixoloji zəmin olmuş şəraitin spesifikasının açıqlamasına kömək edir. Belə ki, iltisqi suffikslərin dayanıqlığı ilə bərabər «*yaddaşlara yaxşı hopmaq*»² xüsusiyyətini qeyd etmiş N.B.Kruşevskinin (kursiv bizimdir –A.H.) qədim dillərdə assimilyasiyanın (N.V.Kruşevski burada «assimilyasiya» terminini daha geniş anlamda təqdim edir – A.H.) olmadığını və «dilin şəffaflığının assimilyasiyasının təsir gücünün genişliyinə proporsional əks olması»³ fikrini xatırlasaq ontogenezlə filogenezlə arasında (konkret olaraq iltisqi və insirafi

¹ Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю. М., 1937, стр. 20.

² Müqayisə edək: söhbət aqlütinativ suffiksin ontogenezlə prosesində, daha öncə qeyd edildiyi kimi, asanlıqla mənimsənilməsindən deyil, qlobal anlamda dil sistemindən gedir. Maraqlıdır ki, polisintetik dillərin mənimsənilməsi prosesi ilə bağlı ontogenetik müşahidələr Alyaska aboriginlərinin azyaşlı uşaqları ana dilindəki (atabask dilindəki) belə qəliz birikmə modellərini mənəfəm üzvlənməsinə daha asanlıqla mərəz qala bilən və ingilis dilindən alınma olan analitik modellərdə əvəzləyirlər. müq.ət.: *'istrih* «mən ağlamıram»; *zi-s-trigh* «mən ağlamıram» əvəzinə, daha sadə *no 'istrih* «mən ağlamıram» (bax: Кибрик А. Полисинтетические языки. <http://www.krugosvet.ru>).

³ Крушевский Н.Б. Избранные работы по языкознанию. М., 1998, стр.57-58, 160.

dillərin həmhüdüdü zanası kəsiyində) paralellyin şəksizliyi ortaya çıxar. Belə ki, ontogenez prosesində «şəffaf» strukturlu, üzvlənə bilən söz-forma modelləri daha erkən mənimsəmə mərhələsini ehtiva etdiyi halda, fleksiyalar sonrakı etapda qavranılır. Bu isə, öz növbəsində, dil sisteminin təkamül nəzəriyyələrində təqdim olunan inkişaf «zəncir»inin (kök-iltisəqi-insirafi) son «həlqə»lərinin ardıcılığını olduğu şəkildə təkrar edir.

Sözsüz ki, biz, uşağın dil mənimsəməsində müəyyən genetik kodlaşdırmanın əlahiddəliyi fikrini müdafiə etmək və cəmiyyətin aparıcı¹ rolunu inkar etmək fikrindən tamamilə uzağıq. Lakin bununla belə, müxtəlif quruluşlu dilləri ana dili statusunda qavrayan azyaşlıların avtonom nitqi üzərində aparılan müqayisəli araşdırmalarda universal səciyyə daşıyan bəzi qrammatik «qəlib»lərin təsbit edilməsi²; uşaq dilinin «müəyyən zaman hüdudları çərçivəsində müstəqil şəkildə inkişaf» etməsinin aşkarlanması; məsələ ilə bağlı, «psixoloqların qəbul etdiyi «irsi və ya nəslə yaddaş» anlayışını nəzərə almaqla, dil səriştəsinin ilkin təzahürlərinin (ontogenezin – A.H.) dilin yaranması prosesini (filogenezi) xarakterizə³ edə bilməsi fikrini sırf ehtimal səviyyəsində qapanıb qalmayan məsələ olduğunu ortaya qoyur.

Doğrudur, məsələni tipologiya problemi çərçivəsindən çıxarıb «dilçiliyi insan təfəkkürü psixologiyasının şöbəsi»; «generativ qrammatikanı insanda anadangəlmə dil səriştəsi

¹ XX əsr psixoloji fikrində dərin iz buraxmış J.Piaje və L.S.Viqotski uşaq dili problemini dil-təfəkkür tandemi rəkursundan çözərək, məsələ ilə bağlı müəyyən fərqli mülahizələr söyləmələrinə baxmayaraq, ümumilikdə, prosesin sosial mahiyyət kəsb etməsini şübhə altına qoymamışlar (Слобин Д.И., Грин Д.Ж. Психолінгвистика. М., 1976, стр. 193-194).

² məs: Фергюсон Ч. Автономная детская речь в шести языках. / Новое в лингвистике. Вып. VII, М., 1975, стр. 429-430.

³ Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1985, стр.66.

nəzəriyyəsi» hesab edən N.Xomski ilə ona qatı müxalif mövqe nümayiş etdirərək dilin sosial mahiyyətinin əlahiddəliyi fikrində israrlı olan bəzi sovet dilçilərinin polemikası¹ zəminində çözümləmək istəməzdik.

Məsələyə mütədil mövqedən yanaşaraq bildirmək istərdik ki, uşağın, bəşəriyyət üçün minilliklər tələb edən yolu, təxminən eyni ardıcılıqla (təbii ki, sosial şərtliliklərin mövcudluğu mühitində) keçə bilməsində onun genetik yaddaşındakı kodlaşma heç də sonuncu rol oynamamışdır. Əgər antropogenezdə qominidlərin evolyusiyasını təmin edən faktorlar sırasında beyinlə bərabər, əsəb və onunla bağlı olan hormonal mexanizmlərin – genlərin aktivliyi və dəyişkənliyinə müəyyən mənada cavabdehlik daşıyan neyroendokrinal requlyasiya sisteminin inkişafının önəmli rol oynadığını bildirən D.Belyayevanın sonuncunun (neyroendokrinal sistemin) dövrünün formalarının yenidən şəkillənməsinə olduqca həssas əks-reaksiya verməklə, irsiyyətə nüfuz edib genetik fondu zənginləşdirməyə qadir olması ilə bağlı fikrini (eynən davranış xarakterli tələblər müqabilində vəhşi heyvanların «evləşdirilməsi»ndə müşahidə olunan prosesdə olduğu kimi)² xatırlasaq mənzərə bir qədər aydınlaşmış olar. Belə ki, dolayı analogiya əsasında, ümumiyyətlə, antropogenezdə müşahidə olunan inkişaf sxemini konkret və lokal proses olan antropogenezə tətbiq etməklə, dil səriştəsinə meylliliyin (konkret, dil mexanizminə deyil) də genetik kodlaşdırmaya köçdüynü ehtimal etmək olar.

Bu məqamda onu da qeyd edək ki, S.V.Voronin neyrofizioloji məlumatlara əsaslanaraq, beynin sağ yarım-

¹ Азимов П.А., Дешериев Ю.Д. Никольский Л.Б., Степанов Г.В., Швейцер А.Д. Современное общественное развитие, научно-техническая революция и язык. // Вопросы языкознания, 1975, №2, стр.3.

² Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1985, стр. 99.

kürəsinin dominantlığının insan təkamülünün daha erkən dövrlərinə aid olduğunu; zamanla mücərrəd təfəkkürün inkişafı nəticəsində öz mövqeyini itirərək sol yarımkürənin üstünlüyünü «qəbul etdiyini» bildirmişdir.¹

Əgər beyin yarımkürələrinin dəyişkən dominantlığını və eləcə də B.Formkin, R.Rodman, D.Tsimmer və başqalarının tədqiqatlarında qeyd olunan fakta görə, «hələ ana bətnində ikən 22 həftəlik embriyonda beyin yarımkürələrinin asimmetrik inkişaf» etməklə «heyvandan fərqli olaraq insanda eşitmə və danışma qabiliyyətlərinin anadangəlmə olması»² nəzərə alsaq, ontogenezdə müşahidə edilən tipoloji təbiətli yanılmaların filogenezin nəticəsi olan və ayrı-ayrı struktur inkişaf mərhələlərində duran dillərdəki tipoloji sapmalarla paralelliyinin ortaq zəmindən qaynaqlandığını ortaya çıxar.

Məsələdəki zaman nisbətinin oyada biləcəyi skeptik münasibəti qarşılayaraq görkəmli bioloq K.D.Timiryazevin sözlərini xatırlamaq istərdik: «Əgər sıradan biri olan, lakin müasir təhsil almış adam, bizim çağımızda təbiət haqqında Aristotelin qibtə edə biləcəyi məlumatlara malikdirsə, bunun səbəbi – onun (müasir insanın – A.H.) müstəsna əqli üstünlüyündə ... deyil, əlbəttə ki, bəşəriyyətin, boşuna keçirmədiyini ... iyirmi iki əsrindədir»³. Başqa sözlə, məsələni konkretləşdirərək deyək ki, heç bir formal göstəriciyə malik olmayan kök-sözlərlə dil açan uşaq bir neçə ay ərzində zəngin şəkilçi inventarlı dil mexanizmini mənimsəməyə müvəffəq olursa, bu, onun pratürk periodundakı kök dil quruluşundan geniş çeşidli suffiks

¹ Воронин С.Б. Основы фоносемантики. Л., 1982, стр.141-143.

² Veysəlova B.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı problemləri (nam.diss...avtoreferatı). B., 2002, s .9.

³ Тимирязев К.А. Исторический метод в биологии. / Избранные сочинения Т.III., М., 1952, стр. 406.

şəbəkəsi olan iltisafiliyə keçidi yüzilliklər ərzində reallaşdırmış qədim dövr dil daşıyıcısından üstün zəkaya malik olmasından deyil, sadəcə olaraq, Y.Kubryakovanın sözləri ilə desək, «uşağın ... hazır mexanizmə qoşulması»nan qaynaqlanır; başqa sözlə, burada «hər hansı bir alətin icadı» və ya, onun sonrakı istifadəsi»¹ arasındakı fərq göz qabağındadır. Deməli, «boşuna keçməyən» yüzilliklər insanın neyroendokrinal sistemində öz təsir izini buraxmışdır.

Burada labüd bir haşiyəyə çıxıb onu da qeyd etmək istərdik ki, «*uşaqda anangəlmə spesifik dil potensialı*»nın olması və uşaq böyüdükcə «bunun (yəni, həmin anadangəlmə dil potensialının – A.H.) *dilin manifestasiyasına gətirib çıxarması, yəni uşağın danışmağı öyrənməsi*» ideyasından çıxış edən (kursiv bizimdir – A.H.) görkəmli Amerika dilçisi N.Xomski özünün bu qəbildən mülahizələri ilə ənənəvi görüşlərin təkrar dəyərləndirilməsinə yol açmış yeni psixolinqvistik nəzəriyyə ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdur.²

Beləliklə, göründüyü kimi, ontogenez və filogenez arasındakı aşkar paralellik uşaq dilində müşahidə olunan tipoloji xarakterli yanılmaları meydana gətirən şərait və faktlarla bağlı ümumiləşdirmələrin, bütövlükdə, dil sistemində yer alan və analogi qəbildən olan sapmaların təbiətinə işıq salmaq üçün, istifadəsinə əsas yaradır və müqayisə zəminli tədqiqat sırasında, sonuncuların (dil sistemindəki tipoloji sapmaların) mahiyyətinin hərtərəfli dərkinə kömək edə biləcək bir sıra önəmli məqamları

¹ Кубрякова Е.С. Онтогенез речи и формирование языковой способности человека. / Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи». М., 1991, стр.153-154.

² Veqsəlli F. Dil. B., 2007, s. 9. (daha ətraflı bax: Xomski N. Dil və təfəkkür. B.,2006.)

aşkarlayır.

**4.3. Bir daha «hind – Avropa təkəbbürü» barədə
və ya analitik – flektiv quruluşun
dillərin stuktur təkamülünün «son həddi» olması
ilə bağlı bəzi iddialar haqqında**

4.3.1. Flektiv dillərdəki iltisəqi elementlərin mahiyyətini dərk etmək üçün insirafı quruluş mərhələsinin formalaşmasında rol oynamış proseslərin istər filogeneza,¹ istərsə də ontogeneza² müstəvisindən dəyərləndirilməsinin xüsusi rol oynaya biləcəyini nəzərə alıb, tədqim olunan araşdırmada bu qrup sapma ünsürləri ilə bağlı bir çox problematik məqamların çözümündə mühüm rol oynaya biləcək struktur təkamül nəzəriyyəsinə (araşdırma üçün maraq kəsb edən) bir neçə aspektdən təhlilə cəlb edəcəyik. Zənnimizcə, bu baxış bucağından dəyərləndirmə insirafı strukturda yer alan tipoloji anomaliya hallarının meydana gəlməsini şərtləndirən amillərin təbiətini ümumən aydınlaşdırmağa imkan verə bilər.

Tədqiqatımız boyu səsləndirilən fikirlərdən «qırmızı xətt» kimi keçməklə tipoloji anomallıq tendensiyaları ilə bağlı irəli sürülən mülahizə və ehtimalların qayəsini təşkil

¹ Filogeneza (yunan.d. *phylos* «tayfa, irq»; *geneticos* «doğuşa aidiyyətə olan») istilahı 1866-cı ildə alman təkamülçü-alimi E.Qekkel tərəfindən təklif edilmişdir və o, ilkin anlamda «orqanizmlərin tarixi inkişafını» əks etdirir. Филогенез <http://ru.wikipedia.org/>, Северцов А. С. Филогенез / Большая советская энциклопедия <http://slovari.yandex.ru/art>.

² Bu istilah da E.Qekkel tərəfindən təklif edilmişdir və fərdin orqanizminin (individual) təkamülünü ifadə edir. (bax: Онтогенез <http://ru.wikipedia.org/>)

edən dil sisteminin mərhələli inkişafı nəzəriyyəsi təkcə iltisafı dillərdəki insirafi ünsürlərin mahiyyətinin açılmasına xidmət etmir. Belə ki, bu qlottogenetik proses bəzi amillərə görə, onun (həmin prosesin) son mərhələsi sayılan flektiv dillərdəki iltisafıləşmə meyllərinin altyapısını təşkil edən səbəblərin açılmasına yardımçı olur. Lakin insirafilik müstəvisində boy göstərən iltisafı elementlərin yekcins təbiətli olmaması sözünü etdiyimiz təkamül prosesi ilə bağlı məlum mülahizələrin müəyyən mənada «boşluq»lardan xali olmadığını ortaya qoyur. Söhbət, tarixi aidiyyətinə (yəni digər qrup sapma elementləri ilə müqayisədə flektiv dillərin daha erkən mərhələsində meydana gəlməsinə) görə, bir qrup iltisafı xarakterli anomaliya hallarının, haqlı olaraq, daha öncəki struktur quruluşunun relikt izləri kimi səciyyələndirilə bildiyi halda, digərlərinin (sonrakı dövrdə meydana gəlməsindən dolayı) təbiətlərinin izahı ilə bağlı yaranan paradoksal vəziyyətdən gedir.

İlk baxışdan nə qədər qərribə görünsə də, müasir tipologiyanın banisinin bəzi dəyərləndirmələrində analitik flektivliyin bəlli insirafilik sərhədlərini aşması fikri (implisit şəkildə olsa da belə) qeyd olunmuşdur. Belə ki, V.Humboldt yazırdı: «Beləliklə, bizə məlum olan bütün dillər arasında *çin və sanskrit aydın və son iki qütbü təcəssüm etdirir.....bütün qalan dillərin bu aralıqda yerləşdiyini hesab etmək olar*» (kursiv bizimdir – A.H.).¹ Göründüyü kimi, müasir tipologiyanın nəzəri platformunun müəllifinin özü belə hind – Avropa dillərinin bəzilərində müşahidə edilən tipoloji metamorfozları təklif etdiyi təkamül «zəncir»inə oturtmamışdır.

Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb onu da qeyd edək

¹ фон Гумбольдт Вильгельм. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, стр. 244.

ki, maraqlıdır ki, dil strukturunun mərhələli inkişafı ideyasının neqativ yöndə dəyərləndirilməsi zamanı tənqid hədəfinə tuş gələn birinci tədqiqatçı «Yafəs nəzəriyyəsinin banisi» N.Y.Marr olduğu halda, dil təkamülü nəzəriyyəsinə az və ya çox dərəcədə pozitiv münasibət sərgiləndiyi təhlillərdə, əksər hallarda, ilk adı keçən simanın A.Şleyxer olması müşahidə edilir. Halbuki, daha öncə də bildirdiyimiz kimi, bu ideyanın kökləri, məhz, V.Humboldt mülahizələrinə gedib çıxır. Bu mənada, dahi alman sələfinin «tipologiyaya mədəni-evolyusyon yanaşma və qiymətləndirici təhlillərdən tamamilə imtina etdiyini» iddia etmiş C.Qrinberqin¹ mülahizələrinə etiraz edən V.P.Danilenkonun təhlilləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. «V.Humboldtun, doğrudan da, ...Şleyxerin yolu ilə getmədiyini» etiraf edən alim, bununla belə, onun «tipoloji nəzəriyyəsində təkamül ideyasının yer aldığı», lakin «hətta, ən vəhşi dilin tənqidindən kənar olacaq» qədər irqçilikdən uzaq olduğunu dilə gətirən dilçinin «*bu məsələdə müdrik mövqe nümayiş etdirərək ... ehtiyatla davrandığını*»² (kursiv bizimdir – A.H.)³ bildirmişdir.

Tipoloji təkamül, kök–iltisqi – flektiv dil quruluşlarının bir-birini əvəz etməsində görünən V.Humboldt, A.Şleyxer və bir çox başqalarının ideyasını özünəməxsus şəkildə inkişaf elətdirən O.Yespersen, hətta, irəlidə daha təfəsilatlı şəkildə dəyərləndirəcəyimiz mülahizələrində flektiv dildən sonrakı mərhələni «**analitik dil**» adlandır-

¹ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, стр. 56.

² V.Humboldtun öz fikirlərinin təkrar təftişində obyektiv elmi dəyərləndirmə ilə irqçilik ittihamlarından sığortalanmaq arzusunun, əslində, hansı nisbətə təzahür tapması ilə bağlı məsələyə bir qədər sonra qayıdacağıq.

³ Даниленко В.П. У истоков лингвистической типологии (ее культурно-эволюционный аспект). www.islu.ru/danilenko/articles/ligvtipol.htm

mışdır¹ ki, bu da analitik flektiv dillərlə kök dillərin eyniyyət təşkil etmədiyi nəzərə alındıqda, **beşinci dil tipinin** mövcudluğu anlamına gəlmiş olur. «İdeal dilin qrammatik vasitələrin istifadə sadəliliyi (asanlığı) şəraitində maksimal ifadəliliklə vəhdət təşkil edə bilməsi»ndə görün² O.Yespersen bu kriterilərə ən çox müasir german dillərinin cavab verdiyini önə sürmüşdür.

Maraqlıdır ki, dilçi analitik-flektiv quruluşlu (Yespersenə görə isə, sadəcə, «analitik tipli») ingilis dilinin təcridi strukturlu çin dilinin ifadə sadəliliyi və analitikliyi ilə bağlı aparılan paralelləri diqqətdən kənar qoymayaraq, israrla «hind–Avropa (daha dəqiq desək, german) əlahiddəliyi» ideyasının arxasında durmuşdur. Belə ki, dilçi bu dillərin əsaslı şəkildə fərqləndiyini önə sürərək yazır: «Lakin **fleksiyadan tamamilə məhrum olması ilə çin dili**³ (hansının ki, *qrammatikası bütünlüklə söz sırası qaydalarına* tabedir və «boş» *sözlərin istifadəsinə* əsaslanır) Avropa dillərindən o səviyyədə fərqlənir ki, onun sistemini heç bir dəyişiklik aparılmadan bizim dillərə tətbiq etmək qeyri-mümkündür»⁴

¹ Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.,1960.

² Есперсен О. Философия грамматики.

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/esper/02.php

³ Onu da qeyd edək ki, «qrammatik mənanın ifadə vasitələri nöqtəy-nəzərindən bütün amorf dillər analitik dillərə (burada analitik dillər deyildikdə, Yespersenin təklif etdiyi «beşinci dil tipi» deyil, analitizm-sintetizm bölgüsünə əsaslanan fərqləndirmə nəzərdə tutulur. – A.H.) aid edilir» (Зенков Г.С. Сапожникова И. А. Введение в языкознание. http://www.classes.ru/grammar/112.Zenkov_Vvedenie_v_yazikoznanie/)

⁴ Есперсен О. Философия грамматики. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/esper/02.php

Maraqlıdır ki, ingilis dili materialları O.Yespersenin təqdim olunan mülahizələri ilə bağlı skepsisə yol açan faktlar ortaya qoyur. Belə ki, analitik dillərdə sözün mətn daxilində interpretasiyası probleminə toxunan V.B.Kaseviçin bildirdiyi kimi, bir çox hallarda ingilis dilində bu qəbildən problemlərin yaşana biləcəyinə diqqət çəkmişdir. (məs: an old

(kursiv bizimdir – A.H.)

Artıq söyləndiyi kimi, ehtimal ki, bu kimi dəyərləndirmələr müasir ingilis dilinin öz yüksək analitikləşmə əmsalı ilə get-gedə təcridi qululuşlu çin dilinə yaxınlaşmaqda olduğunu, bunun isə, öz növbəsində, struktur təkamülün keyfiyyətə tamamilə yeni pilləsinə keçid deyil, «**köhnə və əzəli**» mərhələsinə «**geri dönüş**»¹ olması anlamına gəldiyini önə sürən çoxsaylı mülahizələr² kontekstində ortaya çıxmışdır.

İrəlidə daha aydın şəkildə şahid olacağımız kimi, ingilis dilindəki sözügedən qəbildən olan tipoloji modifikasiya tendensiyalarının təkamül nəzəriyyəsinə qarşı skeptik münasibət aşılamaq biləcək faktlar sırasında nəzərdən keçirilməsi, əslində, həmin nəzəriyyə əleyhidarlarının obyektiv dil gerçəkliklərini deyil, «görmək istədiklərini» sezib təsbit etmələrindən qaynaqlanır.

Maraqlıdır ki, məsələ təkcə yeni dil tipinin təsbiti ilə məhdudlaşmayaraq, yeni german dillərinin qədim hind-Avropa dillərinə qarşı qoyulması ilə yekunlaşır. Bu kimi ideyalar (bir qədər sonra mülahizələrinə müraciət edəcəyimiz) digər germanist tədqiqatçının – A.Meyenin araşdırmalarında bir qədər fərqli interpretasiyada yer almışdır. Öz

maid ‘yaşlı qulluqçu’ – an oldmaid ‘qarımış qız’) Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. http://www.classes.ru/grammar/117.Kasevich/html/unnamed_15.html)

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu kimi kopulyativ sözyaradıcılığın üsulu kök dil quruluşunun və konkret olaraq, çin dilinin vəzkeçilməz özəlliklərindən hesab edilir. (bax: Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке/ Проблемы семантики. М.,1974).

¹ Xüsusi dəyərləndirmə tələb edən bu problemin təhlilinə bir qədər sonra daha geniş yer ayrılacaqdır.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963.; стр. 180; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Част I, М.1952.; стр. 189.

yanaşması ilə yeni german dillərinin «əlahiddəliyi» ideyasına, haqlı olaraq, etiraz edən A.Meyenin özünün elmi obyektivlik nümunəsi sərgilədiyini söyləmək olmaz. Belə ki, «dildə «morfoloji tərəqqi» ilə bağlı Yespersen və ...ardıcılıklarının irəli sürdüyü *ziyanlı reaksiyalar nəzəriyyəsi*» qəbul etməyən A.Meyenin fikirlərini dəyərləndirmiş V.Jirmunskinin bildirdiyi kimi, «*german dillərinin flektiv sisteminin* digər hind – Avropa dilləri ilə müqayisədə keçirdiyi *yenidən yapılanma* digər hind – Avropa dilləri ilə müqayisədə» çox dolğun biçimdə tədqiq etmiş görkəmli alim (A.Meye), bununla belə, «sadələşmə və qrammatik vasitələrin unifikasiyasını «*özünəməxsusluğun itirilməsi*» «normalizasiyaya» və deməli, *banallığa* (oxu: *primitivliyə* – A.H.) meyillik kimi dəyərləndirərək *subyektiv öngörüşlərinin* ardı ilə getmiş və *təhtəşüuri olaraq* qədim hind – Avropa *dillərinin daha qəliz və daha «incə» flektiv sisteminə üstünlük tanımışdır*» (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Göründüyü kimi, fransız mentallığında, ənənəvi olaraq, müşahidə edilməkdə olan anti-anqlo-saksonçuluq (bir çox halda biz, bunun «antiAmerikanizm» variantını müşahidə edirik) burada da özünü biruzə vermişdir. V.Z.Jirmunskinin qeyd etdiyi kimi, «german şovinizmi və irqçiliyinə qarşı çıxan» A.Meyenin özü «fransız şovinizmindən azad deyildir» və o, (A.Meye) Avropanın əsl mənada yüksək inkişaf etmiş dillərinin Roma və yunan mədəniyyətlərinin varislərinin dilləri ola biləcəyini, alman dilinin zəngin leksik sisteminin, ilk baxışdan, üst sivilizasiya mərhələsinə çatması ilə bağlı oyatdığı təəssüratın isə «aldadıcı olduğunu», «alman sözlərinin, əsas etibarlı ilə, *german maskası geydirilmiş latın və roman sözləri*» (kursiv

¹Жирмунский В. Предисловие / Мейе А. Основные особенности германской группы языков. М., 2003. <http://www.edurss.ru/>

bizimdir – A.H.) olduğunu iddia etmişdir.¹

Nə qədər qəribə görünsə də, fransız dilinin bir çox müasir tipoloji xarakteristikalara görə təsbit edilən «analitik dil» səciyyələndirməsini (ən azından, həmin dövrlər üçün qəbul edilmiş və müasir ingilis dili üçün keçərliliyi olduğu qədər, roman dil qrupuna da aid edilən «analitik-flektiv quruluş» səciyyələndirməsini) gözdən keçirən A.Meyenin başlıca məqsədi O.Yespersenin, həqiqətən də, obyektiv elmi təhlildən bir qədər uzaq olan müddəalarının ifşası deyil, «german əlahiddəliyi»nin qarşısına «roman müstəsnalığı»nı çıxartmaq idi.

Onu da qeyd etmək ki, mahiyyət etibarını ilə tipoloji təkamül ideyasına yeni yorum təklif edən və bunu hind – Avropa «əlahiddəliyi» kontekstində çözməyə çalışan O.Yespersenin görüşlərinin sovet dilçiliyində də laqeydliklə qarşılanması mümkün deyildi və onun mülahizələrinin problemə münasibət bildirən dilçiləri, ümumiyyətlə, iki cəbhəyə ayıracağı tamamilə gözlənilən idi. Belə ki, bəzi dilçilər Yespersen ideyalarını müdafiə etdiyi halda (məs: V.M.Jirmunski müəyyən dəqiqləşdirmələrlə bu ideyanın tərəfdarı kimi çıxış edir²), digər qisim araşdırıcılar (məs: M.M.Quxman, B. İliş və b.) onun mülahizələrinin ciddi elmi əsasdan məhrum olduğunu önə sürüdürlər. Sonuncular dil təkamülünün yalnız texniki vasitələrin təkmilləşməsində görülməsinin kökündən yanlış olduğunu;³ Yespersen ideyalarının «analitik dillərin mədhinə və

¹ Жирмунский В. Предисловие / Мейе А. Основные особенности германской группы языков. М.,2003. <http://www.edurss.ru/>

² Жирмунский В. Предисловие / Мейе А. Основные особенности германской группы языков. М.,2003. <http://www.edurss.ru/>

³ Серебrennikov Б.А. Общее языкознание <http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov/>

mövcud dillərin ən kamili olduğu iddia edilən ingilis dilinin tərifinə yönəldiyini»¹ bildirirdilər.

4.3.2. Tədqiqatın axarını bir qədər qabaqlayaraq, «flektiv dil» və «analitik dil» istilah qarşılaşdırmasının müasir vəziyyəti ilə bağlı bir qədər haşiyəyə çıxmaq istərdik. Maraqlıdır ki, O. Yespersen ideyalarının yetərinə tənqid olunmasına baxmayaraq, «analitik dil» anlayışı (hətta, müəyyən qədər formal səviyyədə olsa da belə) linqvistik tipologiya təlimlərinə yol açdı. Belə ki, dillərin tipoloji təsnifi çərçivəsində, əsasən, ənənəvi olaraq qəbul edilmiş Humboldt kvadrasından bəhs edilsə də, bir çox (flektiv quruluşlu) konkret dilin özəlliklərinin təsviri əsnasında, bu dilləri digər flektiv dillərdən fərqləndirən ayrıcalıqları qabartmaq üçün və ya sadəcə, sözügedən dillərin keçdiyi inkişaf yolunu obyektiv (daha dəqiq desək, həmin müəlliflərin yanaşmasına görə, obyektiv sayılan) şərhə naminə «analitik dil» istilahından geniş şəkildə istifadə edilməyə başlamışdır. Məs: «hind – Avropa dil ailəsinin struktur dəyişkənliyini» tədqiq etmiş K. Babayev bu ailəyə daxil olan bir çox dilin (konkret olaraq, ingilis, ispan, holland və s. dillərin) **«morfologiyasının öz flektivliyini itirərək** (?! – A.H.), **tədricən, analitik tip kəsb etdiyini**» qeyd etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).²

Maraqlıdır ki, artıq təkcə struktur təkamül dəyərləndirməsinə həsr olunmuş elmi araşdırmalarda deyil, ilkin məlumat xarakterli məqalələrdə də «analitik dil» anlayışının münfəridləşərək «flektiv dil» istilahına qarşı qoyulduğunu müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: hind dil qrupu üzrə görkəmli araşdırıcılardan biri (başqa sözlə, bu

¹ Ильиш Б. Предисловие / Есперсен О. Философия грамматики http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/esper/index.php.

² Babayev C. Structural Variability of Indo-European Morphology. <http://indoeuro.bizland.com/archive/sinus.html>.

tədqiqatçının verdiyi səciyyələndirmədə «terminoloji xəta» və ya dil strukturunun yanlış dəyərləndirilməsi inanılmazdır) – A.S.Barxudarov hindi dilinin tipoloji xarakteristikasını verərkən onun «*fleksiya elementlərinə malik* (?! – A.H.) *analitik quruluşlu*» olduğunu qeyd etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Analoji tendensiya son dövrlərin bir çox linqvistik ədəbiyyatında müşahidə edilməkdədir. Belə ki, A.Y.Musorin özünün «Dil haqqında elmin əsasları» əsərində linqvistik tipologiyadakı məlum bölgədə beşinci dil tipinin mövcudluğu haqqında heç bir dəqiqləşdirmə aparmadığı halda, bolqar dilinin tipoloji səciyyələndirməsini verərkən, onun «*bəzi fel formalarının fleksiyanı mühafizə etməsinə baxmayaraq, «analitik qrammatik quruluşu» malik olduğunu* bildirmiş, amxar dili ilə bağlı xarakteroloji təsvirdə isə bu dilin «*flektiv quruluşlu olmasına rəğmən,.... yüksək səviyyədə analitik formalara malik olduğunu*» qeyd etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).² Göründüyü kimi, linqvistik tipologiyada flektiv dillərin «analitik dillər»ə qarşı qoyulması tendensiyası get-gedə daha da kütləviləşir.

Ümumiyyətlə, onu qeyd etmək lazımdır ki, dillərin struktur təkamülü ideyasının bəzi hallarda müəyyən «hind – Avropa əlahiddəliyi» kontekstində verilməsi və ya əksinə, mərhələli inkişafı ilə bağlı, hətta, ən neytral dəyərləndirməyə münasibət bildirilərkən bu ideyanın kökündə reaksiyona gətirilmənin mövcudluğu ilə bağlı öngörüşdən doğan qeyri-adekvat dəyərləndirmə aparılması yetərincə fərqli təhlil sistemlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

¹ Бархударов А.С. Обзор хиндустанского языка
<http://garshin.ru/linguistics/languages/nostratic/indo-european/>
Бархударов. А.С.Бархударов. А.С.

² Мусорин А.Ю. Основы науки о языке.<http://www.gumer.info/>

Həmin təhlil sistemlərinin şərti olaraq qəbul edilə biləcək iki qütübünün 1) «hind – Avropa əlahiddəliyi»ndən doğan eyforiya və 2) dil strukturundakı mərhələli təkamülün mümkünlüyünün total inkarı olduğunu qəbul etsək, bu zaman bəzi tədqiqatçıların bu əks yanaşmalar arasında «ustalıqla» manevr etdiyini görəcəyik. Belə ki, bəzi dilçilər digər dillərlə bağlı təkamül ideyasına obyektiv və ya hətta, demək olar ki, ifrat obyektiv (yəni, əslində, digər dəyərləndirmələrlə müqayisə kontekstində sezilən aşkar və ya gizli qısqançlıqla) münasibət sərgilədiyi halda, daşıyıcısı olduğu dilin üstün məziyyətləri ilə bağlı Şlegellərin romantizmi ilə müqayisə edilə biləcək ifadələrdən çəkinməmişlər.

(Bunun ən bariz nümunəsini A.Meyenin daha öncə müraciət etdiyimiz tətqiqatlarında izləmək olar. Göründüyü kimi, bu yanaşması ilə yeni german dillərinin «əlahiddəliyi» ideyasına, haqlı olaraq, etiraz edən A.Meyenin özünün elmi obyektivlik nümunəsi sərgilədiyini söyləmək olmaz).

Struktur inkişaf «tavan»ına dirənmiş analitik-flektiv quruluşlu dillərdəki həmin mərhələdə (yəni analitikləşmədən sonrakı dövrdə) meydana gələn iltisəqi elementlərin mahiyyəti ilə bağlı sualların bu inkişaf sxeminə müvafiq cavablandırılmasının qeyri-mümkünlüyü (bu anomaliya hallarının yad strukturlu təbiətinin danılmazlığı fonunda), bəzi hallarda mövcud vəziyyətin «izahı» naminə, ümumiyyətlə, mərhələli təkamül ideyasının yanlışlığının «etiraf»ına təkan verirdi və ya tam əks yanaşmaya – sapma faktlarının gözardı edilməsinə yol açırdı. Belə ki, əgər O.Yespersenin dəyərləndirmələri «kamil» analitik-flektivlik zəminində «qeyri-kamil» iltisəqi elementlərin mövcudluğunu nəzərə almırdısa, onun tipologiya məsələlərinə silsilə tədqiqatlar həsr etmiş gürcü həmkarı –

T.S.Şaradzenidze isə «dil təkamülünün bir morfoloji tipdən digərinə keçiddə ifadə tapmadığını» önə sürməklə¹ sözügedən inkişaf sxeminə skeptik münasibətini bu və ya digər şəkildə dilə gətirən tədqiqatçıların sırasına qatılırdı.

«Həyat (onun bütün təzahürlərində), haqqında ən müasir elmin təkamül və tədrici dəyişikliklər anlayışlarına əsaslanması»na baxmayaraq, həmin ideyaların («*əsl təkamül nəzəriyyəsinin təkcə... progressiv deyil, eləcə də ...regressiv istiqamətli hərəkətin mümkünlüyünü*» istisna etməməsindən dolayı) dilçilikdə «heç də öz yerində olmadığını və sadəcə, elmi öngörüş təşkil etdiyini» bildirən B. de Kurtene də vaxtilə «dil formalarının inkişafının tədriciliyi haqqındakı bu «*yeriyən*» (göründüyü kimi, dahi dilçi öz skepsisini gizlətmək fikrində olmayıb – A.H.) nəzəriyyəni ... *qarşısına yalnız təkmilləşməni* (?! – A.H.) qoyduğu üçün» tənqid etmişdi.²

Ehtimal ki, dil təkamülü prosesində kök–iltisafı–flektiv quruluşların bir-birini əvəzləməsi ilə bağlı mülahizələrə kinayəsini aşkar şəkildə ifadə edən B. de Kurtenenin belə yanaşma sərgiləməsinin başlıca səbəbi onun, A.Axundovun sözləri ilə desək, «tamamilə müstəqil dilçi» olmasına baxmayaraq, «elmi yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində gənc qrammatiklərin nəzəri cəbhəsində dayanması»; sonuncuların isə «Hegel triadası ilə səsleşən» və dil quruluşlarının «bir-birinə keçmə şəklində inkişaf»da olduğunu önə sürən tipoloji təsnifat müəllifinə –

¹ Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, стр.45.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр. 179. (bax: Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX-XX веков. М., 1980, стр.189).

A.Şleyxerə qəti müxalif mövqedən çıxış etməsindən¹ qaynaqlanır.

Başqa sözlə, qarşı tərəfi bir qədər ifratçılıqda ittiham etməsinə rəğmən, görünür, B. de Kurenenin özü də öngörüşlü davranaraq, ilk növbədə, Leypsiqli həmkarlarının «bir nömrəli» opponentinin (A.Şleyxerin) nəzəriyyəsini «ziyanlamaq» məqsədini reallaşdırmış və bundan dolayı, növbəti fikirləri ilə təzad təşkil edə biləcək mülahizələr səsləndirmişdir. Belə ki, dilin təkamül nəzəriyyəsinin repressiv istiqamətli dəyişiklikləri gözardı etdiyini bildirən alimin (bu hipotezin ifrat qavranılmasından doğan – A.H.) «*hind-german təkəbbür və özündənrazılığı*»nı və eləcə də «*daha az dəyəri olan xalqlar*»a «*hind-german ikrah*»ını tam haqlı olaraq, tənqid etməsini nəzərə almasaq, *müasir vəziyyətində* mahiyyət etibarilə *çin dili kimi taktərkibli, ... «təcridi» dil olan ingilis dilinin, «yalançı təkamülçülərin əsl təkamülə göz yumması*»na baxmayaraq (kursiv bizimdir – A.H.), sanskrit dil tipindən, yəni sintetik-flektivlikdən tədricən inkişaf tapması və bu səbəbdən də, qədim fars, qədim slavyan, qot, qədim latın kimi dillərin morfoloji tipinin yeni fars, roman, ingilis və s. dillərlə eyniləşdirmənin və ya qarşılaşdırmanın doğru olmaması ilə bağlı fikirləri² ziddiyyətlərdən xali deyil. Belə ki, «yeriyən» təsnifatı tənqid edən dilçi digər tərəfdən konkret dillərin **sintetik-flektivlik** > **analitik-flektivlik** (və ingilis dilinə nəzərən **təcridi dil quruluşu** yaxınlaşma) mərhələlərindən keçməsinə söyləməklə bir tərəfdən progressiv dinamikaya diqqət çəkmiş, digər tərəfdən repressiv dəyişikliklərin mümkünlüyünü istisna etməməklə,

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1979, s. 26, 32, 37.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр. 179-182.

dolayısı ilə, kök dil quruluşuna yaxınlaşmanı *dil strukturunun «geriləməsi»* kimi səciyyələndirmişdir ki, bu da B. de Kurtenenin özünün qəti şəkildə tənqid etdiyi nəzəriyyənin müddəalarının bu və ya digər tərzdə (və müvafiq dəyişikliklə) təkrarı anlamına gəlir.

Sonuncu məqamla (yəni, dil strukturunun repressiv istiqamətli «inkışafı» məsələsi ilə) bağlı dəqiqləşdirmə apararaq qeyd etmək istərdik ki, dil öz inkışafında (ekstra-linqvistik faktorların güclü təzyiqi müşahidə edilmədiyi təqdirdə) əks istiqamətli trayektoriya üzrə hərəkət edə bilməz. Belə ki, dil daxili nizama malik olan elə bir sistemi təcəssüm etdirir ki, burada baş verən proseslər xaotiklikdən kənar olub dil aparatının səlisləşdirilməsinə xidmət edir. Və həmin proseslər nəticəsində ortaya çıxan dəyişikliklər onun (dilin) ifadə imkanlarının zənginləşdirilməsinə xidmət etməklə, daha dəqiq desək, istər artikulyasyon rahatlığın, istər akustik estetikanın, istərsə də məzmun-ifadə planındakı relevantlığın əldə edilməsinə yardımçı olması məqsədilə gerçəkləşir.

Lakin nə qədər qərribə görünsə də, tipoloji metamorfozlarda dil repressiyasını görmək istəyən dilçilərin sayı Boduen de Kurtene ilə məhdudlaşmır. Belə ki, kontensiv tipologiyanın banilərindən biri hesab edilən və özünün «Dillərin stadial-tipoloji klassifikasiyası: tərtib cəhdi» əsərinin «*dillərin repressiv inkışafı*» bölümündə «markerlərin itkisi» ilə səciyyələnən *analitikləşmə tendensiyasını dil strukturunun müəyyən mənada «geriləməsi»* kimi dəyərləndirmiş K. Panfilov yazır: «*tam əminliklə repressiv assimilyasiyanın yalnız müəyyən qisim hind-Avropa dillərinə* (german dillərinin əksəriyyətinə, roman dillərinin hamısına, bolqar, makedon dillərinə və ... əsasən, hind-İran dillərinə ...) aidliyini (bu «qüsurlu» siyahıda rus dilinin adına təsadüf edilməsi mümkündürmü (?! – A.H.) təsbit edə

bilərik».¹

(Obyektivlik naminə onu da qeyd edək ki, A.Meyenin sərgilədiyi «fransız şovinizmi» fonunda rus dilçisinin mülahizələri, yəni həmin «geriləyən» dillər siyahısında ana dilinə yer ayırmaması o qədər də təəccüblü görünmür).

4.3.4. Problemin nəzəri müstəvidəki təhlili məsələsinə qayıdaraq onu da əlavə edək ki, digər tərəfdən, dil öz sistemini təkmilləşdirdiyi halda, onunla baş verən dəyişiklikləri reqlasiya olaraq səciyyələndirilməsi artıq hər hansı bir dil tipinin (yəni həmin dəyişiklikləri ehtiva edən tipoloji tendensiyaların yer aldığı quruluş növünün) daha aşağı səviyyəli olmasının ehtimal edilməsi haqqında düşünməyə əsas verir.

İstər bu ehtimalın doğurduğu ziddiyyət, istərsə də, ən azından (yuxarıda təqdim olunan fikirlərdən məlum olduğu kimi), dillərin morfoloji tiplərinin bir-birini əvəzləməsi haqqında məlumat fonunda yaranan təzad B. de Kurtenenin bəzi tənqidlərinin tam əsaslandırılmadan kənar olduğunu ortaya qoyur.

Bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu da qeyd edək ki, XIX əsrdə bir çox «*boşboğaz məddahlar ... ari ailəsinin qeyri-adi ağılı... öymək və qeyri-flektiv dillərdə danışan xalqları alçaltmaq*» üçün, başqa sözlə, «kök dillərdə danışan xalqların təəccübləndirici səviyyədə axmaq olduqlarını; dilləri iltisəqi struktura malik xalqların birincilərə nisbətən, «təbiətdən daha çox ağıl əldə etdiklərini və nəhayət, *insirafi quruluşlu xalqların «yaxşı düşünmə qabiliyyətinə malik olduqlarını; yalnız onların güclü ağıla sahibləndiyini»* sübuta yetirmək üçün² məhz, dillərin morfoloji təsnifinə, daha dəqiq desək, dil təkamülü nəzəriyyəsinə

¹ Панфилов К. Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>

²Чернышевский Н.Г. Собрания сочинений. Том 10., М., 1956, стр. 836-837, 848.

müraciət edirdilər ki, bu da həmin dövrün görkəmli ziyalılarının ciddi etirazına səbəb olurdu.

«N.Y.Marrın A.Şleyxerin nəzəriyyəsinin qeyri-kritik bərpası» nəticəsində dil sisteminin öz inkişafında kök – iltisafı – flektiv stadial təkamül mərhələlərini keçdiyini önə sürməsi ilə bağlı fikrinə öz qəti tənqidi münasibətini açıqlayan R.A.Budaqov, bu kontekstdə H.Q.Çernişevskinin bəzi dilçilərin irqçi mövqeyi ilə əlaqədar mülahizələrinə yer ayırsa da¹, görkəmli rus mütəfəkkirinin dəyərləndirmələri ilə daha təfəssilatlı tanışlıq, əslində, onun dil tiplərinin bir-birini əvəzləməsi ideyasına qarşı çıxmadığını ortaya qoyur. Bu mənada, N.Q.Çernişevskinin mövqeyinin irqçi görüşlərə eyni dərəcədə etirazını bildirmiş İ.A.Boduen de Kurtenenin «yeriyən» klassifikasiya ilə bağlı pozisiyasından əsaslı şəkildə fərqləndiyini görmək olar. Belə ki, N.Q.Çernişevskinin «irqlərin antropoloji özəlliklərinin nə əqli inkişaf, nə mənəvi durum, nə də bu və ya digər xalqın dili ilə əlaqəli olmadığını önə sürməklə yalançı alimlərin «elmətrafi» mülahizələrini ifşa etdiyini bildirən Y.A.Vasilyevskayanın bildirdiyi kimi, «morfoloji təsnifat bəzi dilçilərin – «elmi reaksiyalar»ın «ali və aşağı səviyyəli dil» və irqlər nəzəriyyəsinə əsaslandırması» üçün bir vasitəyə çevrilmişdi.²

Lakin həmin irqçi nəzəriyyəyə qarşı çıxan N.Q.Çernişevski konkret ayı-ayrı müddəalara görə öz etirazını ifadə edərkən arqumentasiya bazası qismində istifadə edilən morfoloji təsnifat və bu təsnifata əsaslanan dil təkamülü ideyasını da ziyanlı mülahizələr kontekstində təhlil etməmiş, əksinə, «əvvəllər dillərin bir sinifdən (yəni, «tip»dən – A.H.) digərinə keçmədiyi, məsələn, iltisafı dilin

¹ Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М., 1953, стр 110.

²Васильевская Е.А. Языковедческие взгляды Н. Г. Чернышевского. // Филологические науки. 1978 № 4, стр.60-61.

öz yaranışından aqlütinativ olduğu və heç vaxt flektiv mahiyyət kəsb edə bilməyəcəyi ehtimal edildiyi» halda, «indi *bütün aqlütinativ dillərin nə vaxtsa kök quruluşlu olmasının sübuta yetdiyini*» (kursiv bizimdir – A.H.); itisəqiləşmənin, sadəcə olaraq, tədrici fonetik və morfoloji proseslərin yekunu olduğunu önə sürmüşdür.¹

Göründüyü kimi, N.Q.Çernişevski «yeriyən» təsnifatın real dil faktlarına əsaslanması fikrini qəbul edir. Sadəcə, romantik – tipoloqların və sonrakı nəsil dilçilərindən bəzilərinin daşıyıcısı olduqları dillərin üstün məziyyətlərinin vəsfinə qapılıb, digər dilləri aşağılaması kimi yanaşmanın qəbul edilməzliyi rus mütəfəkkirini «elmi əsaslandırma» arayışında olan irqçiliyin ifşası naminə etirazını dilə gətirməyə vadar etmişdir.

Bu məqamda onu da qeyd edək ki, istənilən öngörüşün fəvqündə dayanan aydın zəka sahibləri üçün irqçilik ittihamlarının (istər şəxsi anlamda, istərsə də elmi kuluarlardakı nüfuz faktoru baxımından) yetərincə ağır fəsadlara yol açma biləcəyi faktı danılmazdır. Məhz, bu mənada dillərin struktur quruluşunda baş verən proseslərin obyektiv təhlili nəticəsində ortaya çıxan və inkar edilməsi mümkün olmayan dəlillərin qarşısında adekvat mülahizə yürütmək məsuliyyətinin ağırlığı bəzi hallarda dilçiləri «diplomatiya dili»ndən yararlanmağa məcbur etmişdir. Belə ki, aşkar faktlar qarşısında fərqli elmi nəticələrin əldə edilməsinin qeyri-mümkünlüyü alimlərin əksəriyyətinin haqlı olaraq ehtiyatlandığı «irqçilik» ittihamlarından «növbətçi ifadələrlə» sığortalınmasına yol açmışdır.

Başqa sözlə tədqiqatçılar ya *dillərin morfoloji dəyişikliyə məruz qala bilməsinin mümkünliyünü istisna etmədən onların tipoloji xarakteristikasının əsrlər boyu*

¹Чернышевский Н.Г. Собрания сочинений. Том 10. М., 1956, стр.844-845.

sabit və dəyişməz qaldığını (?! – A.H.) iddia etmişlər (məs: A.Çikobava analoji mövqedən çıxış etmişdir¹); ya həmin tipoloji metamorfozların mövcudluğunu etiraf etmələrinə rəğmən, bu dəyişkənliklərdə heç bir sistematikliyin izləne bilməyəcəyi qənaətinə gəlmişlər (məs: qəti anti-marrist mövqedən çıxış edən B.A.Serebrennikov bu ideoloji yanaşmasında real dil materialının təqdim etdiyi dəlilləri gözdə tutaraq edərək həmin proseslərin, olsa-olsa, **analitizm** ↔ **sintetizm** növbəli əvəzlənməsi sayəsində ortaya çıxdığını önə sürmüşdür²).

Lakin Marr nəzəriyyəsinin ifşasından sonrakı onilliklərdən başlayaraq yaxın keçmişimizə qədər olan əksər tədqiqatlarda ya tipoloji metamorfozlar gözdə tutulmuş, ya da onların meydana gəlməsinin başlıca səbəbi olaraq göstərilən struktur təkamül ideyalarının (B.Çobanzadənin sözləri ilə desək) «*kökündən, dabanından yanlış*»³ olduğu israrla vurğulanmışdır.

Maraqlıdır ki, daha öncə dəyərləndirilən «german əlahiddəliyi» məsələsində və ya həmin problemin davamı olaraq ortaya çıxan «regressiv inkişaf» məsələsində olduğu kimi, burada da ən qəti mövqeni qeyri-flektiv dil daşıyıcıları olan və ya ən azından, qeyri-analitik (- flektiv) quruluşlu dildə danışan xalqın nümayəndələri sərgiləmişlər.

Sözsüz ki, biz, Şlegellərin tipoloji dəyərləndirmələrində yer alan və elmlikdən yetərincə uzaq olan təkəbbür və özünüvəsf dolu bir çox mülahizələrin «*kökündən, dabanından yanlış*» (B.Çobanzadə) olması fikrinə qatılıırıq. Biz, heç vəchlə «Fleksiya əvəzinə affiksasiyadan yararlanın» dillərin «vəhşi və ya mədəni olmasından asılı olmayaraq *ağır, dolaşq* olduğunu və *çox vaxt özünün*

¹ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр.189-191.

² Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983.

³ Babayev A. Dilçiliyə giriş. B.,1992, s. 442-443.

arköyün sərbəstliyi; subyektiv qəribəliyi və naqis xarakteri» ilə seçildiyini (kursiv bizimdir – A.H.) bildirən F.Şlegelin¹ və oxşar mövqedən çıxış edən dilçilərin mülahizələri ilə razılaşa bilmərik. Lakin ən böyük paradoks da ondadır ki, Şlegellər özləri ortaya atdıqları «flektiv düşüncə əlahiddəliyi» mifinin «əsir»i olaraq dil tiplərin dəyişməzliyini iddia etmişlər (maraqlıdır ki, Şlegeli tənqid edən bəzi müasir dilçilər də onun bu fikrinə – dil tipinin sabitliyi ideyasına şərik çıxmışlar²).

Flektiv dillərdəki kökü «canlı tumurcuğa» bənzətməklə, bu dillərin «zənginliyi, ... möhkəmliyi (sabitliyi) və uzunömürlülüüyü» ilə öyünən F.Şlegel, «dillərin ideal tipi» statusuna yüksəltməyə çalışdığı insirafi strukturda (onun təkəbbürünün «qurbanı» olmuş – A.H.) affikslərin mövcudluğunu çox çətinliklə etiraf edirdi.³ Başqa sözlə, iltisəqi təbiətli affikslər insirafiliyin «ideal» mahiyyətinə xələl gətirə bilərlər. Halbuki, burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantiklərin və daha sonralar bir çox avropalı tədqiqatçının «ideal dil» zirvəsinə qaldırdıqları hind–Avropa dilləri, heç də linqvistik tipologiyanın banisinin israr etdiyi qədər möhkəm, dayanıqlı və uzunömürlü struktur quruluşuna malik deyillər. Belə ki, hind–Avropa dillərinin erkən dövnlərdə iltisəqi quruluşlu olması ilə bağlı ehtimallar,⁴ ən azından, bu dillərin əsasyaradıcılığında və formayaradıcılığında aqlütinativ mexanizmin yetərinə

¹ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.- Л., 1965, стр. 81-84.

² Babayev A. Dilçiliyə giriş. B., 1992, s.440.

³ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 451-452.

⁴ Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2, стр. 101.

yüksək iş əmsalına malik olması faktının təsbiti¹ və eləcə də müasir ingilis dilinin flektivliyinin anatikləşməsi tendensiyasının isə onu (ingilis dilini) getdikcə daha çox təcridi quruluşlu dilə yaxınlaşdırması haqqında mülahizələr² sözügedən dillərin heç də romantik-tipoloqun düşündüyü qədər dayanıqlı (və ən əsası, əzəli insirafiliyə malik) struktura malik olmadığını ortaya qoyur.

Əslində, nisbətən daha erkən dönmə tətqiqatlarında yetərincə aydın şəkildə dil strukturu təkamülünün kök – aqlütinativ – flektiv quruluş mərhələlərini keçdiyini dilə gətirən və obyektiv olaraq, dillərin öz struktur inkişafında müəyyən mərhələləri izlədiyini etiraf edən V.Humboldt, bununla belə, dil materialının yetərsizliyindən dolayı, bunun tam şəkildə mümkünsüzlüyü qənaətinə gələrək «ömrünün sonuna yaxın dil tiplərinin mənşəyi ilə bağlı mədəni – evolyusyon yanaşmadan imtina etmişdir».³

«...Bəşəriyyətin müxtəlif dövəmlərində yalnız *inkişafın müxtəlif mərhələlərinə* aid olan *və biri* digərinin (*növbəti olanın*) *meydana gəlməsini şərtləndirən ardıcıl dil hadisələrinin*» mövcudluğu şəraitində, məntiqi olaraq, «*çin dilinin ən qədim, sanskrit dilinin isə ən gənc dil olması* və zamanın müxtəlif epoxaların formalarını bizə gətirib çıxara bildiyi» (kursiv bizimdir – A.H.) ilə bağlı iddiaların ortaya çıxma biləcəyini qeyd edən V.Humboldt, əslində, bu sillogistik təhlil nəticəsinin real vəziyyəti əks

¹Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Л., 1961, стр. 24-28.

² məs: Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.1960, стр. 3; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр. 191; Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю. М., 1937, стр. 314 və s.

³ Даниленко В.П. Культурно-генетический эволюционизм Вильгельма фон Гумбольдта. <http://www.islu.ru/danilenko/articles/evolgumb.htm>.

etdirmədiyini, kamil dilin «ən son yaranan dil olması» ilə bağlı şərtləndirmənin doğru olmadığını bildirmişdir.¹

Maraqlıdır ki, müasir tipologiyanın banisinin stadial təkamül ideyasından müəyyən qədər kənarlaşmasına baxmayaraq, dil tiplərinin vulqar sosial aspektdə dəyərləndirilməsi ilə bağlı tənqidlərdə o da zaman-zaman birbaşa və ya dolayı şəkildə öz nəsibini almış olur. Belə ki, tipoloji identifikasiya prosesinə sırf sinxronik – xarakteroloji yanaşma sərgilədiyini qeyd etdiyimiz və tədqiqatın daha öncəki bölümlərində mülahizələrinin bir sıra problem çərçivəsində dəyərləndirdiyimiz E.Sepir struktur təkamülü ilə bağlı görüşləri yetərincə özünəməxsus şəkildə şərh edərək yazır: «İş dil formalarına gedib çatanda, *Platon makedon donuz otaranına, Konfutsi isə Assamadan olan vəhşi kəllə ovçusuna bərabər tutulur*» (kursiv bizimdir – A.H.).²

Başqa sözlə, Sepir, struktur təkamülü ideyasının qəti şəkildə inkar edən dilçilərin ən əsas əks-argumentlərindən birini, yəni dil – təfəkkür tandemi şəraitində inkişaf etmiş məlum xalqların dilinin stadial «zəncir»in ilk sıralı «həlqə»lərində yer alması «paradoksu»nu dilə gətirir. Belə ki, bir çox dilçilər və təkamül ideyasını qəbul etməyən dilçilərin böyük əksəriyyəti (sanki, «yazılmamış qayda»ya riayət edəcəsinə) yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətə malik çinlilərin dilinin ilkin stadial pillədə yer almasının, bir növ, nonsens olduğunu dilə gətirməyi, belə demək olarsa, özlərinə borc hesab edirlər.³

¹ фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию М., 1984, стр.244.

² Даниленко В.П. У истоков лингвистической типологии (ее культурно-эволюционный аспект) // Вестник ИГЛУ. Серия «Проблемы диахронического анализа языков», 2002, вып.1.

<http://www.islu.ru/danilenko/articles/lingvtypol.htm>.

³ məs:фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию М., 1984,

4.3.4. Dil strukturunun daxili kodlaşdırmaya müvafiq mərhələli inkişafı ilə bağlı digər əks-argumentlərin təhlilinə keçmədən öncə, E.Sepirin mülahizələrinin dəyərləndirməsinin labüd etdiyi bir haşiyəyə çıxmaq istərdik. Belə ki, bu tənqidi şərhin «lingvistik nisbilik» nəzəriyyəsi müəlliflərindən birinə məxsus olması məsələnin daha fərqli boyutlara gedib çıxma bilən tərəflərinin olduğunu düşünməyə əsas verir. Belə ki, «müxtəlif dillərdə danışan insanların dünyanı fərqli prizmadan gördüyünü və deməli, *hər bir dilin özünün təfəkkür tərzinin olduğunu*» önə sürən «lingvistik nisbilik nəzəriyyəsi»nə görə, «dil gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə üzvləndirir və insan (həmin) konkret dilin «hakimiyyət»inə tabe olur» (E.Sepir) və məhz, bu səbəbdən, «Nyutonun ingilis dilindən deyil, hopi¹ dilindən istifadə etməsi şəraitində, bəşəriyyətin quruluş və qurulması haqqında qanunları fərqli şəkil ala biləcəyi» (B.Uorf) istisna edilmir (kursiv bizimdir – A.H.).²

стр.232; Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, стр. 179-181; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр. 189 -191.

Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III . М., 1963, стр.60-94 və s.).

¹ Hopi (özlərini «xeırxahlar», «yaşxılar» adlandırırlar) qəbiləsinin dili yuta-atsteklər ailəsinə aiddir və təxminən XIX əsrə qədər izolyasiya şəraitində yaşamış bu azsaylı xalq yalnız XX əsrdən etibarən məlum kiçik ailə quruluşuna keçid etməyə müvəffəq olmuşdur. Хопи "[Энциклопедия](http://enc.mail.ru/article/?1900021134). <http://enc.mail.ru/article/?1900021134>

Hopi dilinin özünəməxsusluğu (burada zaman kateqoriyası, inkişaf etmiş dillərdə yer alan realizasiya üsullarından fərqli şəkildə gerçəkləşmişdir) «lingvistik nisbilik nəzəriyyəsi» banilərindən biri olan B.Uorfun xüsusi diqqətinə səbəb olmuşdur (bax: Уорф Б.Л. Отношения норм поведения и мышления к языку. / Новое в лингвистике. Вып. I. М., 1960. <http://www.durov.com/linguistics1/whorf-60.htm>).

² Язык: Язык и мышление. <http://www.langust.ru/review/lang>

Göründüyü kimi, bu nəzəriyyə müəlliflərin dünyanın dərkini dil qəlibi vasitəsi ilə və onun (həmin qəlibin) məqbul bildiyi şəkildə gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı konsepsiyası dilin struktur quruluşu ilə bu dildə danışan xalqın təfəkkür tərzini (və deməli, təfəkkürün inkişaf səviyyəsi ilə) paralelliyin aparılmasını, daha dəqiq desək, bərabərlik işarəsinin qoyulmasını labüd edir. Belə olan şəraitdə, E.Sepirin böyük çin fəlsəfəsini ortaya qoymuş xalqın danışdığı dilin (Konfutsi ilə bağlı bir qədər öncə təqdim olunmuş müqayisəni xatırlayaq) ilkin struktur mərhələyə aid edilməsi ilə bağlı etirazları anlaşılan görünür. Lakin bu paralelliyin təsbiti həmin etirazın haqlı olması anlamına gəlib çıxmır. Belə ki, burada analoji dəyərləndirmələr üçün, demək olar ki, xarakterik olan öngörüş öz işini görür.

Maraqlıdır ki, iltisqa dil daşıyıcıları dilçilər də əsrlər, hətta, minilliklər boyu əsaslı struktur dəyişikliyə məruz qalmayan dillərinin təkamül ideyasını ifşa edən əsas faktlardan biri kimi nəzərdən keçirirlər. İltisqa təmayüllü dillərin öz struktur quruluşlarını minilliklərin «sınağ»ından çıxararaq günümüzədək gətirib çatdırması linqvistik tipologiya ilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında ikili mövqeyin yaranmasına təkan vermişdir. Belə ki, bir qrup dilçilər aqlütinativ təbiətli dillərin öz qrammatik determinantasına «sadiqliy»inin nəzəri bazadan məhrum olmadığını və iltisqa mexanizmin özünün spesifikasiyası ilə şərtləndiyini önə sürdükləri halda¹, digər qisim araşdırıcılar (xüsusilə, Marrın «dinamik tipologiya»sının ifşası ilə məşğul olan dilçilər) bu qəbildən olan faktların dil təkamülü ideyasının, daha konkret desək, dil tiplərinin yeni

¹ Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, стр.7-26.

mərhələyə keçidi ilə şərtlənən təkamül ehtimalının yanlışlığını ortaya qoyduğunu iddia edirdilər.

Belə ki, görkəmli gürcü alimi A.Çikobavanın dil təkamülü ideyası ilə bağlı nümayiş etdirdiyi skeptik yanaşması üçün əsas arqumentlərdən biri, məhz, onun ana dilinin təxminən iki minillik ərzində öz struktur quruluşunda dəyişməzlik nümayiş etdirməsi ilə əlaqədar idi¹. Başqa sözlə, 2000 il ərzində gürcü dilinin iltisacı quruluşunda heç bir əsaslı dəyişiklik baş vermədiyini önə sürən dilçi qəti anti-marrist mövqedən çıxış etməsindən dolayı, aşkar skepsis duyduğu təkamül sxemi ilə bağlı ilk baxışdan tamailə məntiqi görünən sual səsləndirmişdir: «əgər belə bir struktur keçid kodlaşdırması, həqiqətən də, mövcuddursa, nə üçün ötən bu yüzilliklər ərzində aqlütinativ quruluşlu gürcü dili flektiv dil mərhələsinə «yüksələ bilməmişdir»?

Analoji sualın təqdim olunan araşdırma ilə tanışlıq zamanı əksər mütəxəssislərdə yarana biləcəyini ehtimal edərək «analtik flektivlik tavanı» məsələsindən bir qədər haşiyəyə çıxıb sözügedən problemə münasibət bildirmək istərdik.

İlk olaraq, qeyd olunan (hipotetik) sualın məntiqinə heç vaxtla kölgə salmadan və mütəxəssislərin anlayış və xoşgörüşünə sığınaraq onu qeyd etmək istərdik ki, bu soru bir qədər kobud görünə biləcək paralelliyn aparılmasına rəvac verir. Belə ki, antropogenetik proseslə bağlı istənilən mükalimədə məlum təkamül nəzəriyyəsi əleyhidarları da bir qədər oxşar məntiqdən çıxış edərək «əgər insan, doğrudan da, meymundan əmələ gəlibsə, ötən minilliklər ərzində nə üçün meymunun ali fiziki varlığa çevrilməsi mümkün olmamışdır?»

Məsələ ondadır ki, istər antropogenez prosesi, istərsə də

¹ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр.188-191.

dil tiplərinin bir-birini əvəzləməsi hadisəsi (bu proseslər arasında birbaşa paralellik aparmanın mümkünsüzlüyünü təkrarən vurğulayıırıq¹) bəlli zaman və məkan çərçivəsində gerçəkləşmiş və həmin konkret koordinatlar kəsişməsində rol oynamış özəl faktorların təsiri ilə bu və ya digər şəkildə yönləndirilmiş proseslər olduğundan,² onların olduğu şəkildə (yəni ilkin şəkildə) fərqli reallıqda reanimasiyasını gözləmək yanlışlıq olardı.

A.Çikobavanın mülahizələrinin təhlilinə qayıdaraq onu da xatırladaq ki, dilçinin özü də əsərinin digər yerində, sanki özü-özünü inkar edərcəsinə flektiv ingilis dilinin öz struktur təkamülündə son on əsrdə öz analikliyi ilə getdikcə çin dilinin təcridiliyinə yaxınlaşdığına diqqət çəkmişdir.³

Başqa sözlə, dilçi iltisacı dilə tətbiqdən imtina etdiyi struktur təkamülü ideyasını ingilis dili ilə əlaqədar məqbul hesab edərək qəbul edir. Və biz, bir daha struktur təkamül ideyası ilə bağlı təhlillər üçün az qala qayda halını almış öngörüşlü münasibətlə qarşılaşırıq. Lakin iltisacı dillərə tətbiq oluna biləcək bir inkişaf modelinin, flektiv dillərə şamil edilə biləcək tamamilə fərqli mərhələli təkamül sıralasının mövcudluğu prinsip etibarilə mümkünsüzlüyü: «bəs belə olan təqdirdə həqiqət haradadır?» - sualının obyektiv cavablandırılmasını labüd edir. Və biz, bu sualın

¹ Biz, bu dolayı paralellikdə onilliklər öncə analoji yanaşma sərgiləmiş K.Byülerin mövqeyindən örnək almışıq (bu haqda bax: Якобсон Р. Детский язык, афазия и общие звуковые законы. Б.,1993.).

² İnsanın və insan dilinin meydana gəlməsi problemi tədqiqatımızın obyektindən tamamilə kənar qalan məsələlər silsiləsini əhatə etdiyindən bu problemə nüfuz etmək zərurətini görmürük.Sadəcə olaraq, onu deyə bilərik ki,araşdırıcılar həmin prosesin reallaşmasında sonralar bəşəriyyət tarixində təkrarlanmayan bir sıra hadisələrin mühüm rol oynadığını ortaya çıxarmışlar (bax: Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. М.,1985).

³ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр.189.

A.Şleyxerin təklif etdiyi izahdan daha yaxşı formulə edilmiş cavabının olmadığını etiraf etməklə, sadəcə olaraq, dahi dilçinin məşhur kəlamını xatırlatmaq istərdik: «*dil təkamülü ilə cəmiyyətin təkamülü tərs mütənəsibdir*» (kursiv bizimdir – A.H.) – fikrini¹ xatırlatmaq istərdik. Başqa sözlə, hər hansı bir dilin struktur təkamülü sivilizasiyanın onun (dilin) daşıyıcısı olan cəmiyyəti (xalqı) haqladığı mərhələdəki vəziyyətindən çox da qabağa gedə bilmir.

Daha öncəki araşdırmamız çərçivəsində şifahi və yazılı nitqin qarşılıqlı münasibətləri kontekstində bu məsələlərə toxunduğumuzdan, burada, sadəcə olaraq, onu əlavə etmək istərdik ki, son beş əsrdə ingilis dilinin struktur təkamülündə (daha öncəki yüzilliklərlə müqayisədə) əsaslı dəyişikliklərin müşahidə edilməməsinə diqqət çəkmiş İ.E.Gelb, özünün «Yazının tarixi» əsərində bunun, məhz, cəmiyyətin inkişafı, maarifləndirmə və yazı mədəniyyətinin səviyyəsi ilə əlaqədar olduğunu bildirmiş və müqayisə üçün yazılı nitq mədəniyyəti olmayan hindu qəbilələrində nəsilərarası verbal ünsiyyətin, demək olar ki, mümkünsüzlüyünə diqqət çəkmişdir².

Deməli, ilk baxışdan nə qədər paradoksal görünsə də, yazı mədəniyyəti – dilin sıçrayışlı və ya qlobal dəyişikliklərdən sığortalanmasına şərait yaradan əsas faktorlardan biridir. Bu izah çinlilər kimi, bəşəriyyətin inkişafında müstəsna xidmətləri olan topluluqların dillərinin təcridi mərhələdə «qalmasının» ən məntiqli izahı kimi görünür: çin dili aşağı təfəkkür səviyyəsinə malik xalqın dili olduğu üçün deyil, bu etnosun sivilizasiya ilə daha erkən

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М., 1963.

² Гельб И.Е. Опыт изучения письма (основы грамматиологии), М., 1982; стр.212-213.

mərhələdə «tanış olduğu» üçün əsaslı struktur dəyişikliklərə məruz qalmamışdır.¹

Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, çoxsayda inkaredilməz elmi dəlillərə istinadən, qədim türkcənin kök dil quruluşuna malik olması faktı bir çox mötəbər türkoloji araşdırmada etiraf edilmişdir². Məlum olduğu kimi, ondan törəmiş və uğradığı tipoloji modifikasiya sayəsində³ yeni struktur – tipoloji «kimlik» əldə etmiş müasir türk dilləri müəyyən çəkiddə fuziyon-flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğuna rəğmən, yetərinəcə sabit iltisəqilik nümayiş etdirilər. Bununla belə, türk dillərində yer alan sözügedən qəbildən tipoloji sapma faktlarının ayrı-ayrı dillərdəki təmsil olunma özəlliklərinin müqayisəli təhlili burada da cəmiyyət faktorunun kifayət qədər əsaslı rol oynadığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, A.P.Potseluyevski, məhz, «iltisəqi formalarla yanaşı, çox sayda, ***bu və ya digər fuziyon (həttə, fuziya, ayrı-ayrı hallarda xarici və daxili fleksiya hallarına doğru inkişaf etməyə başlayıb) formaların yer aldığı türkmən danışığı (yazılı deyil! – A.H) dilinə***» istinadən, aqlütinativ quruluşun ***aqlütinativ-***

¹ Halbuki onu da gözdə tutmaq olmaz ki, bir çox dilçinin gəldiyi ortaq qənaətə görə, çin dilinin müasir monosillabikliyi, əslində, ilkin mahiyyət kəsb etməyib polisillabikliyin «sadələşməsi» nəticəsində meydana çıxmışdır (bu haqda daha ətraflı bax: Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965; стр.64; Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Б., 1985; стр.92-93).

² bax: Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

³ Kök dil quruluşundan iltisəqiliyə keçidlə bağlı türk dillərində cərəyan etmiş bir sıra struktur-tipoloji proseslər daha öncəki tədqiqatımızda geniş şəkildə təhlil edildiyindən bu araşdırmamızda həmin məsələlərin üzərində təkrar dayanmağa lüzum görmürük. (daha ətraflı bax: Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər). nam. diss. 2006, s. 66- 103; Hacıyeva A.Y. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B., 2007, s.55-199.

fuziyon, daha sonra isə *tam fuziyon mahiyyətli strukturla əvəzlənəcəyini* ehtimal etmişdir (kursiv bizimdir – A.H.).¹ Biz, bu mülahizədəki qeyri-appelyasyon hökmü razılaşmasaq da, diqqəti bir məqama çəkmək istərdik: dilçi əsaslı tipoloji dəyişikliklərin, məhz, şifahi nitqə təsadüf etdiyini vurğulamışdır.

Maraqlıdır ki, türk dillərində flektiv təbiətli elementlərin spesifik özəllikləri və deterrentaya nəzərən mövqeyi problemi çərçivəsində apardığımız kontrastiv dəyərləndirmələr, məhz, gənc yazılı türk dillərində ədəbi dil norması statusuna yüksələ bilmiş fuziyon xəlitələşmə hallarının və daxili fleksiyaya yaxın mahiyyət kəsb edən səs əvzləmələri faktlarının yazı ənənələri daha qədim olan dillərlə və ya ən azından, xalq dilinin milli dilə keçidini daha erkən mərhələdə gerçəkləşdirə bilmiş xalqların dilləri ilə müqayisədə daha çox olduğunu söyləməyə əsas verir. Başqa sözlə, qaqaüz ədəbi dilinin müxtəlif qrammatik kateqoriyalarının ifadəsi zamanı fuziyn xəlitələşmə hallarının daha tez-tez boy göstərməsini² heç vəchlə bu dilin öz inkişaf səviyyəsində Azərbaycan dilindən daha önə çıxması anlamına gələ bilməz. Yəni, flektiv anomaliya halları dilin təkamül sıralamasında daha öncül mövqeyə malik olmasına dəlalət etmir və bu elementlərin daha çoxsaylılığı onu (dili) tipoloji modifikasiyalardan sığortalaya biləcək (belə demək mümkünsə) konservasiya faktorlarının zəifliyi ilə izah edilə bilər.

Bu məqamda tədqiqatın axarı tipoloji modifikasiyaların məntiqi ilə bağlı (yəni, hipotetik mərhələ sıralamasındakı ilk baxışdan qeyri-ardıcılıq kimi görünən məsələ ilə

¹ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975; стр. 57.

² Вах: Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964; стр. 127, 249-250.

əlaqədar) problemə münasibət bildirilməsini labüd edir.

4.4. Struktur təkamülün trayektoriyası: «qapalı dairə» çərçivəsində dəyişmə yoxsa, spiralik inkişaf? (analitik flektivlik «tavanı» məsələsinin spiralik inkişaf nəzəriyyəsi müstəvisində təhlilinə dair)

4.4.1. Artıq təxminən iki əsrdən çox müddət keçməsinə baxmayaraq, dil tipi anlayışının dinamikadan məhrumluğu ideyasının tərəfdarları ilə dil sisteminin mərhələli təkamülü nəzəriyyəsinin ardıcılları arasında polemika səngimək bilmir. Flektiv dillərdəki iltisəqi elementlərin qeyri-yekcins təbiətinə çözümlər gətirmək və eləcə də, ümumiyyətlə, dil tipi anlayışı ilə bağlı mümkün qaranlıq məqamları aradan qaldırmaq üçün sözügedən təkamül nəzəriyyəsinin ətraflı dəyərləndirilməsi zərurəti yaranır ki, bu da A.Şleyxer, V.Humboldt, növbəti mərhələdə isə N.Y.Marr¹, O.Yespersen kimi alimlərin fərqli interpretasiyalarının tipoloji sapma problemi aspektində şərhli anlamına gəlir.

Daha öncə bildirildiyi kimi, hələ V.Humboldt dillərin öz quruluşunda kök-iltisəqi-flektiv mərhələlərini (göründüyü kimi, inkorporlaşan quruluşun ayrıca tip yaratma iqtidarında olduğunu önə sürmüş dilçinin özü də, bu təkamül yolunda holofrastik mərhələyə yer ayırmamışdır – A.H.) keçməsi ilə bağlı mülahizə səsləndirməsinə² baxmayaraq, təkamül nəzəriyyənin tənqidçilərin dəyərləndirmələri sayəsində bu nəzəriyyənin banisi olaraq bir çox

¹ бах: Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933; Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Б., 1927.

² фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию М., 1984, стр.232.

halda A.Şleyxer qəbul edilir. Başqa sözlə, darvinizmin təsiri ilə Hegel dialektikasının dil sistemində tətbiqi zamanı müəyyən ifratçılığa yol vermiş A.Şleyxerin dil təkamülü haqqında mülahizələrinin «ifşa»sı ümumi dilçiliyin banisinin fikirlərinin tənqidindən daha asan olduğundan, demək olar ki, bütün kritik şərhlər naturalist alimin ünvanına köklənmişdir. Daha öncəki dəyərləndirmələrimizdən məlum olduğu kimi, «**təsir – əks-təsirə bərabərdir**» formuluna müvafiq olaraq Şleyxerin dil tiplərinin aşağı, orta, ali inkişaf mərhələlərinə görə fərqləndirilməsinə qarşı çıxan dilçilər (Humboldtun təkamül ideyalarını «unudaraq»), ümumiyyətlə, dil quruluşunun bir-birini əvəzləməsi ideyasının yanlışlığını önə sürürdülər.

Müqayisə üçün deyək ki, analogi vəziyyət XX əsr dilçiliyində də müşahidə olunmuşdur. Belə ki, Humboldt, Şleyxer və digər dilçilərinin görüşlərinin fərdi interpretasiyası və Hegel dialektikasının orijinal tərzdə qavranılmasının simbiozundan törəyən Marrizm ideyalarında təsbit olunmuş «**faktların ziddinə gedən fantastik fikirlər**»dəki ifratçılıq tam əks reaksiya doğuraraq sovet dilçiliyində, R.Budaqovun qeyd etdiyi kimi, dillərin guya «yalnız dəyişdiyini, lakin inkişaf etmədiyini iddia edən nəzəriyyənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur».¹ Məsələn, həmin cərəyanın ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan B.A.Serebrennikov öz araşdırmalarında israrla, «**həqiqət də, dillərin morfoloji tiplərinin heç bir ardıcıl stadial növbələşməsinin olmaması**», sadəcə müəyyən tsikliliyin (məs: *iltisqi>flektiv; flektiv>iltisqi və ya anlalitik>sintetik; sintetik-analitik* və s. bu kimi) mövcudluğu fikrini səsləndirmişdir (kursiv bizimdir – A.H.)². Bu

¹ Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX-XX вв. Из истории лингвистических учений. М., 1983, стр. 8.

² Серебренников Б.А. О связи явлений языка с историей общества //

isə vaxtilə Hegelin tənqidə məruz qoyduğu metafizikanın «**qapalı dairə**» üzrə inkişaf modelinə uyğun gəlir.

4.4.2. Bu məqamda növbəti mülahizələrimizin əsaslandırılması üçün bir qədər haşiyəyə çıxıb Hegel fəlsəfəsinin tipoloji araşdırmalara təsiri haqqında, daha dəqiq desək, flektivlik «tavan»ından sonrakı mərhələ ilə bağlı ehtimallarımızın altyapısını təşkil edə biləcək ideyalar haqqında müəyyən qeydlər etmək istərdik. «Klassik alman fəlsəfəsinin ən ali nailiyyəti olan Hegel dialektikası», obyektiv idealist əsasda dialektik məntiqin aparıcı prinsiplərini işləyib hazırlamaqla fəlsəfə ədəbiyyatlarında haqlı olaraq, qeyd edildiyi kimi, o vaxtadək hakim mövqedə olan «təfəkkürün metafizik metodunu tənqidə məruz qoymuşdur».¹

Dahi alman filosofunun fikirləri özünün dilçilikdəki ən dolğun həllini, sözsüz ki, Humboldtun tipoloji dəyərləndirmələrində və Şleyxerin dil təkamülü konsepsiyasında tapmışdır (Onu da qeyd etmək ki, ümumi dilçiliyin banisinin linqvistik görüşlərinin formalaşmasında təkcə Hegel ideyaları deyil, ilk növbədə Kant təlimi* və eləcə də, İ.Fixte və F.Şelling fəlsəfəsi önəmli rol oynamışdır²). Lakin eyni dövrləşməyə (kök-iltisəqi – flektiv tip mərhələlərinə) natur-fəlsəfədən təsirlənərək müəyyən əlavələr etmiş Şleyxerdən fərqli olaraq, Humboldt «ən yüksək pillə»də dayanan dilin «qocalaraq» məhvə doğru sürüklənəcəyi ideyasını önə

Известия АН ССР. Литература. Язык. Искусство. 1976, №4, стр. 77.

¹ Спиркин А.Г. Основы философии М.,1988, стр.63.

* Yeri gəlmişkən əlavə etmək ki, dillərin tipoloji təsnifi məsələlərini dəyərləndirmiş N.Q.Çernişevski «faktlarla uyğunlaşmayan Kant transendental fəlsəfəsinin fantaziyalarından» çıxış etməyib problemin mahiyyətinə varmağı məsləhət görməklə (Чернышевский Н.Г. Собрания сочинений. Том 10., М.,1956, стр.838.) fəlsəfənin linqvistikaya «müdaxiləsi»nə qarşı çıxmışdır.

² Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. B., 1988, səh.133.

sürmür, əksinə (sırf tipologiya ilə bağlı olmasa belə) «çox sayda nəslin kütləvi dilyaratma fəaliyyətinin nəticəsi olan dilin tsikli inkişaf alqoritminə malik olması» fikrini səsləndirirdi.¹

Fəlsəfə ədəbiyyatlarda Hegel dialektikasının başlıca ziddiyyəti kimi göstərilən sonsuzluq və ya nəhayətlilik dilemması² dilçilikdə də özünün təsir izini qoymuşdur. Belə ki, bir çox halda təkamülün son həddi – dillərin tipoloji inkişafının kamillik zirvəsi kimi flektiv-analitiklik göstərildiyi halda, (xatırladaq ki, A.Şleyxer, O.Yespersen, N.Marr və bir çox başqaları məhz bu mövqedən çıxış edirdilər), digər qrup dilçilər, artıq daha öncə də, söyləndiyi kimi, təkamülün bu dil tipi sərhədini aşmaması fikrinə skeptik yanaşırdılar. Belə ki, məlum həqiqət kamilliyin sonunun olmadığını bildirsə də, o da məlumdur ki, analitik – flektivliyin özünün də bəlli sərhədləri mövcuddur. Bəs belə olan təqdirdə, dillər analitik-flektivlik mərhələsinə qədəm qoymaqla Şleyxer naturalizminin bəyan etdiyi «qocalma» dövrünü yaşamağa başlayacaq və deqradasiya prosesinin real nəticəsi kimi məhv olub sıradan çıxacaqlarmı? Dilin tarixi kateqoriya olduğunu nəzərə alsaq, yuxarıda qeyd olunanlar kontekstində, demək olar ki, dilin inkişafı prosesində onun sonu da kodlaşdırılıb?

Zənnimizcə, bu dolaşılıq bir tərəfdən hind-Avropa-şünaslığın bir qədər təkəbbürlü münasibət sərgiləməsindən, digər tərəfdən isə flektiv dillərdəki tipoloji sapma tendensiyalarının yetərincə nəzərə alınmamasından qaynaqlanır. Belə ki, analitik-flektivliyi kamillik mənsəbinə qaldıran bu xüsusi dilçilik sahəsi nümayəndələri, sözügedən mərhələdən sonra da inkişafın mümkünlüyü ideyası ilə bir o

¹ Амирова И.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, стр.335.

² Введение в философию. М.,1988, стр.360.

qədər də razılaşmasalar da, «*son on əsrdə* (məhz, analitik-flektiv quruluşlu – A.H.) *ingilis dilinin kök dillərə doğru istiqamətdə güclü şəkildə*» *dəyişməkdə* (kursiv bizimdir – A.H.)¹ olduğunun artıq bir çox tədqiqatçılar tərəfindən etiraf edilməsi, bu vəziyyətlə bağlı labüd olaraq meydana çıxan bilən sualların dil təkamülü nəzəriyyəsi çərçivəsində cavablandırılması çətinliyini ortaya qoyur.

Analitik-flektiv ingilis dilində müşahidə olunan tipoloji tendensiyalarla bağlı mövzu üzərində (daha öncə söz verdiyimiz kimi) geniş şəkildə dayanaraq onu qeyd etmək istərdik ki, bu dilin struktur cəhətdən təcridi quruluşlu dillərə yaxınlaşması meylləri artıq yüz ildən çox müddətdir ki, müxtəlif səviyyəli ədəbiyyatların təhlil hədəfini təşkil etməkdədir. Daha öncə mülahizələrinə müraciət etdiyimiz İ.A.Boduen de Kurtene və A.Çikobavadan başqa Y.V.Rojdestvenski,² V.M.Alpatov,³ V.D.Araikin⁴ və bir çox başqaları ingilis dilindəki kök dil quruluşu elementlərinin yetərinə yüksək çəkiyə malik olmasını və hətta, bəzi hallarda bu dilin, ümumiyyətlə, təcridi quruluşlu dilə çevrildiyini qeyd edirlər. Sonuncu mülahizənin tərəfdarlarından sayılan V.M.Alpatov özünün «Flektiv dil» və «iltisəqi dil» anlayışlarının dəqiqləşdirməsi haqqında»kı tədqiqatında qramemlərin üç sinfini: fleksiyaları (Alpatova görə bu termin, demək olar ki, fuziya istilahı ilə eyniləşdirilir); formantları (bu istilah iltisəqi tipli affiksasiyanı nəzərdə tutur) və köməkçi sözləri fərqləndirməklə üçüncü növ qramemlərin təcridi dillər üçün

¹ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, стр.191.

² Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. М., 1990, стр. 188.

³ Алпатов В.М. Об уточнении понятий «флективный язык» и «агглютинативный язык» / Лингвистическая типология. М., 1985, стр.100.

⁴ Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л., 1979, стр.17.

xarakterikliyi qeyd etmiş və onu da xüsusi olaraq əlavə etmişdir ki, (müəyyən labüd müxtəlifliklər nəzərə alınmasa) **«ingilis və fransız dili kimi, ənənəvi olaraq (necə deyərlər) analitik adlandırılan dilləri də təcridi dillər hesab etmək olar»** (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Burada diqqət çəkən məqam sözünü etdiyimiz qramem təsnifatına və ona əsasən çıxarılan nəticələrə görə, dolayısı ilə «flektiv dil» (yəni sintetik-flektiv quruluşlu dil) ilə «analitik dil»in (yəni analitik-flektiv quruluşlu dilin) qarşı-qarşıya qoyulmasıdır. Əslində, «flektiv dil» istilahnın semantik tutumu ilə bağlı dəqiqləşdirmə apararkən, analitik dilləri onun ehtiva etdiyi anlayışlar sırasından çıxarmaqla V.M.Alpatovun tamamilə yeni fikir irəli sürdüyünü də söyləmək olmaz. Belə ki, vaxtilə hələ Danimark, ingilis və s. bu kimi **«keçmiş flektiv dillər»**in (?! – A.H.) müdafiəsinə qalxaraq onların «köhnə fleksiyalardan məhrum olmaqla tam tənəzzül və deqradasiya vəziyyətinə düşdüyünü» bildirən O.Yespersen, müdafiəsinə qalxdığı həmin **«analitik dillər»i «flektiv dillər»dən fərqləndirmiş və onların «yaraşığı, lakin cılız bər-bəzək»dən qurtularaq «sadəlik» əldə etməsindən dolayı, «flektiv dillər»dən daha üstün mövqedə durduğunu** (kursiv bizimdir – A.H.) iddia etmişdir.²

Daha öncə müxtəlif mənbələrə istinadən bildirildiyi kimi, ingilis flektiv sisteminin əsaslı şəkildə sadələşməsi, daha dəqiq desək onun sintetik-flektiv mahiyyətinin (oxu: fuziyonluğunun) söz sırası sabitliyini labüd edən və qrammatik mənanın söz-forma çərçivəsindən kənarada reallaşmasının geniş imkanlar açan analitizmlə, demək olar ki, tam şəkildə əvəzlənməsi onun analoji struktur

¹ Алпатов В.М. Об уточнении понятий «флективный язык» и «агглютинативный язык» / Лингвистическая типология. М., 1985, стр. 95, 100.

² Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960, стр.14.

özəlliklərə malik təcridi dillərlə paralelliyinə zəmin yaratmışdır. Belə olan təqdirdə, yəni, təqdim olunan mülhizələr ingilis dilində kök dil quruluşu elementlərinin yüksək çəkiyə malik olduğunu qeyri-appelyasyon təzədə təsdiqlədiyi halda, ilk baxışdan, dil sistemindəki təkamül prosesinin dairəvi trayektoriya üzrə hərəkət etməsi ilə bağlı məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, bu da, əslində, təkamül məntiqinə tamamilə zidd anlam kəsb etmiş olar. Belə ki, inkişafın çıxış «nöqtəsi»nə «geri dönüş»lə yekunlaşması, ümumiyyətlə, təkamül ideyasının mahiyyəti ilə bir araya gələ biləcək vəziyyəti təcəssüm etdirmir. Lakin fəlsəfi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, *bu nə sadə qayıdış, nə də qapalı «dairə» deyil; bu, daha çox «spiral»dir* (kursiv bizimdir – A.H.).¹

Başqa sözlə, dialektikanın inkarı inkar qanunu dil sistemindəki inkişafın sonrakı mərhələlərini proqnozlaşdırmaq imkanını verir. Belə ki, Hegel fəlsəfəsinə əsasən, daim hərəkətdə olan bəşəriyyətin tezis-antitezis-sintezdən sonra yeni triadada inkişaf tapdığı kimi, amorf-aqlütinativ-flektiv dil təkamülünün növbəti mərhələsi də yeni spiralik tsikldir.

Hegelin «biz, təbiəti hər biri digərindən törəyən mərhələlər sistemi qismində nəzərdən keçirməliyik» – fikrini inkişaf etdirən F.Engels özünün erkən dövr əsərlərindən birində yazırdı: «Tarix müəyyən nöqtədən ... öz qaçışına başlayır və onun (həmin nöqtənin – A.H.) ətrafında dairəvi hərəkətə başlayır. Zamanla onun (tarixin) hərəkətləri daha çox sürət qazanır və onun (hərəkət trayektoriyasının – A.H.) dairələri daha da genişlənilir. Və uçuş canlılıq əldə edir...».²

¹ Fəlsəfə. B.,1993, s.155.

² Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации Глава 3. Нелинейность процессов самоорганизации. Обоснование новой концепции

Başqa sözlə, spiralik trayektoriya üzrə inkişaf nəzəriyyəsi təkamülün (yeni «halqa»nın meydana gəlməməsi şəraitində) «*qapalı dairə*» üzrə kerçəkləşdiyini önə sürən *metafizika təliminə qarşı çıxmaqla* yanaşı, bu və ya digər mövcudatın yenilənməsi zamanı inkişafın «*sanki, köhnəyə qayıdış*» (!! – A.H.) əsasında (yəni, *daha öncəki mərhələnin bəzi xüsusiyyətlərinin ... təkrarlanması* şəraitində) reallaşdığını ortaya qoyur.¹

Göründüyü kimi, dilin tipoloji quruluşunun inkişaf tendensiyasını izləmək üçün ümumfəlsəfi biliklərin yardımı olmadan keçinmək qeyri-mümkündür. Təsadüfi deyil ki, A.Çikobava dilçiliyin fəlsəfi məsələlərindən bəhs edərkən hələ üç onillik öncə təəssüflə qeyd etmişdir; «məhz, *tipoloji müqayisə* və dil sistemlərinin təsviri analizi sayəsində *universal əhəmiyyətli müddəalar* (kursiv bizimdir – A.H.) ortaya qoyulsa, bu ideal olardı: lakin hələ bu baş verməyib»². Onu da qeyd edək ki, spiralik inkişaf nəzəriyyəsinin tipoloji təkamül sxemi ilə uyğunlaşdırılması cəhdi vaxtilə X.Qabelents tərəfindən edilmiş və bəzi tipoloqların, xüsusilə Praqa dilçilərinin skersisinə yol açmışdır³.

Biz, öz növbəmizdə, spiralik inkişaf nəzəriyyəsinin dil sisteminə mütləq tətbiqi gərəkliyini iddia etməsək də, hər halda irəlidə izləyəcəyimiz faktlar və eləcə də, çoxsaylı dəyərli tədqiqata istinad nəticəsində meydana çıxan ehtimalların flektiv dillərdəki kök dil quruluşuna yaxınlaşma meyllərinin ardından (söhbət hərfi anlamda period-

спирали развития. М., 1994 <http://www.i-u.ru/biblio/>

¹ Спираль в развитии / Философский словарь. (под ред. И.Т. Фролова). М., 1981. <http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s10/a001068.shtml>

² Чикобава А.С. О философских вопросах языкознания. // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том 33., № 4, 1974., стр.318.

³ бах: Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. <http://lib.socio.msu.ru/> /library

laşmadan getmir, sadəcə olaraq, analitik konstruksiyalar bunun üçün əlverişli şərait olduqda, iltisqaqlaşma gerçəkləşdirə bilirlər) aqlütinasiya tendensiyasının güclənməsini əyani şəkildə ortaya qoyduğunu gözdə tutmaq olar. Məhz, elə bu səbəbdəndir ki, analitik-flektiv dillərdə (ingilis, fransız, yeni İran, yeni hind və s. dillərdə) «təkrar» aqlütinasiya tendensiyası özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Bu mənada «bəzi hind-Avropa dillərinin ... iltisqaqlaşma tipinin müəyyən özəlliklərini əldə etdiyini (qədim mərhələdən əxz etdiyini deyil, məhz sonradan qazandığını)» xüsusi olaraq vurğulayan P.S.Kuznetsovun fikirlərini¹ xatırlamaq maraqlıdır.

Əslində, istər bu mülahizədən, istərsə də ona şərh verərkən eyni mövqeyi açıqlayan A.V.Şirokovanın fikirlərindən²) çıxan məntiqə görə, insirafi dillərdə müşahidə edilən iltisqaqlaşma meyilləri yalnız sonrakı mərhələni əhatə edir. Bu isə öz növbəsində, dil sisteminin kök-iltisqaqlaşma quruluş mərhələlərindən keçməsi fikrinin inkar edilməsi anlamına gəlir. Biz, məsələyə, məhz, dil təkamülü nəzəriyyəsi aspektindən yanaşaraq flektiv dillərdəki iltisqaqlaşma elementləri, şərti olaraq, «**ilkin**» və «**təkrar aqlütinasiya**»³ olmaq üzrə, iki qrupa ayırmaq istərdik. Belə ki, izlədiyimiz faktlar istər hind-Avropa, istərsə də sami dillərinin flektivliyinin özünün erkən mərhələlərində iltisqaqlaşma

¹ Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М., 2000, стр.157.

² Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М., 2000; стр. 139-140,156-157,177-178.

³ Bu məqamda, flektiv dillərdəki iltisqaqlaşma elementlərə tətbiqən işlədəcəyimiz bu istilahların («ilkin aqlütinasiya» və «təkrar aqlütinasiya» terminlərini) İran dillərinin «ümumi morfoloji tipinin təkamülü məsələləri» çərçivəsində sözügedən dillərdəki sintetizm elementlərinin analoji təsnifatlandırmasını aparmış V.S.Rastorquyevanın təklif etdiyi bölgü adlandırmasının perifrəzi olduğunu qeyd etmək istərdik.

elementlərdən xali olmadığını ortaya qoyur.

Lakin həmin elementər flektiv dillərin növbəti mərhələlərində müşahidə edilən iltisəqiləşmə tendensiyalarından mahiyyətə yetərinə fərqlənir. Belə ki, ilkin iltisəqilik fuziyon xəlitələşmə prosesi ərəfəsində olan, lakin bu və ya digər səbəblərdən dolayı, xarici fleksiya karkası altında «itməyən» affiksasiya hallarını təcəssüm etdirir. «Təkrar aqlütinasiya» hadisəsi isə əksər hallarda ya dilin desintetikləşmə mərhələsinə, ya da post-desintetikasiya («analitik dil») mərhələsinə təsadüf edib təcridi mahiyyət kəsb edən morfemlərin morfem «tikiş»ində xəlitələşmə şəraitinə yol vermədən birləşməsi sayəsində meydana çıxır.

Burada onu da qeyd edək ki, sintetik-flektiv dillərdən fərqli olaraq, analitik-flektiv dillərdə təkrar aqlütinasiya üsürləri dil sistemindəki ümumi iltisəqiləşmə tendensiyası çərçivəsində, demək olar ki, mütləq dominant səciyyə daşıyır. Maraqlıdır ki, «analitik» adlandırılan dillər üzrə araşdırma aparmış bir çox tipoloqlar sözügedən dillərdə müşahidə edilən yetərinə güclü iltisəqiləşmə tendensiyalarının, məhz, analitik-flektivliklə birbaşa bağlı olduğunu etiraf etmişlər.¹ Onu da əlavə edək ki, müasir rus dilində (xüsusilə, onun danışıq formasında) analitizmin güclənməkdə olduğuna diqqət çəkmiş mütəxəssislər təxminən analoji inkişaf tempinin iltisəqiləşmə tendensiyası ilə bağlı da müşahidə edildiyini qeyd etmişlər.²

¹ bu haqda daha ətraflı bax: Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М., 2000, стр.157.; Расторгуева В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М., 1975, стр.89-110.

² Земская Е.А., Ермакова О.П., Рудник-Карват З. Активные процессы в словообразовании современных славянских языков // Славянское языко-

Bu məqamda spiralik inkişaf nəzəriyyəsi ilə bilavasitə əlaqəli görünən bir məsələyə də xüsusi olaraq diqqət çəkmək istərdik. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar «*yeni-hind dillərinin inkişafının ümumi axarının analitiklikdən* (daha dəqiq desək yarı-analitiklikdən) *keçməklə flektivlikdən aqlütinativliyə doğru istiqamətləndiyini*» (kursiv bizimdir – A.H.)¹ dilə gətirmişlər.

Yuxarıda qeyd olunanların ümumi yekunlaşdırmasını apararaq qeyd edə bilərik ki, 1) dillərin struktur mərhələlərinin bir-birini əvəz etməsi şəraitində struktur inkişaf yolu keçməsi və ya ən azından belə bir mərhələli təkamül «zəncir»inin dil strukturunun öz mahiyyət və tələbatı ilə şərtlənərək onun daxili quruluşunda, bir növ, «kodlaşdırılmış» olması danılmaz faktır; 2) dillərin bu və ya digər quruluş mərhələsində «donub qalması», heç vəchlə, həmin dillərin daşıyıcısı olan xalqların təfəkkür səviyyəsi ilə birbaşa və ya dolayı bağlılığa malik deyil və bu struktur «konservatizm», sadəcə, sivilizasiya faktoru ilə əlaqələndirilməlidir; 3) dil strukturunun təkamül qanunları ümumbəşər inkişaf qanunları ilə şərtlənir.

знание. М.,1998, стр. 297-311.

¹Елизаренкова Т.Я. ИндоАрийские языки. <http://www.kirsoft.com.ru/>

NƏTİCƏ

«*Linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi*» mövzulu tədqiqat işi çərçivəsində aparılan araşdırmalar əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

– Linqvistik tipologiya nəzəriyyələrində mövcud olan bir çox problemin kökü «tipoloji dəyərləndirmə» anlayışına fərqli yanaşmaların (konsensus müstəvisində) ümumi məcraya yönəldilə bilməməsindən qaynaqlanır. Və həmin problemlər «zəncir»inin başında duran əsas məsələlərdən biri tipoloji təsnifat aparatının təbiəti ilə bağlıdır. Linqvistik tipologiyanın, sadəcə, təsviri konstataasiya ilə kifayətlənə billən dəyərləndirmə sistemini təcəssüm etdirməsi ilə əlaqədar qeyri – adekvat yanaşmalar bəzi hallarda fərqli klassifikasiya mexanizmlərini ortaya qoysa da, onun (linqvistik tipologiyanın) əsas aparatının taksonomik təsvir və dəyərləndirmə olması danılmazdır. Bu mənada, sırf xarakteroloji yanaşma əsasında ortaya çıxan və dil sistemlərinin (bəlkə də daha dəqiq desək, bu sistemlərin formalaşmasında müstəsna rol oynayan aparıcı tipoloji təmayüllərin) fərqləndirici özəlliklərinə istinad edən komparativ təsnifatlandırma mexanizmini təklif etməyən klassifikasiyaların, əsl mənada, tipoloji bölgü sistemini təcəssüm etdirdiyini söyləmək, zənnimizcə, bir qədər çətindir.

– Linqvistik tipologiyaya dair ədəbiyyatların ən ötəri təhlili belə, burada müşahidə edilən təhlil qeyri-adekvatlığının başlıca səbəblərindən birinin tipoloji terminologiya inventarının yetərincə işlənilməməsi ilə əlaqədar olduğunu əyani şəkildə ortaya qoymuş olur. Lakin problemin daha dərindən analizi burada söhbətin bəsit terminoloji qarışıqlıqdan getmədiyini və sözügedən məsələdə müəyyən «qapalı dairə» effekti yaradan problemlər silsiləsinin yer

aldığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, tipoloji dəyərləndirmələrdə kriteri dəqiqliyinin birmənalı şəkildə hökm sürməməsi təfsir variantlılığına yol açır ki, bu da, öz növbəsində, eyni istilahın fərqli modifikasiya proseslərinə şamilən istifadəsinə şərait yaratmış olur. Bəzi hallarda fərqli tipoloji mexanizmlər arasındakı sərhədin «delimitasiya»sı məsələsinin açıq qalması həmhüddud zonada baş verən proseslərin adekvat terminoloji kodlaşdırmasını, demək olar ki, mümkünsüz edir. Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd olunan səpkili vəziyyətlərin nəticəsində ortaya çıxan terminoloji uyğunsuzluq şəraiti yeni təhlil xətalalarının da meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu mənada, linqvistik tipologiya nəzəriyyələrində mövcud olan nəzəri problemlərin köklü şəkildə həllinin terminoloji inventarın sistemləşdirilməsi şəraitində mümkün ola biləcəyi danılmazdır.

– Linqvistik tipologiyanın mahiyyətinin, daha dəqiq desək, onun metod, fənn və ya təsnifatlandırma sistemi olmasının təsbiti ilə bağlı apardığımız dəyərləndirmələr mövcud terminoloji çoxmənalılığa baxmayaraq, onun (linqvistik tipologiyanın), ilk növbədə, məhz, linqvistik fənn olduğunu yəqinləşdirməyə imkan vermişdi. Lakin bu fənn dillərin struktur – tipoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən araşdırma metodları və bu metodların tətbiqi sayəsində ortaya çıxan tipoloji təsnifatlandırma mexanizmini ehtiva etdiyindən bu tərkib komponentləri arasında (yəni, metod və təsnifatlandırma sistemi və onları ehtiva edən linqvistik tipologiya arasında) kəskin sədd çəkmək mümkün deyil.

– Tədqiqat əsnasında aparılan nəzəri dəyərləndirmələr tipoloji təsnifatlandırma zamanı sinxronik və diaxronik yanaşma standartlarının müştərəkliyindən çıxış etmənin doğru olacağı qənaətinə gəlməyə sövq etdi. Təsnifatı

xarakteristikanın dilin hal-hazırkı real struktur quruluşuna əsaslanmasından çıxış etməsindən dolayı, (klassifikasiya bölgü çərçivəsində) obyektiv olaraq, sinxroniya müstəvisindəki təhlillərə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, dil strukturunun bu və ya digər komponentlərinin tipoloji səciyyələndirilməsini apararkən mümkün (tipoloji) metamorfozların adekvat dəyərləndirilməsi naminə diaxronik aspektdən təhlillərin gözdə tutulması vacibdir. Bu isə, öz növbəsində, linqvistik tipologiyanın sırf sinxroniyaya əsaslanan təlim olması ilə bağlı iddialar önə sürən yanaşmaların və ya *sinxronik və diaxronik tipologiya* kəskin oppozisiyasının vacibliyini vurğulayan dəyərləndirmələrin doğru olmayacağını ortaya qoyur.

– Tipoloji araşdırmalarda zaman-zaman müşahidə edilən və «əzəli» və «sonradan qazanılan» tipoloji xarakteristika qarşılaşdırması ilə bağlı olaraq meydana çıxan polemikanı digər nəzəri problemin – sinxronik və ya diaxronik tipoloji dəyərləndirmə dilemmasının davamı olaraq səciyyələndirmək mümkündür. Belə ki, tipoloji araşdırmalarda sinxronik yanaşma əlahiddəliyinin mövcudluğu şəraitində, bir çox tipoloji modifikasiya proseslərinin obyektiv və adekvat təhlil həllini əldə etmək qeyri-mümkündür. Bu yanlış spektrli araşdırmalar sayəsində əldə edilən qeyri – adekvat «elmi» nəticələrə görə, bəzi dillərin «əzəli aqlütinativliyi» və ya «əzəli flektivliyi» kimi yekun fikrin hasil edilməsi mümkündür ki, bu da proseslərin real inkişaf ardıcılığına müvafiq məntiqi nəticə olmayıb, prinsip etibarını itirən, dil təkamülü nəzəriyyəsinin inkarı anlamına gəlir. Bu baxımdan, dillərin tipoloji müstəvidə səciyyələndirilməsi zamanı yalnız bugünkü «verilmiş reallıq»dan deyil, daha öncəki mərhələdə mövcud olan struktur münasibətlərindən və onların növbəti tipoloji statusa keçid mərhələsində

müşahidə edilmiş modifikasiya proseslərindən çıxış etmək vacibdir.

– Dil sisteminin tipoloji yekcinslik baxımından stiril mahiyyətdən çox uzaq olmasının birmənalı şəkildə təsbiti tipoloji araşdırmaların yeni istiqamətini – buradakı (sistemin tələblərindən doğan) politipolojiyin müəyyən iyerarxik quruluşunun müəyyənləşdirilməsi məqsədini ortaya qoydu. Tədqiqat əsnasında aparılan dəyərləndirmələr taksonomik təsnifat üçün aparıcı tipoloji təmayülün aşkarlanmasının dil sisteminin (tipoloji) «kimliyi»nin təsbiti işində həlledici rol oynadığına şübhə yeri qoymur. Bu mənada, dil sistemində iyerarxik asılılığın mövcudluğunu onu (sistemi) şəkilləndirən elementlərin (sistem quruculuğunda) nümayiş etdirdikləri dominant və ya resessiv səciyyəli iştirak faktoruna görə təsnifatlandırmasını qaçınılmaz edir.

Dildə baş verən struktur dəyişikliklərin təbiətinin ətraflı dəyərləndirməsi, habelə, önlənən tipoloji modifikasiya cəhdlərinin və ya (dil strukturu səviyyəsinə nəzərən) qlobal səciyyə daşmasının qarşısı alınmış yadcinsli proseslərin mahiyyətinin təhlili bu proseslərin idarə edilməsində dilin material imkanlarının sərhədlərini aşağı bilən «fövqəl-güc»ün olduğunu düşünməyə imkan verir. Bəzi dəyişikliklərin kütləviləşməsinə «yaşıl işıq» yandırdığı halda, digərlərinin dil normasına çevrilməsinə mane olan həmin qeyri-linqval (və ya qeyri-material) gücü «uzus müdaxiləsi», «toplumsal nitq vərdişi» və ya artıq istifadə olunmaqda olan terminologiyaya əsasən, «*dil ruhu*», «danışan və dinləyənin *təfəkküründə* hazır qəlib şəklində *oturdulmuş dil «qavramı»*, «böyük əksəriyyətə malik olmasından dolayı, *insan təfəkküründə yaranan dayanıqlı»* və «yaratdığı müəyyən *pressinqlə*» ehtiyac olmayan *dəyişiklikləri önləməyə qadir olan dominant*» qismində səciyyələndirmək

mümkündür.

– Dil sistemini təşkil edən elementlərin daxili nizamını formalaşdıran, onu spontan dəyişikliklərdən sığortalayan, habelə, ona (sistemə) kənar müdaxilələr qarşısında, bir növ, «özünüqoruma instinkti» qazandıraraq ekstralinqvistik amillərin nüfuz sahəsini limitləşdirən aparıcı mexanizm və ya (implikativ mexanizmlərin dominant elementlərdən kənarında nəzərdən keçirilməsi təqdirində) mexanizmlər toplusu *determinanta* (və ya tipoloji determinanta, qrammatik determinanta) adlandırılıla bilər. *Determinanta* yalnız dilin struktur özəyi sayılan qrammatik quruluşu ilə sərhədlənməyən, lakin bununla belə, onun (dilin) «ana sütunu» olmasından dolayı, ən dolğun şəkli ilə, məhz, burada ortaya çıxan və sadəcə, dil resurslarının (fizioloji və psixoloji enerji sərfi baxımından) əlverişliyinə görə istifadə məqsədəuyğunluğu bəirləşməyən, müəyyən mənada, uzus faktoru ilə idarə oluna bilən dil vahidələri və ifadə vasitələri sistemidir.

– Tipoloji təsnifat kriterilərinin mahiyyəti ilə bağlı apardığımız çoxrakurslu dəyərləndirmələr linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinin iki əsri ötən tarixə malik olmasına rəğmən, bir çox halda bu məsələdə təfsir ixtiyariliyinə şərait yaradan vəziyyətin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, təsnifat kriterilərinin qeyri-dəqiqliyi – tiplərarası delimitasiya işində və eləcə də, aparıcı tipoloji təmayül və sapma faktlarının fərqləndirilməsində yanlış nəticələrə varılmasına səbəb olur ki, bu da, öz növbəsində, tipoloji bölgünün metodoloji əhəmiyyətini, ümumiyyətlə, kölgə altına salmış olur. Belə ki, yanlış seçilmiş və ya ən azından, tətbiq edildiyi dil strukturuna adekvat olmayan təsnifat kriteriləri ənənəvi bölgüyə görə fərqli tipoloji xarakteristikaya malik olan dilə yeni tipoloji «kimlik» «qazandıra» bilər. Məhz, bu kimi arzu edilməz vəziyyətlərin

meydana gəlməməsi üçün kriterilərin qeyri-ixtiyari (yəni, müəyyən sistem və nizama müvafiq olaraq seçilmiş olması), sabit (yəni, bu və ya dil strukturuna tətbiq edilərkən istisnalara yol verməməsi), kompleksiv (yəni, dil strukturunu bütövlükdə bir sistem olaraq əhatə edə bilən kompleksli mahiyyət kəsb etməsi) təbiətli olması vacibdir.

– Tipoloji modifikasiyaların müvafiq istiqamətli nəzəri ədəbiyyatda yer alan təhlil təcrübəsinin dəyərləndirilməsi əsasında məlum olur ki, tipoloji sapma faktlarının fərqli məcrada səciyyələndirilməsi, bütövlükdə, dil sisteminin tipoloji səciyyələndirməsinə tətbiq edilən yanaşmadan birbaşa asılıdır. Belə ki, bu və ya digər dil faktının onun (həmin dil faktının) yer aldığı sistemin bir bütöv olaraq, dəyərləndirilməsi kontekstində səciyyələndirməsi sözügedən elementin bilavasitə aid olduğu yarusun tipoloji xarakteristikası fonunda dəyərləndirməsi nəticəsində ortaya çıxan tipoloji xarakteristikadan əsaslı şəkildə fərqlənə bilər. Dilin bir bütöv olaraq, «sistemlər sistemi»ni təcəssüm etdirməsindən çıxış etsək, qrammatik determinantın bu sistemlər məcmusunun yalnız bir tərkib komponentində (yarusunda) təmsil olunma özəlliyinə görə ümumi xarakteroloji təsvirin verilməsinin və ya səviyyələrin ayrı-ayrılıqda tipoloji səciyyələndirməsinin aparılmasının düzgün təhlil həlli olmadığı yəqinləşər. Bu mənada, tipoloji modifikasiyaların adekvat səciyyələndirməsi üçün yalnız «altsistemlər tipologiyası» klassifikasiyasına istinad edilməsinin düzgün təhlil yanaşması olmadığı ortaya çıxır. Ənənəvi bölgünün tam və ya qismən inkarı şəraitində meydana çıxan «altsistemlər tipologiyası» mahiyyət etibarilə tipoloji təsnifat anlayışının özünün (qəbul edilmiş anlamdakı) mövcudluğuna skeptik yanaşma sərgiləməklə kifayətlənməyərək (yeni və doğru olan yanaşma təklif etmədən) aparıcı tipoloji təmayül və

sapma elementləri anlayışlarının, bir növ, aradan qalxmasına təşviq edir. Bu qəbildən yanaşma isə, zənnimizcə, istər dillərin obyektiv tipoloji xarakteristika qazanması baxımından, istər tipoloji modifikasiyaların adekvat təhlil həlli tapmasından dolayı, istərsə də, ümumilikdə, dillərin quruluş fərqliliklərinə istinadən tədqiqi işinin yüngülləşdirilməsi baxımından uğurlu metodoloji yanaşma hesab edilə bilməz. Bununla belə, «bütöv sistem tipologiyası»nın obyektiv nəticələr əldə etməsi üçün qeyd olunan komponentar təhlil üsulundan yararlanmaq vacibdir. Bu və ya digər qrup tipoloji modifikasiya faktlarının adekvat səciyyələndirməsi üçün, zənnimizcə, aşağıdakı sxemə müvafiq təhlil gedişləri izlənilməlidir: 1) tipoloji modifikasiyanın yer aldığı dil yarusundakı (yəni, «altsistem» çərçivəsindəki) determinativ və resessiv elementlər nisbətində münasibətinin müəyyənəndirilməsi; 2) sözügedən tipoloji modifikasiyanın təmsil olunduğu dil səviyyəsinin bütövlükdə (aid olduğu) sistemlər məcmusunun tipoloji xarakteristikasına uyğunluq səviyyəsinin təsbiti (başqa sözlə, «altsistem» və «bütövsistem» təhlil qarşılaşdırması); 3) tipoloji modifikasiyanın, ümumilikdə, dil sisteminə, daha dəqiq desək, burada təmsil olunan tipoloji təmayüllərin (daha öncə müəyyənəndirilmiş) «qüvvələr nisbəti» kontekstində təhlili.

– Linqvistik tipologiya nəzəriyyələrində, demək olar ki, yekdilliklə etiraf edilən fikrə görə, istifadədə olan konkret dillər arasında «təmiz tip» statusu qazana biləcək dil mövcud deyil. Lakin bununla belə, real dillərin tipoloji səciyələndirməsi zamanı, müqayisə və istinad mənbəyi rolunu oynaya biləcək etalon – dillərin təsbiti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu və ya digər dildə cərəyan edən proseslərin obyektiv tipoloji təhlilinin verilməsi üçün

müəyyən oriyentirin, əsas qəlibin yaradılması qaçınılmazdır. Lakin bu kimi etalon – dillərin təsbiti zamanı vacib olanı həmin ilkin modelin parametrlərinin obyektiv müəyyənləşdirilməsidir. Əks halda, fərqli tipoloji quruluşa malik dillər və ya tipoloji səciyyələndirmə müxtəlifliyinə malik modifikasiya prosesləri eyni xarakteroloji «kimlik» qazana bilər ki, bu da prinsip etibarlı ilə etalon – dil anlayışının yaradılması məramına zidd nəticələrin əldə edilməsi anlamına gəlir.

– Dillərin öz struktur təkamülündə müəyyən inkişaf mərhələlərini arxada qoyaraq hal – hazırkı «verilmiş reallığı» əldə etməsi ilə bağlı məlum mülahizələr linqvistik tipologiyanın ikiyüzlilik tarixi boyunca dönmə – dönmə fərqli dəyərləndirmələrlə üzləşmişdir. Bu fərqli yanaşmalar qütbləşən təhlil versiyalarından xali deyildi: bəzən stadial inkişaf faktorunun total inkarı müşahidə edildiyi halda, digər vəziyyətlərdə tam əks proses, yəni qeyd olunan struktur keçid ideyasının ifrat səviyyədə tətbiqi müşahidə edilirdi. Bu yanaşma fərqliliyi sırasında ən paradoksal olan və ziyanlı fəsadlara yol açan təhlil həlli, zənnimizcə, N.Y.Marr və ardıcıllarının təklif etdiyi və «dil haqqında yeni təlim» və ya «Yafəs nəzəriyyəsi» adı altında məlum olan «vulqar – sosiolinqvistik» tipoloji təkamül konsepsiyası hesab edilə bilər. Belə ki, struktur təkamül prosesi ərzində bir – birini əvəzləyən dil tiplərinin hər hansı bir ictimai – iqtisadi formasiya ilə əlaqələndirilməsi, (ən qəbuledilməzi) tipoloji stadiyaların bu və ya digər dildə danışan etnosun təfəkkür səviyyəsi ilə mütənəsibliyin axtarılması sözügedən nəzəriyyənin yanlış və elmi əsaslandırılmadan kənar olan cəhətləridir. Bununla belə o da qeyd olunmalıdır ki, «Yafəs nəzəriyyəsi»nin ifşası kontekstində Marrın tipoloji təkamül ideyalarının, bir növ, özəyini təşkil edən və əslində, daha öncədən, A.Şleyxer

tipologiyasında önə sürülən təkamül mülahizələrinin total inkarı, zənnimizcə, düzgün yanaşma sayıla bilməz və struktur təkamül ideyasına bu qəbildən münasibət tipoloji araşdırmaların yeni keyfiyyət pilləsinə keçməsində müsbət rol oynaya bilməzdir.

– Tipoloji təmayüllərin həmhüdəd zonasında cərəyan edən bir sıra proseslərin adekvat tipoloji xarakteristikasının verilməsinin çətinliyi və ya hər hansı bir dil sistemində təmsil olunan tipoloji təmayüllərin dominant və resessivliyinin təsbitinin yol açdığı problemlər linqvistik terminologiya dövriyyəsinə «qarışıq tip» anlayışının daxil olmasına şərait yaratmışdır. Birmənalı şəkildə tipoloji səciyyələndirmə əldə etməyə müvəffəq olmayan məhdud sayda dilin bu istilahlarda tanınan struktur quruluşuna malik olması faktının mümkünlüyü hələ «qarışıq tip» anlayışının uğurlu metodoloji yanaşma olması anlamına gələ bilməz. Belə ki, 1) istənilən dil sistemi bir neçə tipoloji təmayül elementlərinin bu və ya digər nisbətdə təzahür tapmış birgəməvcudluğu əsasında formalaşdığından, (dominant və resessiv elementlər bölgüsündən imtina şəraitində) ikili tipoloji göstəricili (məs: aqlütinativ – flektiv) determinanta anlayışının qəbul edilmiş etalon statusuna yüksəldilməsi üçüncü və ya hətta, dördüncü tipoloji təmayül elementlərinin mövcudluğuna, demək olar ki, şans tanımır və bu vəziyyət bir çox halda real dil materialının təqdim etdiyi struktur komponentlər nisbətini adekvat şəkildə əks etdirmir; 2) (ehtimal olunan istisnalar nəzərə alınmasa) istənilən dil sistemində bu və ya digər elementlərin mütləq və ya güclə seziləcək üstünlüyünün mövcudluğu yeni istilahlarda törəmələrinin (məs: aqlütinasiya elementlərinin dominantlığı ilə seçilən aqlütinativ – flektiv dillər; flektiv elementlərin yüksək çəkisi ilə xarakterizə olunan aqlütinativ – flektiv dillər və

s.) meydana çıxmasına şərait yarada bilər ki, bu da, öz növbəsində, tipoloji təsnifatın bölgü prinsiplərinin səlisləşdirilməsinə cəhd məramına zidd olaraq, onların (bölgü prinsiplərinin) daha da qəlizləşdirilməsi anlamına gələcəkdir. Bununla belə, onu da diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, «qarışıq tip» anlayışı tipoloji təkamül prosesi sırasında bir struktur mərhələsindən digərinə keçid cəhdlərini təcəssüm etdirən vəziyyəti əks etdirir və bu anlayış tipoloji modifikasiyalar anlayışı ilə üzvü şəkildə bağlıdır.

– Tədqiqatımız əsnasında araşdırmaya cəlb olunan bir çox fikir və mülahizələr bantu dilinin aqlütinativ – flektivliyinin müəyyən fenomen statusunda nəzərdən keçirilmə mümkünlüyünü ortaya qoyur. Belə ki, bu dilin tipoloji təbiəti ilə bağlı mübahisələrin, əslində, ekstralinqvistik faktorların dilin struktur quruluşunun ən dərin qatlarına nüfuz etmə potensialını əyani şəkildə təsdiqləməklə yanaşı, «qarışıq tip» vəziyyətinin bir çox halda, məhz, struktur «sınma»sı ilə nəticələnə bilən intensiv dil əlaqələrinin məhsulu olduğuna əminlik yaradır.

– Monoqrafiya işi üzərində araşdırmalar əsnasında əldə edilən elmi nəticələr onu söyləməyə əsas verir ki, bu və ya digər dil sisteminə kənar sistem müdaxiləsi (hibridləşmə ilə nəticələnən dil çarpazlaşması hadisəsi tipoloji modifikasiyalara yol açan ekstralinqvistik faktorların təhlili kontekstində dəyərləndirilə bilməz) birincinin həmin müdaxilə üçün yaratdığı şərait çərçivəsində gerçəkləşir. Başqa sözlə, dil sisteminin tipoloji xarakteristikasının yeniləşməsində qrammatik interferensiya faktları müəyyən rol oynaya bilsələr də, təkamülün ümumi axarı dil sisteminin özü tərəfindən sanksiyalaşdırılır.

Ekstralinqvistik faktorların iştirakı ilə təsbit edilən tipoloji sapma hallarının böyük qisminin dil sisteminin məlum təkamül sxemindəki ardıcılığa müvafiq təbiət

sərgiləməsini də (yəni, iltisacı dillərdə insirafi elementlərin, analitik – flektivlik zəminində «təkrar aqlütinasiya» ünsürlərini təcəssüm etdirməsini), məhz, bununla – daxili və xarici inkişaf qanunauyğunluqlarının qarşılıqlı şərtləndirilməsi ilə izah etmək olar. Lakin əks istiqamətli proseslərin müşahidə edilməsi bəzi hallarda xarici faktorları intensivliyi sayəsində dil sistemində kodlaşdırılmış təkamül sxemindən fərqli məcrada cərəyan edən dəyişikliklərin istisna edilmədiyini ortaya qoyur.

– Tipoloji modifikasiyalara yol açan qrammatik interferensiya faktlarının mənimsənilməsi prosesində 1) tipoloji sapma faktlarını ixrac edən dil ilə resipiyent dilin quruluşları arasında fərq; 2) dillərin qarşılıqlı və ya birtərəfli müdaxiləsini mümkün edən sosiokontekstin xarakteri və mövcudluq müddəti faktorları başlıca rol oynayır.

Ekstralingvistik faktorlardan qaynaqlanan tipoloji modifikasiya prosesləri yekcins mahiyyət kəsb etməyib aşağıda təqdim olunan qəbildən təxmini təsnifatlandırma-ya məruz qala bilirlər: 1) yadstrukturlu dil sisteminin təsiri ilə baş verən və həmin təsirə məruz qalan dilin daxili imkanlarının yenidən dəyərləndirilməsi ilə gerçəkləşən dəyişikliklər; 2) yadstrukturlu elementlərin (hazır şəkildə) mənimsənilməsi ilə reallaşan qrammatik interferensiya.

– Dil sisteminin struktur özəyini təşkil mexanizmlər məcmusunun qeyri – yekcinsliyi intralingvistik faktorlarla diqtə edilmiş obyektiv qanunauyğunluqlarla izah edilə bilər. Belə ki, dil sisteminin struktur inventarları retrospeksiya imkan tanımadan, yalnız hal – hazırkı «verilmiş reallıq»dakı durum şəraitində meydana gələn və statik vəziyyətdə mövcudluq sürdürməklə bu və ya digər xarakterli dəyişikliklərdən sığortalanmış mexanizmlər sistemini təcəssüm etdirmir. Əksinə, istənilən dil sistemi

«verilmiş reallıq»dakı struktur şəkillənməsi çərçivəsində daha öncəki struktur mərhələsinin izlərini yaşatmaqla bərabər, növbəti (şerti olan) təkamül pilləsinə keçid cəhdlərini də ehtiva edir. Tədqiqatımız əsnasında aparılan araşdırmaya cəlb edilmiş müxtəlif mülahizələrə və konkret dil materiallarına istinadən onu söyləmək olar ki, meta – dil nəzəriyyəsində, bir növ, elmi doktrina statusu qazanmış bu ehtimallar istər müxtəlif səpkili yazılı və şifahi nitq xətlərinin nümunəsində, istərsə də ontogenetik materialların təqdim etdiyi yanılma faktları əsasında özünün birmənalı təsdiqini tapmış olur.

– Dil strukturunun təkamülü modelinin uşaq dilinin inkişafında (xronoloji ardıcılığın izlənməsi şəraitində, daha qısa müddət ərzində gerçəkləşməklə) təzahür tapması məntiqindən çıxış edilərək aparılan araşdırmalar meta – dil nəzəriyyəsinin ortaya qoyduğu müddəaların həqiqətmüvafiqliyini heç bir skepsisə rəvac verməyəcək şəkildə təsdiqləyir. Belə ki, ontogenetik faktlara istinad edilən təhlil dəyərləndirmələri filogenetik prosesin məlum sxem (kök – aqlütinativ – flektiv dil mərhələləri) üzrə gerçəkləşməsinə şübhə yeri qoymur. Tədqiqata cəlb olunan ontogenetik nitq xətləri dil tiplərinin əvəzlənməsi şəraitində tiplərarası həmhüdüd zonada cərəyan edən proseslərin (tipoloji modifikasiyaların) təbiətinə işıq salmaqla yanaşı, struktur təkamül ardıcılığının, məhz, kök – aqlütinativ – flektiv stadiyaların bir – birini əvəzləməsi ilə gerçəkləşməsi ilə bağlı yarana biləcək skeptik münasibəti aradan qaldırmış olur. Belə ki, ontogenetik materiallar dil mənimsənilməsi prosesində yol verilən nitq qüsurlarının bir çox halda daha asan olan və morfem qabarıqlığı ilə seçilən formaların qəliz birikmələri əvəzləməsi ilə xarakterizə edilə bildiyini əyani şəkildə ortaya qoyur.

– Tədqiqat çərçivəsində aparılmış dəyərləndirmələr bəzi

araşdırmalarda «beşinci dil tipi» olaraq məlum humboldtian kvadraya əlavə qismində təqdim edilən «analitik dil» anlayışının uğurlu metodoloji yanaşma olmadığını birmənalı olaraq ortaya qoyur. Belə ki, sözügüdən «tip», əslində, struktur mexanizmlərin (təmayüllərin) tipoloji spesifikaya görə bölgüsünü mümkün edən və əlahiddə fərqləndirici özəlliklərə əsaslanan qarşılaşdırmasına müvafiq oppozitiv mahiyyətə malik deyil. Və sözügedən istiqamətli araşdırmaların təhlili sayəsində əldə etdiyimiz nəticələrə görə, «analitik dil»in əlavə – «beşinci» tip statusuna «yüksəldilməsi»ndə analitik – flektivlik çərçivəsində cərəyan edən proseslərin təcridi quruluş xarakteristikasına yaxın özəllik sərgiləməsi faktının gözərdi edilməsi istəyi heç də sonuncu rol oynamamışdır.

– Tipoloji araşdırmalar tarixində səsləndirilən bir çox fikir və mülahizələrin ən ötəri təhlili belə, həmin dəyərləndirmələrin kökündə «hind – Avropa əlahiddəliyi» iddialarının durduğuna şübhə yeri qoymur. Təhlillər əsasında məlum olduğu kimi, hind – Avropa dil ailəsinə daxil olan dil daşıyıcıları olan bir çox dəyərli tədqiqatçının öz ana dilini struktur təkamül zirvəsində görmə istəyi heç bir obyektiv əsaslandırma malik olmayan iddiadan başqa bir şey deyil. Digər tərəfdən analitikləşmə tendensiyasını flektiv dillərin struktur reqressiyası qismində dəyərləndirən dilçilərin mülahizələrinin də kökündən yanlış yanaşma olduğu danılmazdır. Təhlillər nəinki hind – Avropa dil ailəsinə daxil olan dillərin, habelə istənilən digər genealoji qruplaşmaya aid edilən dil (və ya dillərin) struktur quruluşunun digər dillərlə müqayisədə üstün özəlliklərə malik olmadığını, struktur fərqliliklərin həmin dildə danışanların təfəkkür fərqliliyi anlamına gəlmədiyini və ümumiyyətlə, bu qəbildən təkəbbürlü münasibətin qeyri – elmi yanaşma olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur.

– Tədqiqat əsnasında apardığımız araşdırmalar «analitik dillərin» (və ya ənənəvi adı ilə analitik – flektiv quruluşlu dillərin) heç vəchlə struktur təkamül «tavan»ını təşkil etmədiyini birmənalı şəkildə ortaya qoyur. Təhlillərimiz dil sisteminin özünütəkmilləşdirmə və inkişafının nəhayətsiz proses olduğunu və müəyyən (ehtimal edilən və əslində, təbiətdə mövcud olmayan) struktur «zirvə»sinə çatmaqla onun (inkişaf prosesinin) dayandırılı bilməyəcəyini söyləməyə əsas verir. Həmin proses təbiət və cəmiyyət həyatının inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə cərəyan edir və spiralik trayektoriyalı dinamikaya malikdir. Başqa sözlə, istənilən dil sistemində kök – aqlütinativ – flektiv quruluş mərhələlərini əhatə edən təkamül sxemi kodlaşdırıldığı kimi, həmin stadiyaların qət edilməsi nəticəsində yeni spiralik təkamül «həlqə»sinə keçid də proqramlaşdırılmışdır.

Spiralik trayektoriya üzrə inkişaf nəzəriyyəsi təkamülün (yeni «halqa»nın meydana gəlməməsi şəraitində) «qapalı dairə» üzrə kerçəkləşdiyini önə sürən metafizika təliminə qarşı çıxmaqla yanaşı, bu və ya digər mövcudatın yenilənməsi zamanı inkişafın «sanki, köhnəyə qayıdış» əsasında (*yəni, daha öncəki mərhələnin bəzi xüsusiyyətlərinin təkrarlanması şəraitində*) reallaşdığını ortaya qoyur. Lakin, əslində, bu ilkin «pillə»yə qayıdış ilə səciyyələndirilə bilən təkrar deyil, yeni triadaya girişdir.

– Dil sistemində kök – aqlütinativ – flektiv quruluş mərhələləri üzrə təkamül sxeminin kodlaşdırılmasına baxmayaraq, bir çox halda dillərin tipoloji xarakteristikasının bu və ya digər struktur «pillə»sində «donub» qalması məsələsinə gəlincə, tədqiqat əsnasında aparılan və çoxsaylı dil materialına, ontogenetik faktlara və filogenetik ehtimallara söykənən araşdırma əsasında əldə edilən nəticəyə görə, istənilən dilin tipoloji struktur

staqnasiyasının başlıca səbəbi ictimai hadisə olan bu kommunikasiya vasitəsinin (yəni, dilin) cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərdən bu və digər səviyyəli asılılıq nümayiş etdirməsidir. Belə ki, dil təkamülü ilə cəmiyyətin inkişafının tərs mütənəsibliyi ilə bağlı məlum mülahizənin davamı olaraq, onu əlavə edə bilərik ki, dil sistemi bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi yararlanan toplumu – etnosu (geniş və ya dar anlamda) sivilizasiya haqladığı mərhələdən etibarən, ciddi və köklü struktur dəyişikliklərə məruz qalmır. Mədəni inkişafın müəyyən səviyyəsinə çatmış toplum üzvlərinin dili ünsiyyət üçün yaralı vəziyyətdə saxlamasına istək və ehtiyacı onu (dili) əsaslı struktur təbədüllərdən sığortalamış olur.

A.Y.Hajiyeva**The problem of Typological Modifications in the Linguistic Typology**

The problem of typological modifications and the elements typological deviations appeared in the course of these processes are one of the most actual problems of linguistic typology. The degree of the involvement of typological modifications in the process of the modification of the structure of language depends on some intralingual and extralinguistic factors. Owing just to those very factors in the language system, the corresponding shifts from isolation to agglutination and from agglutination to inflectional one and so on are observed.

The aim of the given monograph is to determine the limit of the typological modifications, to establish more or less exact borders between the typological tendencies and reveal the specifications of these or other typological modifications.

The monograph consists of an introduction, four chapters, conclusion and the list of the used literature. In the introduction the actually of the theme, purposes and tasks of the investigation, its theoretical and practical significance, scientific novelty is substantiated and the methods are determined.

The first chapter of the monograph is entitled led «Linguistic Typology - as Interantimic Study». Here are investigated the problem of the determination of the essence of linguistic typology as a whole, as well as the problem of the comparison of synchronistic and diachronic typology, the problem «innate» and «acquired» typological characteristic of and so on.

The second chapter of the monograph is called «Typological Modifications - in Light of Lingual Type Characterization». In this chapter the problem of the relationship of the grammatical of determinant and the processes of different kind of typological modifications are investigated, as well as the principles of the establishment of the criteria of the typological definition.

The third chapter of the monograph is entitled «About Some Intra-linguistic and Extralinguistic Factors Furthering the Appearance of the Typological Modifications (about the reflection of the given problem on the plane of morphological typology)». In this chapter the problem of the influence of extralinguistic factors on the typological shifts in the structure of language is investigated, and an attempt for the establishment of a certain limit of the involvement of these factors to these or other processes of typological modifications is also made.

The fourth chapter of the monograph is titled «About the Interpretation of Some Typological Modifications in Light of the Ontogenesis and the Phylogenesis». In this chapter some alternative views on the problem of typological modifications are suggested in light of the ontogenetic facts. In this chapter are investigated the problem of eliciting of the trajectory of the development of lingual structure is studied, so precisely this (possible) trajectory makes it possible to forecast the frequency of manifestation and the nature of the new typological modifications.

In the conclusion final provisions are summarized.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. B.: Maarif, 1989.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. B.: Maarif, 1992.
4. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. B.: Maarif, 1988.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. B.:ADU mətbəəsi, 1985.
6. Fəlsəfə. B.: Elm, 1993.
7. Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. B.: S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1981.
8. Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji səpmələr (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər). nam...diss. B., 2006.
9. Hacıyeva A.Y. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. B.: Nurlan, 2007
10. Hacıyeva Ə,Ə. Uşaq nitqinin linqvistik təhlili B.: Maarif, 1994.
11. Heydərov R. Dillərarası əlaqələr zamanı dilin qrammatik səviyyəsində baş verən normadan kənaraçıxmalar // Tədqiqlər. 2007, №2.
12. Məmmədaliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
13. Məmmədov Ə. Ərəb dili. B.: Maarif, 1974.
14. Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3.
15. Quliyev T. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi.

- B.:Nurlan, 2006.
16. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı: Maarif, 1989.
 17. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988.
 18. de Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. B.: BDU nəşr., 2003.
 19. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. B.: S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1981.
 20. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, B.: Maarif, 1982.
 21. Veysəlova B.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı problemləri (nam.diss....avtoref). B., 2002.
 22. Veysəlli F. Dil. B.: «Təhsil» NPM., 2007.
 23. Xomski N. Dil və təfəkkür. B.: BSU, «Kitab aləmi» nəşriyyat–poliqrafiya mərkəzi, 2006.
 24. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984.

(rus dilində)

25. Агазаде Н.Г. К вопросу о типологии языке // Научные записки. Язык и литература. XIII серия, 1968, №2.
26. Азимов П.А., Дешериев Ю.Д., Никольский Л.Б., Степанов Г.В., Швейцер А.Д. Современное общественное развитие, научно-техническая революция и язык. // Вопросы языкознания. 1975, №2.
27. Алпатов В.М. История одного мифа. – Марр и марризм. М.: Наука, 1991.
28. Алпатов В.М. Об уточнении понятий «флективный язык» и «агглютинативный язык» / Лингвистическая типология. М., 1985.
29. Амирова И.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.,1975.
30. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л.: Просвещение, 1979.

31. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.
32. Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972.
33. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973.
34. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М.: Наука, 1979.
35. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988.
36. Бенвенист Э. Заметки о роли языка в языке в учении Фрейда. / Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Наука, 1974.
37. Бенвенист Э. Классификация языков / Введение в языкознание. Хрестоматия, Минск: Высшая школа. 1988.
38. Березин Ф.М.. Н.В.Крушевский – провозвестник лингвистики XX в. / Н.В.Крушевский. Избранные работы по языкознанию, М.: Наследие, 1998.
39. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979.
40. Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Проблема двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972.
41. Бертагаев Т.А. Количественные чередования гласных и аблаут в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, № 6.
42. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М.: Наука, 1969.
43. Бертагаев Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М.: Издательство восточной литературы,

1961.

44. Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально - лингвистическом освещении // Вопросы языкознания» 1968, №6
45. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968.
46. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М.: Издательство АН СССР, 1963.
47. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М.: Издательство АН СССР, 1963.
48. Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство Ленинградского Государственного Университета имени А.А.Жданова, 1951..
49. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М.: Издательство АН СССР, 1953.
50. Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX-XX вв. Из истории лингвистических учений. М.: Наука, 1983.
51. Булыгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. , с.563-564.
52. Бурлак С.А., Старостин С.А. Введение в лингвистическую компаративистику. М.: Эдиториал УРСС, 2001.
53. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения: Высшая школа, 1979
54. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Государственное социально – экономическое издательство, 1937, 410 с.
55. Вардуль И.Ф. О предмете и задачах типологии / Лингвистическая типология. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1985, с.26-32.

56. Васильевская Е.А. Языковедческие взгляды Н.В.Чернышевского // Филологические науки. 1978 № 4.
57. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, М., 1964.
58. Вендина Т.И. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 2001.
59. Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М.: Наука, 1973.
60. Виноградов В.А. Типология / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
61. Виноградов В.А. Функционально-типологические критерии и генеалогическая классификация языков / Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. М.:Наука,1980.
62. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л.: Издательство Ленинградского Восточного Института имени А.С.Енукидзе, 1929.
63. Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л.: ГАИМК, 1933.
64. Воронин С.Б. Основы фоносемантики. Л.: Издание Ленинградского Университета, 1982.
65. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках.1960.
66. Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. Челябинск: Издательство Челябинского Университета,1974.
67. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая

- школа, 1977.
68. Городецкий Б.Ю. Основы концептуального аппарата лингвистической типологии / Лингвистическая типология. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1985.
 69. Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958.
 70. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
 71. Гукасян В., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б.: Элм, 1986.
 72. фон Гумбольдт Вильгельм. Избранные труды по языкознанию М.: Прогресс, 1984.
 73. Гухман М.М. Индоевропейское сравнительно-историческое языкознание и типологические исследования // Вопросы языкознания, 1957, №5.
 74. Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М.: Наука, 1981.
 75. Гухман М.М. О содержании и задачах типологических исследований / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965.
 76. Гухман М.М. О предмете исторической типологии / Лингвистическая типология. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1985.
 77. Даниленко В.М. Лингвистическая характеристология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4.
 78. Десницкая А.В. Об оценке типологических теорий. Н.Я.Марра и И.И.Мещанинова / Лингвистическая ти-

- пология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, 1965,
79. Дилячар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке / *Turcologica*. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова, Л.: Наука, 1976.
 80. Док К.М. Языки банту, флективные с тенденцией к агглютинации // *Африканское языкознание*. М., 1963.
 81. Драгунов А.А. Грамматическая система современного китайского разговорного языка. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1962.
 82. Драгунов А.А. Исследования по грамматике современного китайского языка. т.1, М.-Л., 1952.
 83. Дьячков М.В. К типологии креолских языков / *Теоретические основы классификации языков мира*. М.: Наука, 1980.
 84. Жирков Л.И. Всегда ли случайно типологическое сходство языков? (К вопросу о строе языка кечуа) // *Вопросы языкознания*, 1969, №5.
 85. Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков / *Лингвистический энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1990.
 86. Журина М.И. Лингвистическая типология / *Общее языкознание. Внутренняя структура языка*. М.: Наука, М., 1972.
 87. Жирмунский В.М. О целесообразности применения в языкознании математических методов / *Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания*, Главная редакция восточной литературы М., 1965.
 88. Звегинцев В.А. Современные направления в типологическом изучении языков / *Новое в лингвистике*. Выпуск III. М., 1963.
 89. Земская Е.А., Ермакова О.П., Рудник-Карват З. Ак-

тивные процессы в словообразовании современных славянских языков // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. М.: Наука, 1998.

90. Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого совета Института Языкознания. АН СССР, Л.: Издательство АН ССР, 1961.
91. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986.
92. Кацнельсон С.Д. Основные задачи лингвистической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965.
93. Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финско-угорского языкознания, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
94. Кибрик А.Е. Типология и задачи описательной лингвистики / Лингвистическая типология. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1985.
95. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. Универсальное и специфичное в языке. М.: УРСС, 2001.
96. Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: Наука, 1956.
97. Колшанский Г.В. Универсальная и частная типология языка / Лингвистическая типология. М.: Наука, 1985.
98. Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М.: Наука, 1986.
99. Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М.: Наука, 1983.
100. Климов Г.А. Вопросы контенсивно-типологического описания языков мира / Принципы описания языков мира. М.: Наука, 1976.

101. Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М.: Наука, 1980.
102. Климов Г.А. О некоторых задачах историко-типологических исследований / Вопросы языкознания. 1976, №5.
103. Климов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкознания, 1975, №6.
104. Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М.: Наука, 1983.
105. Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2, с.110-112.
106. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1979.
107. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4.
108. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971.
109. Коротков Н.Н. Структурная типология, язык-эталон и задачи теории языка / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, 1965.
110. Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. //Вопросы языкознания, 1965, №1.
111. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М.: Издательство восточной литературы, 1962.
112. Крушевский Н.В. Избранные работы по языкознанию, М.: Наследие, 1998.
113. Кубрякова Е.С. Морфонологические характеристики

- и их роль в типологическом описании языков / Лингвистическая типология. М.: Наука, 1985.
114. Кубрякова Е.С. Онтогенез речи и формирование языковой способности человека / Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М.: Наука, 1991.
 115. Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М.: Наука, 1983.
 116. Кузнецев П.С. Морфологическая классификация языков. М.: Издательство Московского университета, 1954.
 117. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К.: Прогресс, 1978.
 118. Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, 1965.
 119. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
 120. Липин Л.А. Аккадский язык. М.: Наука, 1964.
 121. Липин Л.А. Элементы агглютинации а аккадском языке / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960.
 122. Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
 123. Ломтев Т.П. Типология языков – как учение о классах и типах языков / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, 1965.
 124. Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.

125. Макаев Э.А. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика // Вопросы языкознания, 1964, №1.
126. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Б.: Элм, 1985, 206 с.
127. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Б.: Азгиз, 1927.
128. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975.
129. Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие. М.: Наука, 1969.
130. Мельников Г.П., Охотина Н.В. Выявление детерминанты и классификация морфем банту (на материале суахили) // Проблемы африканского языкознания. Типология, компаративистика, описание языков. М.: Наука, 1972.
131. Мельчук И.А. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках // Вопросы языкознания, 1963, №4.
132. Меновщиков Г.А. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка // Вопросы языкознания, 1964, №5.
133. Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. М.: Наука - Флинта, 2003.
134. Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л.: Государственное социально-экономическое издательство. 1936.
135. Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л.: Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета, 1948.

136. Мещанинов И.И. Общее языкознание, Л., 1940.
137. Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии М.: Издательство АН СССР, 1963.
138. Морфологическая типология и проблема классификации языков / Под редакцией Б.А.Серебренникова и О.П.Суника. М.-Л.: Наука, 1965.
139. Нахуцришвили Г.Л. Об агглютинативном характере осетинского именного склонения // Вопросы языкознания, 1969, №1.
140. Негневицкая Е.И. Шахнарович А.М. Язык и дети. М.: Наука, 1981.
141. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий / Под. ред. В.С.Расторгуевой. М.: Наука, 1975.
142. Охотина Н.В. Банту языки / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
143. Панфилов В.З. О задачах типологических исследований и критериях типологической классификации языков // Вопросы языкознания, 1969, №4
144. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж: Издательство Воронежского университета. 1972.
145. Пешковский А.М. В чем же, наконец, сущность формальной грамматики? / Введение в языкознание. Хрестоматия. Минск:Высшая школа, 1977.
146. Погодин А.Л. Язык как творчество (психологические и социальные основы творчества речи). Происхождение языка. М., 2001.
147. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, Москва, 1964.
148. Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов. Л., 1961.

149. Порхомовский В. Я. Афразийские языки / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
150. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад: Ылым, 1975.
151. Психологический словарь. М.: Наука, 1983.
152. Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, №3.
153. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М.: Издательство Иностранной литературы, 1957.
154. Расторгуева В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М.: Наука, 1975.
155. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965. с.64-92.
156. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Просвещение, 1967.
157. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1947.
158. Рождественский Ю.В. Тезисы о природе понятия лингвистической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания, М.: Наука. 1965.
159. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. М.: Высшая школа, 1990.
160. Рона-Таш А.О. комплексивности типологических методов / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, 1965.

161. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000.
162. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М.: Издательство АН СССР, Том 1, 1953.
163. Санжеев Г.Д. Сравнительно-исторический метод и лингвистическая типология / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, 1965.
164. Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке / Проблемы семантики. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1974.
165. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс. Универс, 1993.
166. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934.
167. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974.
168. Серебренников Б.А. К критике некоторых методов типологических исследований // Вопросы языкознания, 1958, №5
169. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М.: Наука, 1983.
170. Серебренников Б.А. О связи изменений языка с развитием общества // Известия АН Азербайджанской ССР, 1976, № 4.
171. Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
172. Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы язы-

- кознания, 1966, №4.
173. Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
 174. Скаличка В. Типология тождеств / Исследования по структурной типологии. М.: Издательство АН СССР, 1963.
 175. Слобин Д.И. Когнитивные предпосылки развития грамматики / Психолингвистика. М.: Наука, 1984.
 176. Слобин Д.И., Грин Д.Ж. Психолингвистика. М.: Наука, 1976.
 177. Солнцев В.М. Типология и тип языка / Вопросы языкознания. 1978, №2.
 178. Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М.: Наука, 1985.
 179. Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу об агглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания, 1962, № 6.
 180. де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М.: Логос, 1993 .
 181. Спиркин А.Г. Основы философии М., 1988
 182. Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
 183. Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
 184. Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М.: Издательство восточной литературы. 1960.
 185. Суник О.П. Слово, его основа и корень как различ-

- ные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1963.
186. Сухотин А. Предисловие / Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934.
 187. Сыромятников Н.А. Становление новояпонского языка. М.: Наука, 1965.
 188. Тань Аоушун. Место грамматики в традиционной науки Китая // Филологические науки. 1991. № 5.
 189. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М.: Наука, 1976.
 190. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. М.: Главная редакция восточной литературы, 1966.
 191. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988.
 192. Тимирязев К.А. Исторический метод в биологии / Тимирязев К.А. Избранные сочинения. Т. III., М.: Издательство АН СССР, 1952.
 193. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1.
 194. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.
 195. Успенский Б.А. Структурная типология языков. М.: Наука, 1965.
 196. Успенский Б.А. Несколько замечаний о языке-эталоне / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965.
 197. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М.: Издательство АН СССР, 1956.
 198. Фергюсон Ч. Автономная детская речь в шести

- языках. / Новое в лингвистики. Вып. VII, М.: Издательство иностранной литературы, 1975.
199. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Фрейд З. Психология бессознательного. М.:Наука, 1990.
200. Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1.
201. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М.: Наука. 1965.
202. Чернышевский Н.В.Собрания сочинений .Том 10., М., 1956
203. Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1952.
204. Чикобава А.С. О философских вопросах языкознания // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том 33., № 4, 1974.
205. Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фонеморфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4.
206. Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX-XX веков. М.: Наука, 1980.
207. Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.
208. Шарадзенидзе Т.С. Морфологическая классификация языков и основные вопросы исторической типологии / Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания. М.:Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965.

209. Шарадзенидзе Т.С. Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. Проблема родства. М.: Наука, 1980.
210. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи). М.: Наука, 1990.
211. Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в 2 тт.-Т.1. М.,1987.
212. Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М.: Добросвет, 2000.
213. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
214. Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4
215. Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1.
216. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М.: Издательство АН СССР, 1958.
217. Юшманов Н.В. Амхарский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1959.
218. Якобсон Р. Детский язык, афазия и общие звуковые законы. Перевод с немецкого Ф.Ядигяр. Баку. 1993.
219. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
220. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. М.:1985.
221. Ярцева В.Н. О принципах определения морфологического типа языков / Морфологическая типология и

- проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
222. Ярцева В.Н. Проблема универсалий и классификация языков / Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения, М.: Наука, 1974.
223. Ярцева В.Н. «Языковой тип» среди сопредельных понятий / Теоретические основы классификации языков мира. М.:Наука,1980.

digər dillərdə

224. Milevski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warzawa Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warzawa PWN Polish Scientific Publishers, 1973.
225. Yule George The study of language. Cambridge: Cambridge University press.1996.
226. Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative tipology of English and Azerbaijani languages. Baku: «Mutarjim»,2008.

İnternet mənbələri

227. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации Глава 3. Нелинейность процессов самоорганизации. Обоснование новой концепции спирали развития. М., 1994 <http://www.i-u.ru/biblio/>
228. Алпатов В.Что может дать наследие Марра? / Colloque international Un paradigme perdu : la linguistique marriste en URSS (années 1920-1950) Centre de conférences de Crêt-Bérard (au-dessus de Vevey), 1-3 juillet 2004 <http://www2.unil.ch/slav/ling/colloques/04Marr/prog.html#VA>)
229. Антиципация/ Психологический словарь <http://psychology.net.ru/dictionaries>
230. Барт Р. Литература и мета – язык / Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., 1994. <http://www.lingvotech.com/barthes-94b>
231. Бархударов А.С. Обзор хиндустанского языка <http://garshin.ru/linguistics/languages/nostratic/indo-european/>
232. Бурыкин А.А. Ментальность, языковое поведение и национально-русское двуязычие. <http://abvgd.russian-russisch.info/articles/10.html>
233. Вайнрайх У.Одноязычие и многоязычие / Новое в лингвистике. Вып. 6. Языковые контакты.

- <http://www.philology.ru/linguistics1>
234. Вахтин Н.Б. Эскимоско-алеутские языки (Языки мира. Палеоазиатские языки. <http://www.durov.com/linguistics4/vakhtin-97.htm>)
235. Выготски Л.С. Мышление и речь, М., 1999, <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/vygotsky/vyg.htm>
236. Гамкрелидзе Т. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция <http://www.philology.ru/linguistics1/gamkrelidze-88.htm>
237. Гастев Ю. А., Финн В. К. Метаязык. <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/075/937.htm>
238. Головки Е. В. Язык медновских алеутов / Языки мира палеоазиатские языки. М., 1997. http://beringisland.ru/aleuts/aleuts_lang.shtm
239. Гринберг Дж. <http://archive.libfl.ru/win/service/grinberg.html>
240. Даниленко В.П. Культурно-генетический эволюционизм Вильгельма фон Гумбольдта. www.islu.ru/danilenko/articles/evolgumb.htm;s2
241. Даниленко В.П. Общая типология языков в концепции Э.Сепира www.islu.ru/danilenko/articles/sepirtipol.htm
242. Даниленко В.П. У истоков лингвистической типологии (ее культурно-эволюционный аспект). www.islu.ru/danilenko/articles/ligvtipol.htm
243. Детерминант. Архив петербургской русистики. <http://www.ruthenia.ru/apr/dict/determ.htm>
244. Детерминация, детерминанта <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45254>
245. Долгопольский А. Б., Журинская М. А. Типологическая классификация <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/061/749.htm>
246. Жирмунский В. Предисловие / Мейе А. Основные

- особенности германской группы языков. М.,2003.
<http://www.edurss.ru/>
247. Зенков Г.С. Сапожникова И. А. Введение в языкознание http://www.classes.ru/grammar/112.Zenkov_Vvedenie_v_yazikoznanie/
248. Златоустова Л. В. Внутриязыковая и межъязыковая интерференция.
<http://www.ksu.ru/f10/publications/2003>
249. Зубкова Л.Г. К истории определения детерминанты языкового строя. Сборник научных трудов. Казань,2003.<http://www.ksu.ru/f10/publications/2003/sopost.php?sod=3>
250. Есперсен О. Философия грамматики. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/esper/02.php
251. Ильина Л.А. Языковые контакты как фактор конвергентного развития языков Сибири (на материале селькупского языка) <http://www.philosophy.nsc.ru/journals>
252. Ильиш Б. Предисловие / Есперсен О. Философия грамматики http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/esper/index.php
253. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. http://www.classes.ru/grammar/117.Kasevich/html/unnamed_15.html
254. Кибрик А. Полисинтетические языки. <http://www.krugosvet.ru/articles/77/1007729/1007729a1.htm>
255. Классификация <http://ru.wikipedia.org/>
256. Мельников Г.П. Детерминанта - ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика (в честь 70-летия А.А.Реформатского) <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm>
257. Мельников Г. П. Системная типология языков. Принципы. Методы. Модели М.: Наука, 2003. http://philologos.narod.ru/melnikov/systtyp_index.htm
258. Меновщиков Г. А. Алеутский язык. <http://bse.sci->

- lib.com/article012708.html
259. Метаязык. <http://www.philosophy.ru/edu/ref/rudnev/b167.htm>
260. Метаязык. / Руднев В. Словарь культуры XX века. <http://slovar.lib.ru/dictionary/metayazyk.htm>
261. Метаязык / Словарь логики. <http://www.edudic.ru/log/179/>
262. Метаязык / История философии. Энциклопедия. <http://velikanov.ru/philosophy/metajazyk.asp>
263. Метаязык. <http://ru.wikipedia.org/>
264. Метаязык и язык-объект. / Философский словарь (Под ред. И.Т. Фролова). 4-е изд. М.: Политиздат, 1981. <http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s06/a000668.shtml>
265. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. <http://lib.socio.msu.ru/1/library?e=d-000-00---001ucheb--00-0-0-0prompt-10---4-----0-11--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0windowsZz-1251-10&cl=CL1&d=HASH010a3b07ac3e27a72e85a358.11.5&x=1>
266. Можейко М.А. Метаязык / История философии. Энциклопедия. <http://velikanov.ru/philosophy/metajazyk.asp>
267. Мусорин А.Ю. Основы науки о языке. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Mysorin/_Index.php
268. Нерознак В.П. Языковые союзы <http://www.oval.ru/enc/87641.html>
269. Огурцов А. П., Юдин Э. Г. Типология. Большая Советская Энциклопедия <http://bse.sci-lib.com/article110675.html>
270. Онтогенез <http://ru.wikipedia.org/>
271. Панфилов К. Основы контенсивной типологии <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-contensive>
272. Панфилов К. Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения <http://www.erlang.com.ru/euskara/?linguistics-stadial>
273. Парадоксы импликации / Словарь логики. <http://mirslovarei.com>.
274. Паршин П. Амхарский язык. <http://www.krugosvet.ru>

- /articles/80/1008045/1008045a1.htm
275. Пентус М.Р. Эстонский язык. <http://lpcs.math.msu.su>.
276. Рефлексия / Психологический словарь. <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=820>
277. Реформатский А.А. Теория языка. Типологическая (морфологическая) классификация языков. http://genhis.philol.msu.ru/printer_133.shtml
278. Северцов А. С. Филогенез / Большая советская энциклопедия <http://slovari.yandex.ru/art>.
279. Серебренников Б.А. Общее языкознание. http://www.classes.ru/grammar/115.Serebrennikov/chapter3/html/unnamed_20.html
280. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. http://www.classes.ru/grammar/119.Serebrennikov/html/unnamed_28.html
281. Спираль в развитии / Философский словарь. (под ред. И.Т. Фролова). М., 1981. <http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s10/a001068.shtml>
282. Старинин В. П. Амхарский язык <http://bse.scilib.com/article050758.html>
283. Суахили. <http://ru.wikipedia.org>
284. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. <http://www.russian.slavica.org/article12.htm>.
285. Таксономия <http://ru.wikipedia.org/>
286. Трубецкой Н.С. Вавилонская башня и смешение языков (Наследие Чингисхана) <http://www.hrono.info/statii/tower.html>
287. Уорф Б.Л. Наука и языкознание / Новое в лингвистике. Вып. 1., М., 1960. <http://www.philology.ru/linguistics1/worf-60a.htm>
288. Уорф Б.Л. Отношения норм поведения и мышления к языку / Новое в лингвистике. Вып.1. М., 1960. <http://www.durov.com/linguistics1/whorf-60.htm>

-
289. Филогенез <http://ru.wikipedia.org/>
 290. Характерология. <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/118/449.htm>
 291. Хопи / Энциклопедия. <http://enc.mail.ru/article/?1900021134>
 292. Эстонский язык [www.philol.msu.ru](http://www.philol.msu.ru;);
 293. Эстонский язык [http://www.finnougoria.ru](http://www.finnougoria.ru;);
 294. Эстонский язык <http://www.lca.ru>
 295. Язык: Язык и мышление. <http://www.langust.ru/review/lang>
 296. <http://www.multitran.ru>
 297. Babaev С. Structural Variability of Indo-European Morphology.
<http://indoeuro.bizland.com/archive/sinus.html>
 298. Systematics
<http://en.wikipedia.org/wiki/Systematics>
 299. Taxonomy <http://en.wikipedia.org/wiki/Taxonomy>

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL	Linqvistik tipologiya antinomiylararası təlim kimi	17
	1.1.Linqvistik tipologiya – taksonomik təsnifatlandırma,sistematizasiya və ya xarakteroloji təsvir?.....	18
	1.2.Terminoloji qarışıqlıq-tipoloji araşdırmaların obyektivliyinə xələl gətirən amil kimi....	29
	1.3. Linqvistik tipologiya – metod, fənn və ya təsnifatlandırma sistemi?.....	37
	1.4 Sinxronik-diaxronik tipologiya qarşılaşdırılması haqqında.....	43
	1.5. «Əzəli» və «sonradan qazanılan» tipoloji xarakteristika dilemması – genealoji və tipoloji araşdırmaların ortaq məsələsi kimi.....	58
II FƏSİL	Tipoloji modifikasiyalar – dil tipi səciyyələndirməsi aspektində (problemin dil təkamülü və dil əlaqələri müstəvisindəki təhlil təcrübəsi və məsələnin psixolinqvistik aspektdə dəyərləndirilməsinə cəhd).....	68
	2.1.Dil strukturu fərqli tipoloji mexanizmlərin dominant və resessiv səciyyəli elementlərinin məcmusu kimi və ya qrammatik determinanta nədir?.....	68
	2.2.Tipologiyanın təsnifat kriterilərinin qeyri-dəqiqliyi – tiplərarası delimitasiya işində və eləcə də, aparıcı tipoloji təmayül və sapma faktlarının fərqləndirilməsində fəsadlara yol açan amil kimi.....	83
	2.3. Təsnifat kriterilərinin dil sisteminə tətbiqi üsullarının müxtəlifliyi («bütöv» və «altsistemlər tipologiyası») və bu müxtəlifliyin tipoloji sapma faktlarının təsbiti işində yol	

	açdığı təfsir fərqliliyi haqqında.....	89
	2.4. Konkret tipoloji təmayüllərin ideal vəziyyətdə reallaşan xarakterik özəlliklərini ehtiva edən invariant modellərin, yəni etalon-dillərin təsbiti – tipoloji determinanta və sapma elementlərinin definisiyası işində əsas oriyetir kimi.....	100
III FƏSİL	Tipoloji modifikasiyalara yol açan bəzi intralinqvistik və ekstralinqvistik faktorlar haqqında (problemin morfoloji klassifikasiya müstəvisindəki inikasına dair).....	110
	3.1. Dil təkamülünün «vulqar – sosialistik» izahına bir uğursuz cəhd haqqında və ya bir daha tipoloji metamorfozların intralinqvistik altıyapısı barədə.....	110
	3.2. «Qarışıq tip» nəzəriyyəsi – tipoloji determinanta və sapma faktları ilə bağlı problemdən çıxış yolu kimi. Aqlütinativ və flektiv tiplərarası həmhüdüdü zonada baş verən ekstralinqvistik proseslərin mahiyyəti və onların dil strukturunun təkamülü ideyası ilə bağlı nəzəriyyədəki dəyərləndirməsi haqqında.....	120
	3.3. «Bantu dili» fenomeni və ya pofleksivlik haqqında (ekstralinqvistik faktorların təsiri ilə dil sistemində baş verən modifikasiyaların «tipoloji sapma» və ya «hibridləşmə» limitinə dair).....	140
IV FƏSİL	Flektiv dillərdə müşahidə edilən tipoloji modifikasiyaların ontogenetik və filogenetik aspektdən izahına dair.....	174
	4.1. Müxtəlif tipoloji təmayüllərin birgəməvcüdlüğü probleminin tipoloji nəzəriyyələrdəki fərqli yorumları haqqında. Tipoloji anomaliya hallarının meta-dil nəzəriyyəsi aspektində izahı.....	174

4.2. Uşaq dili yanlışlarında meta-dil faktorunun rolu haqqında və ya flektiv dillərdəki bəzi aqlütinativ elementlərin mahiyyətinə ontogenez və filogenez paralelliyyənin müstəvisində baxış.....	186
4.3 Bir daha «hind-Avropa təkəbbürü» barədə və ya analitik – flektiv quruluşun dillərin struktur təkamülünün «son həddi» olması ilə bağlı bəzi iddialar haqqında.....	202
4.4. Struktur təkamülün trayektoriyası: «qapalı dairə» çərçivəsində dəyişmə yoxsa, spiralik inkişaf ? (analitik flektivlik «tavanı» məsələsinin spiralik inkişaf nəzəriyyəsi müstəvisində təhlilinə dair).....	228
Nəticə	239
Summary	254
İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı	256